

Түрганбаев Элебай

ЧЫГЫШ

ЖЕЧОН БЫДЕР БАЛНЫ

Турганбаев Элебай

Чыгыш же чоң бийлер баяны

(XVII–XVIII кылымдан алынган тарыхый роман-хроника)

Роман-хроника кыргыздын башына түшкөн эң оор мезгил – XVII–XVIII кылымдарды кучагына алат. Калмактар, алардын күч алышы, кыргыздын Анжиянга сүрүлүшү, Кокон хандыгын түптөп, кийин кайрадан чогулуп Кетмен-Төбө – Таласка келиши, Жуңгар хандыгынын жоюлушу, туулуп-өскөн жерин кайра калыбына келтирүү, Ферганадан Чыгыш Түркстанга – Таластан Илеге чейинки кыргыз-кытай, кыргыз-казак чек ара маселелеринин кандайча чечилиши сыяктуу тарыхый окуялар баяндалат. Окуялар хроника түрүндө берилип, бизге жеткен архив, башка оозеки же жазуу жүзүндө маалыматтарга таянуу менен, сөз чачылган элин жыйып, азыркы деңгээлге жеткирген кыргыз элинин баатыр, бийлеринин өмүр-баяны тууралуу жүрөт. Роман ата-бабалар жана жалпы эле кыргыз тарыхына кызыккандар үчүн сунуш кылынат.

Сүрөтчүсү Бектуров А.Ш.

*Атанын чыныгы уулдары, бир туугандар – Каниметов Абдылда менен Абдырайдын
жаркын элесине арналат.*

«Атаң өлсө мейли, атаңды көргөн өлбөсүн!»

(Кыргыз эл макалы)

Автордон

Тарыхтын адамзатка баш ийбеген агымы уламдан улам алдыга карай зымырап, ата-бабаларыбыздын өмүрү өткөн илгерки заман улам бизден алыстагандан алыстап барат. Бирөөлөр «өткөн-өттү», «кеткен-кетти» дейт.

Мейли, өтсүн-кетсин, ата-бабаларыбыздын атын унуталы, бирок тарых эч качан эч кимди унутпайт. Биз унуткан күндө да алардын өмүрү башка, кошуна элдердин жазма, оозеки баяндарында калат. Колубуздагы тарыхый роман-хроника ошондой учурлардын бири жөнүндө. Анткени нечендеген доорду карыткан элдин ордун аныктаганга жетишсек (алардын тарыхтагы ордун жокко чыгаруу эч мүмкүн эмес) да, тарых пиринин өзү күбө болуп келгенине карабай, ошол эл менен чогуу жашап өткөн элдик баатырлардын өмүрү көпчүлүктөн көмүскөлөнүп, өзүнчө жашап жүрдү. Айтса бирин-эки гана киши айтты. Азыр көп нерсе өзгөрүлүүдө. Тарыхтагы бөксө жерлер толукталып, ар кимдин эмгегине жараша өз-өз ордуна коюу аракети башталды. Ал тургай, «көз карандылыктан» кутулган бир аз жылдын ичинде эле андай инсандардын айрымдарынын сүрөтү кагаз акчанын бетинен, экинчилери окуу китеп беттеринен орун алууга үлгүрдү. Заңгыраган эстеликтер тургузулуп, атагы алыска кетип, дүңгүрөгөн тойлор берилип, ар ким азыр өз бабаларынын өңүн жазбай тааный турган учур келди.

...Сөз XVII–XVIII кылымдарда жашап өткөн ата-балдар Маматкул, Болот жана Эсенкул жөнүндө болмокчу. Алар ким болгону жана ошол замандагы элибиздин башына туш келген оор тагдырларды баяндаган тарыхый чыгармалар жазыла элек, изилдөөлөр да жокко эсе. Бул өкүнтөт. Себеби, азыркы Кыргыз мамлекетинин пайдубалы так ушул адамдардын саясий ишмерлиги менен түптөлүп, өзгөчө кыргыз элинин азыркы, жаңы тарыхынын жаралышына чоң эмгек сиңирген.

Тирүүчүлүктө жасалган иштин баары тарых болгондуктан, ата-бабалардын арбагы көрүстөндө эмес, көкүрөктө жүргөнү дурус. Ошондуктан тирүүсүндө дөөлөткө муктаж эместер, дүйнөдөн кайткандан кийин деле артындагы эстеликке анча муктаж болушпайт, алардын ар бири тирүү кезинде эле өздөрүнө эстелик орнотуп алышкан. Деги эле, XVIII кылымдагы кыргыз элинин баштан өткөн тарыхынан кичинеден кабар берген жалгыз Белек Солтоноев болду. Бирок тилекке каршы, ал да баянын аягына чыга албады. Чыга алмак эмес. Анткени, ал кездеги тарыхтын бардык басып өткөн жолу жалаң тап күрөшүнө

(кул менен бий, кедей менен феодал, жумушчу менен капиталист) байланышып, автордун өмүрүнө да ошол саясий турмуштун кесепети тийди. Ошондуктан, колунуздагы хроника ал кишинин аягына чыгып, ачык жаза албай калгандарынын жөндүү уландысы катары жаралды. Айрым так эмес жерлери такталып, анын колу жетип пайдалана албай калган нускалар менен толуктап, азыраак кошумчаларды киргиздик.

Элибиздин өткөн тарыхын салыштыруу жолу аркылуу карасак, анда ал кандайдыр бир көрүнбөгөн жаратылыштын мыйзамына баш ийген болуп чыгат. Демек, адамзат өзүнүн өнүгүү жолунда бирдей тарыхый окуяларды баштан өткөргөн. Болгону бир мезгилде бир эл өнүгүүнүн коомдук, экономикалык себептерине байланыштуу алдыга тезирээк кетсе, экинчилери убактылуу артта калат. Мисалы, 1865-жылдары батыштын тарыхчы-археологдору Кичи Азияда казууларды жүргүзүп (бул учурда тескерисинче Орто Азиядагы тарыхый эстеликтерди бүлдүрүү башталган), бүт дүйнө жүзүндө уламыш жана миф катары саналып келген биздин замандан мурунку XII кылымдагы Троя шаарын тапкан. Ушуну менен ал күнгө чейинки, же тээ байыркы топон суудан бери айтылып келген уламыштар чындыкка айлана баштады. Ошентип, өткөн бир жарым кылымдын ичинде көптөгөн миф, уламыштардын бир тобу тарыхта болгону далилденип бүттү жана дагы көбү далилденүү үстүндө. Аларды иретке салуунун улам жаңы ыкмалары табылып жаткандыктан, керек болсо уламыштардын өзүн тарыхый башат катары карала баштады.

Ал эмес орто кылымда жазылган Абул-Гази, Рашид ад-Дин жана Мухаммед Хайдар Дулаттын жазып калтыргандары да оозеки тарыхтардын жыйындысы экенин эч ким тана албайт. Өзүбүздүн эпосубуз «Манастын» да, адегенде эле ыр түрүндө жаралганына ким ишенет? Ал – кадимки эле оозеки тарыхыбыздын курандысы. Болгону таланттуу адамдар тарабынан качандыр бир кезде эпоско айланган, бирок келечекте өзүнүн негизги орду – оозеки тарыхыбызга тиешелүү историография катары сөзсүз өз ордун актайт. Батыш муну эчак түшүнгөн.

Батышка салыштырмалуу биздин тарыхый илим азырынча жаңыдан гана бутунан туруп келе жатат. Келечекте бизде да уламыш-санжыра болуп айтылып жүргөн көп нерселер илимий жактан такталып, дагы жаңы ачылыштар болоруна үмүт кылып, ишенүүбүз керек.

Дагы бир эске ала турган нерсе, түздөн-түз айтылып келген санжыралар да кемчиликтен кур эмес. Тарыхый инсандардын атына жамынып, кээ бир авторлордун жекече мүдөөсүн канааттандырышы күнүмдүк көрүнүшкө айланып баратат. Негизинен тарыхый фактыларга таянган изилдөө, же көркөм адабиятта да тарыхый окуяларды бурмалоого жол берилбеши керек. Себеби, мындай чыгармалар элди иренжитип, көркөм адабият түгүл, тарыхка кош көңүл мамиле жасоого түрткү берет. Өткөн тарыхыбыздын

бааланбай калганы – алакандай кыргыз эли нечен кылымдан бери жерин көздүн карегиндей сактап келгенине карабай, күндөлүк турмушта «ар ким бир коктудан чыга калгандарын «баатыр» дей беришет» деген жөнү жок сөздү пайдаланып калдык. Канчалаган күчтүү хандыктардын (Алтан, Жуңгар, Кокон, ж. б.) жоюлуп кетишин унуттук. Өз алдынча мамлекет болуп таанылгандан кийин мындай абал өзгөчө Орто Азиянын кээ бир элинин көйгөйлүү маселесине айланды. Мисалы, Абылай хандын өмүр-таржымалын изилдөөгө алган тарыхчы-окумуштуулар В. А. Моисеев менен Р. Б. Сулейманов Ильяс Есенберлиндин «Кочевники» («Көчмөндөр») деген трилогиясы так эмес, орой кемчиликтери жыш, чындыкка коошпой, ойдон чыгарылган окуяларды өтө көп кошконун өткөн кылымда эле белгилешкен. Жакшыбы-жаманбы, өткөндү сыйласак, тарыхый инсандар катышкан чыгармалар ойдон чыгарылбай, бирөөгө кандайдыр баа берүүдөн мурун, ал инсан катышкан окуялар толук изилденип, жарык көргөн материалдар талдоого алынып, болуп өткөн окуялардын негизинде жазылышы абзел эле. Анткени кандай жазылган күнү да, качандыр бир убакта ал фактылар толугу менен жарык көрөт.

Баян башталаардын алдында эскерте турган бир нерсе – кээде азыркы учурда болуп жаткан жаңы маселелер да, аны изилдеп жаткан автордун колуна толук тийиши мүмкүн эместиги. Демек, мындан үч кылым мурун болуп өткөн бардык окуяларды толук жана так камтыйм деген аша чапкандык болуп кетерин эске алып, баянда негизги басымды ошол каармандарыбыз жашап өткөн заманга жасоого туура келди. Ошол заманга тиешеси бар, учурда жарык көргөн кол жазмалар менен котормолор кеңири колдонулду. Бирок төгүнгө чыкпай турган кынтыксыз далил эсепте гана кезигет, ошондуктан автор өзүн тигил же бул санжырачылардын же тарыхчылардын ойлоруна толук кошулуп, алардын жеке көз карашын толук колдоону өзүнө милдет деп эсептеген жок. Мисалы, тотемдик ишенимге байланыштуу бирөөнү кайберен эмизип, аман алып калса, экинчиси да ошону кайталайт. Кимисин кимиси ээрчип айтканы белгисиз. Балким баары тең бир гана окуянын негизинде жаралып, же ар биринде чындык бар болушу мүмкүн. Эки-үч кылымдан бери заманына ыңгайлаштырылып кээде түзөлүп, кээде бузулуп ооздон-оозго, укумдан-тукумга өтүп айтылып келе жаткан окуяларды тактап, алардын баарын бири-бири менен, кээ бирөөлөрүн кагазда калган так кабарларга салыштырып, күмөн болгон жерлерден башка изилдөөчүлөрдүн эмгектери менен текшерип, кыскасы тарыхтын майда элегинен өткөрүп сунуштадык.

Ата-бабалардан калган улуу сөздү улантуучулар – манасчылар болду. Баянда айтылган окуялардын көбү ошолордуку. Аларды бизге жеткиргендер Ы. Абдырахманов, Т. Алымбеков, К. Эсенбаев, М. Байгаринов ж. б. сыяктуу санжырачылар. Аларга таянып,

аттары эчак уламышка айланып кеткен адамдарга бир жолу окурманыбызды бетме-бет кездештирип коёлу дедик. Бирок элдик санжыраларга кошулуу менен бирге автор тигил, же бул тарыхый окуяларды башка далилдер менен толуктап, ал окуяларды өз алдынча түшүндүрүүгө аракет жасаганын жашырган жок. Каармандардын өмүрүн окурманга ушул себептер менен сунуш кылдык. Мындан тышкары чектен чыккан уламыштарды иргеп, аларды эчак өткөн окуяларга тек гана күбө болуп берүүгө чакырып, аракеттин көбү ошого жасалды. Калганын окурманга тапшырабыз. Баары мына ушул баяндын ичинде. Дагы бир эскерте турган нерсе, алдыбыздагы окуяларга тиешеси бар болгон кээ бир фактылар газета-журналдарга жарыяланып кеткендиктен, аларды кайра кайталоону негизсиз деп чечтик.

Ойдон чыгарылган окуяларды киргизген жокпуз.

Мындан башка, автор өзүнө айтылган калыс сындардын баарын туура кабыл алып, аны менен бирге өзүнүн көз карашын окурмандарга далилдеп берүүгө даяр экенин билдирет.

Эмесе баштадык!...

Баянды аягынан баштайлы

Анда биз баян кыла турган Маматкул менен Болоттун жарык дүйнөдөн өткөнүнө туура бир кылымдан ашык убакыт өтүп кеткен учур. Болжол менен дээрлик эки муундун өмүрү дегендик. XIX кылымдын орто ченинде илгерки Абылай хандын тукуму Кенесары кыргызга катылам деп, шейит болуп кеткенден кийин деле ошол кездеги шартка жараша казак-кыргыз ортосу биротоло сууп кеткен жок. Орустар арага түшүп, жараштырып койду. Ошентсе да, өткөн өч-кеткен кектин тагы оңой менен кетпейт экен, кез-кез, шарты келе калган жерлерде ар кимдер тарабынан эскериле калат. Ошондой окуялардын бири казактын ак таңдай акыны Сүйүнбай менен кыргыз акыны Арстанбектин айтышы болду.

...Чоң атасы Күсөп Жээнкул уулу, өз атасы Аруун казактын атактуу дастанчылар экен, ошолордон таалим алган элге таанылган акын Сүйүнбай адегенде Катаган акынды¹ жеңип, элдин оозуна алынган. Кийинчерээк:

Акын болуп жыйырмамда желдей болдум,
Отузумда аскары бийик белдей болдум,
Отузду ашып, кыркыма келгени соң,

Каптаган жердин жүзүн селдей болдум, -деп, өзү издеп барып, Улуу жүздөгү албандардын ага султаны Тезекке жолугат. Бир жагынан хан тукуму, экинчиден орус бийлигине таянып турса, бирөөнүн сөзүн угуп эмес, жөн-жай кишилерди эшигине жолотпой турган чагы экен. Сүйүнбай бастырып келип аттан түшүп жатса, Тезек султандын түндө барып, жолу болбой кайткан эки уурусун катуу жемелеп, айкырык салып жатыптыр. Босогону аттаганда эле:

...Келген элем хан Тезек көрөйүн деп,
Пайгамбардын саламын берейин деп.
Аттандырган эки ууруң жолу болбой,

Капаланып турмысың өлөйүн деп, -деп, Тезектин өзүн ушунча элге башчы-төрө болуп жүрүп ууру жана зордукчу экенин тайманбай бетине айтып келип:

...Хан Тезек карасыңбы, төрөсүңбү,
Жебесең ууру этин өлөсүңбү!?
Жетим менен жесирдин акысын жеп,
Барганда акыретке бересиңби!?

Албан, дуулат, чапырашты эл эмеспи,
Эл деген чалкып жаткан көл эмеспи!?

¹ Катагандын атасы кыргыздардын сол уругунан болуп, илгерки Абылайдын көп чабуулунун биринде казактарга туткунга кетип, ошол жакта калган.

Көл толкуса көбүгү кетер басып,
 Бетиндеги көбүгү төрө эмеспи.
 Төрөсү шайтан болсо, көп – периште,
 Бир шайтанды каккан да пири эмеспи!? -деп, султанды
 жайлайт.

Ошентип казак-кыргыз билермандары Катаган менен Тезекти жеңип, даңкы күчөгөн Сүйүнбайды эми ыгын таап, Арстанбек менен айтыштырмак болушат. Акыры, Иледен кайра көчүп келгенден кийин Ормон хандын карындашы, Жантайдын келининин (Ысактын аялы) ашын Ысык-Көлдүн башына белгилеп, Тезекке да кабар берилет:

...Тезек төрө¹ бийлерин кашына алып,
 Калтырбай ала келсин чечен, ырчы, акындарын!

...Төгөрөктүн төрт бурчунан келген эл, арасында кыргыздан Жантайдын өзү баш – жез чочмор Менде, Төрөкелди, Боромбай, Жангараç, Балбай, Медетбек чечен, казактардан Тезек султан, Рүстөм, Адамсат, Сыпатай баатыр сыяктуулар. Сексенден ашкан Бөлтүрүк чечен бар, ошолордун баары ушул эки акындын айтышына күбө болду. Катаганды жеңип, байгесине Мейиз деген сулуу кыз алган Сүйүнбай баштаганда эле Арстанбекти теңине алгысы келбей; «кыргыз-казакта мага тең келе турган акын али туула элек, айтышпай ак жыгылып бер, арнаган мөрөйүнөр болсо, мага бере бергиле, боз үйү менен күң кошуп» дейт. Анда Арстанбек анын сөзүнө жараша:

...Мактанбагын казагым,
 Сенин жайың белгилүү.
 Болосуң азыр мазагым-
 Түбүң моңгол-калмактан.
 Жылкысын кууп жылгадан,
 Коюн айдап кыркадан,
 Каада-салтты сактабай,
 Кыз-келин көрсө көз артып,
 Олжого тунуп алам деп,
 Абылайың катылды.

Колго түшүп басынды.., -дейт, Сүйүнбайдын илгерки Абылайдай болуп, олжого тунуп калгысы келгенин чукуп. Сүйүкөңдин күүлөнүп калган кези, ал дагы токтобой:

¹ Тезек менен Ормондун уулу Сейилкан кан куда болушкан.

...Абылай хандын чапканы,
 Далайдын калган эсинде.
 Басынтмак болгон казакты...,
 Коёндой кууп качырган,
 Кашкарды көздөй ашырган,
 Эсенкулдай манапты.
 Садырдын шорун кайнаткан,
 Жайылыңды жайраткан,
 Атакенди бүктүрүп,
 Казактын колун ууктуруп,
 Миң кыргызды айдаткан...,

Көзүңдү сенин жайнаткан! -деп, эскини козгоп, аягында экөө токтоно албай, катуу кетишти. Кененсары султандын куну кайра козголо турган болуп калды дешет. Ошондо аягы чыр болуп кетпесин деген аттуу-баштуулар «койгула» деп, экөөнүн айтышын токтотуп, мөрөйдү тең бөлүп беришет. Мунусу өзүнчө болсун...

Арадан дагы 50–60 жыл өттү. XX кылымдын башы. Ал кезде Шабдан баатырдын атагы жалгыз кыргыз элинин ичинде эмес, бүт коңшу калкты аралап кеткен учур. Күндөрдүн биринде Мекеге барып, зыраят кылууга камынып калат. Мындай кабар эл арасына тез тарап – «ак жол каалап, учурашып коёлу, Мекеден аман-эсен кайтып келсе батасы тийет!» деп, толгон-токой эл келип, учурашып узатышат. Ошолордун ичинде кадимки Калмырза ырчы дагы бар, ал:

...Ак боз бээни сойсо да,
 Атын Шабдан койсо да,
 Асили туулбас сендей эр!
 Аман барып-аман кел! -деп коштошот.

Ошентип баатыр ат алмаштырып – төө минип, айлап-айлап жол жүрүп, ата-бабасы көрбөгөн Стамбулдан баштап, мусулман маданиятын көрүп, түрк падышасынын мактоо кагазына татыктуу болуп, Медина-Мекени аралап, ажы атанып, аман-эсен өз жерине кайтып келет. Келсе, кайра баягыдан дагы көп эл чогулуп, амандык сурашып, учурашып турат. Ошол учурашкандардын арасында Шабданга башынан жакын дос, тээ Чүй суусунун төмөнкү алабынан Тойчубектин уулу Байсейит баатыр бир күнү бир топ казактары менен учурашканы келиптир. Эми Шабдандын жайы белгилүү, жүзүнөн мээрим төгүлүп, бир сүйлөшө калган кишини оңой менен кетирбей, арбап алган сыйкыр мамилеси бар эле дешет, анан, келген элдин баары учурашып болуп, тамагын жегенден кийин келген эл ордунан козголо баштайт, алдыга келген даамга бата кылынып, кайта

турган убакыт келгенде. Алардын ичинде Кочкор өрөөнүнөн келип, Шабдан менен учурашып, анын жанына эки-үч күнгө конок болуп калган сарыбагыштын чоңчарык уругунан Кудаяр уулу Эсенбай деген болот. Бул киши бир көргөнүн унутпаган, баарын байкагыч, кыраакы, уккан сөздөрүн көңүлүнө бекем түйүп алган зирек киши экен. Ошол карап олтурса, баягы кетүүгө даярданып калган казактар кобурашып:

– Енди, Сабден баатырга учурасып болдук кой, турсаңшы, кайта турган убакыт болду, аттаналы! -десе, жанындагы жолдошу:

– Атайы келдик эле, шыдай турсаңшы карагым, азга отуруп сөз тыңшайлы? -деп, кеткиси келбейт.

Анын кеткиси келбей турганына экинчисинин ачуусу келип:

– Ау, баурум ай, биздин аулубуздагы өткендеги шыр али жабыла элек гой, мурда он басы эдим, эми элүү басы кылып дайындап салса, осы шырды жапкын деген төренин буйругун орундабасам, анан менин сорум куруйду, -деп тыбырчылап, беркисин көндүрө албай жатат.

Алардын эмне сыры бар экенин Байсейит баатыр жакшы билсе керек, башын ийкегилеп:

– Сөзүң болсо тартынбай, сүйлөй отурсаңчы карагым? -дейт.

Анда булардын кобур-собуруна кулагын тосуп отурган Эсенбай бир кезде элүү башымын деп жаткан казакка карап:

– Ээ, казагым! Жолдошуңа сөз бере кет. Шабдан баатырга бирдеме дечү кебетеси бар. Чымыны бар неме окшойт, тартынбай баатырга арнаган сөзү болсо айтып калсын, олтурган эл дагы уксун, -дегенде, эл макул болуп, жаалап жиберет.

Көзүн таба айтыптыр, тигил казак чын эле акын экен, шак эле койнунан домбурасын сууруп чыгып, Шабданга карап төгүп жиберет. Казакты билесиз, кызыгына түшүп алса оңой менен токтобой, домбурасын узакка чертип, арасында анда-санда бир сүйлөм кошуп коюп, кечке айдата берет. Бул жолу да тиги казактын акыны токтобой далайга төгүп, Шабдандын тээ илгерки ата-бабаларын түгөл козгоп бүтөт.

Анын оозунан төгүлгөн ыр аябай узак, тилекке каршы бизге толугу менен жетпей калды. Ошондо казактын оңдонуп, Шабданга карата ырдап турганы:

...Түп атасы Тугур менен Сарысеит,
О тустагы адамдардын баары бейит!
Содан кийин атасы Үчкө, Түлкү болгон,
Бир кыз атып, калайыкка күлкү болгон!
Содан соң Маматкул менен Тынай жүргөн,
Калайыкка далай жаксы кыла жүргөн!

Кейинги Темир менен Болат экен,

Кыргызга дем-таяныш болар экен.

Одан соң Атаке менен Эсенкулду,

Енди катын туумайды андей уулду!.. -деп, баарын кошуп, далайларды айтып, узартып отуруп, тээ бир топто барып араң токтойт.

Ошончо айтылган сөздөрдүн ичинен тигил казак акындын Үчүкө менен Түлкүнүн өлүмү жөнүндөгү жалгыз сөзүнө териге түшсө керек, ээрди жука бир тапан ортодон:

– Эй, казагым сен ырдасаң Шабдандын өзүн ырда! Мактасаң өзүн макта! Эмне, Шабдан баатырдын эрдиги ошол ата-бабаларынан кем бекен? -деп, бир тиет.

Анда казак домбурасынын кулагын кайра толгоп жатып, камырабай:

– Ойбай, онау макау кыргыз не дейди, ондай көкелериң болмаганда сен сүйтип биздин касымыста отурмак белең?! Керек болса, осы өлгениндин сүегин өз конысына енди Эсенкул менен Атакенин тусында көмп бастадыңар гой? Анен кантип айтпай ак-коёмуз?!– деп, баягы кыргыздын оозун басат.

Кийин-кийин Эсенбай ушул аңгемени айткан сайын, кайра-кайра:

– Туура айтылса, атадан калган кун чечилет. Ичинде кыргыздын канча атактуу, канча чечени отурган, бирөө дагы баш көтөрүп, жооп тапканга жараган жок, -деп айтып жүрүп өттү.

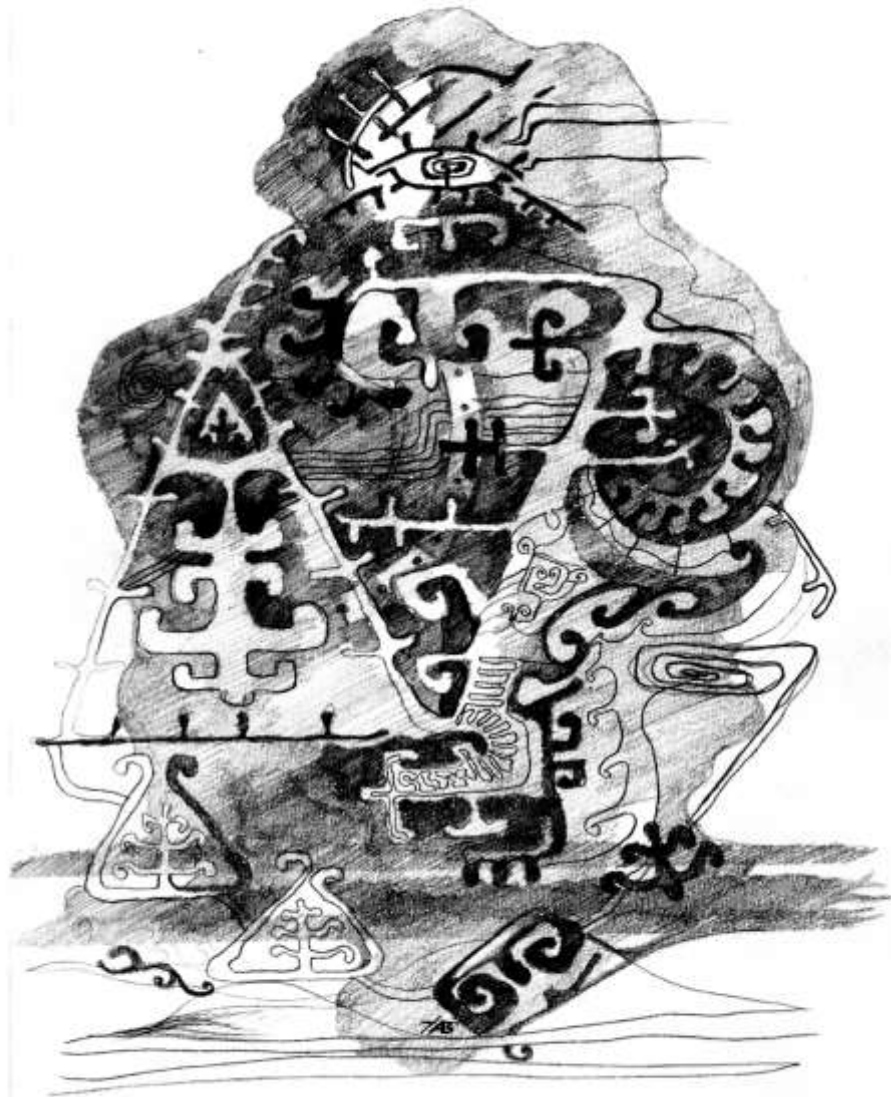
...Окурманым! Мурунку менен кийинкисин кошсок, көп болсо бир аш бышым убакыт ичинде айтылып калган сөз. Бирок ал акындардын сөөктөн өтүп, чучукка жеткирген мындай сөздөрүнүн көбүндө калет жок. Кичине эле бир дем менен айтылган ушул сөздөрдүн ичинде канча деген өмүр жатат. Ал ата-бабалардын элесин алардан кийин эч ким дааналап сүрөттөп бере элек.

...Улам ар кайсы жеринен чукуласаң, сөздүн асылы илгерки чалдардан чыкчу. Жай отуруп, жөнөкөй, жатык тилге салып, өткөндөн кеп баштаса, кап-кайдагы саясат өзүнөн-өзү чечилет.

Уккандарын унутпаган ошол чалдар аңгеме айтаарында:

– Ээ, балдар! Кайсынысын айталы? Казак бизден күчтүүлүк кылат. Бирок калмак каптаганда орустардын арасына кире качып, жанын эптеп арачалап калышпадыбы. Аз кыргызды карабайсыңбы? Канча жыл ойротко түттү. Эми оруска түтүп жатат. Мындан артык баатырдык болобу? -деп, өткөндөн эскерип беришчү.

...Эмесе, биз дагы окурман менен чогуу отуруп, кайра барактап, башынан баштап ошол казак акындары жана кыргыз аксакалдары айткан илгерки окуялардын канчасы чын, канчасы калп экенин талдап көрөлү!!!

Баяндын башына эми келдик

XVII кылымдын экинчи жарымында Борбордук Азия чөлкөмүндө дээрлик аздыр-көптүр тынчтык орноп, бул жердеги көпчүлүк көчмөн уруулар күнүмдүк тиричиликке алек болуп калган кез. Бир-бирине кошуна отурган уруулардын майда-чүйдө гана кагылыштары болбосо, жалпы жагдай дурустай сезилет. Бирок, мындай абал чыныгы ааламаттын алдындагы көз боёмо, алдамчы көрүнүш эле. Жакындан баштап азыркы бейкутчулуктан эчтеке калбайт, ошондуктан мындай, убактылуу бейкутчулукту пайдаланып, ошол Борбордук Азияда жашап жаткан көчмөндөрдөн кыскача кабар ала кетели...

Борбордук Азиянын басымдуу бөлүгү тоолор. Батышынан Алай жана Каратегин чыгышка карай акырын бийиктеп отуруп, Иле суусунун башына жакын кайра бөксөлөп, аны кечип өтсөк кайрадан көтөрүлө баштайт. Түштүк-чыгышы Тибет, Гиндукуш; чыгышы Алтай – Сибирь. Түштүгүнөн Тарым дарыясы, түндүгүнөн Чүй суусунун төмөнкү агымындагы Моюнкум, Бетпак-Талаадан ары шамалы кум айдаган ээн чөлгө айланат. Индостан жарым аралынан келе турган жаандуу муссонду Гималай – Тибет – Каракорум; Персия булуңунан башталган нымдуу аптапты Памир – Каратегин тоолору; Сибирдин кычыраган каардуу суугуна Каракум менен Кызылкумдун шамалы бөгөт кылып, жаратылыштын өзү тарабынан ушул жердеги адамдардын жашоосу үчүн эң ыңгайлуу шарт түзүлгөн. Аты аталган жерлердин аралыгы кээде Улуу-Тоо, көбүнчө Ала-Тоо деп, аралаш атала берет.

... Улук-улук, улук тоо!

Аккан суусу тунук тоо,

Ошол тоону жердеген, оён кыргыз болсун соо.

Ысык-Көл башы Каракол, күн чыгышы Нарынкол.

Ушул тоого орногон, кыргыз журту оң менен сол.

Агып жаткан Нарынкол, көргөндөргө дайын жол,

Музарт бели улук тоо, байыркыдан калган ошол тоо.

Түш жагында Кара-Тоо, түн жагында Ала-Тоо.

Дүйнө жүзү суктанган, түрк ордосу Улуу тоо.

Оң чекеде чоң Алтай, аягында Гималай,

Капталында Сарыкол, кайкып жаткан кең Алай,

Алтышаар, Түркстан, Тарбагатай – оң түштүк,

Түн багытың Сары-Арка, түш тарабың Хиндустан,
 Бир тумшугуң Ала-Тоо, Ташкент, Талас, Кара-Тоо,
 Иле-Чүйдү талашкан, илгертеден бери далай жоо.
 Аму-Дарыя, Сыр-Дарыя агып жаткан көп дарыя.
 Бир жылгаңыз кен Талас, жердеп келген эр Манас.
 Бир бутагың Зарафшан, атагы зор Самаркан,
 Талкалаган Искендер, талап кеткен Чыңгыз кан.
 Ордо кылган Темирлан, оодарылган шум жалган.
 Амир Темир заманы, артыкча канга бойлогон,
 Бир аягы Фаргана, жериң артык Жыргалаң,
 Текес, Күнөс, Агыйас, Иле сууга аралаш.
 Түп атаңыз Угуз кан, Кытай, Афган, Хиндустан,
 Араб, фарси, көп түрктөр алымына тургузкан...

Тээ илгерки Жакыптын уулу хан Манастан мурун эле кыш түшкөндө түштүктө – Кашкар менен Жаркентти, түндүгүндө Иле – Чүй – Сыр-Дарыянын жээктерин кыштап, жайкысын ошол Ала-Тоонун койнун аралап, кыргыз деген элдин оң жана сол уруулары мекен кылып келет. Эмесе, азыркы баяныбыздын башын Манастан кийинки окуяларга тиешелүү, ошол жерлердин бири – Тарым суусунун жээгин мекендеген жүргөн бир урук эл менен баштайбыз. Тарыхтын чыныгы күбөлөрү ушулар.

Урматтуу окурман! Жалпы адамзаттын тарыхына көңүл бөлсөк, аялзат катышпаган бир да окуя болуп өткөн эмес. Буга Адам Ата менен Обо эненин өзү күбө. Бардык окуянын талуу жери аялзат. Эмесе, биз да ал салтты бузбай, баяныбыздын талуу жерине ошол аялдын бирөөнү кошобуз. Ал – болгондо да, ошол мезгилдеги көчмөн элдин далайын тамшандырып өткөн аялдардын мырзасы!

...Ала-Тоонун мөнгүлөрүнөн куралып, Борбордук Азиянын нечен өрөөн, капчыгайын жарып чыккан Сары-Жаз менен Ак-Сай суулары кошулуп, Какшаал тоолорун өтүп, түзгө чыкканда чоң дарыяга айланып, Тарым өрөөнүнөн Жаркент суусуна кошулат. Анан аягы барып, Такла-Макан чөлүнө жеткенде кумга сиңип жок болот. Ошол Какшаал дарыясы жайлап агып калганда, ага Кум-Арык деген кичирээк суу кошулуп, ушул эки суунун аралыгы «Арал» деп аталат. Азыр ал жерге шаар орногон. Ошол Аралга кыштап, кээде Марал-Башыга чейин түшүп, жайкысын Сапарбай жайлоосун жайлап келген нойгут деген эл болгон. Нойгут уруусу негизи кыргыздын Куу уулунан, түбү илгерки Ороздуга такалып, анын Булганчы деген баласынан ушул нойгут уруусу менен

кошо эштек, тейит, базыс, кыпчактар тарайт. Кийин нойгуттар¹ ээн жерге көнүп, башка туугандарынан улам алыстап отуруп, эч кимге кошулбай, өздөрүнчө күн өткөрүп калышат. Алардын мындай бейкутчулук шартына илгерки Эреше хандын тукуму, Абд Рахимдин тун уулу Абдылда хан себеп болду. Ал кээде кыргыздарга таянып, кээде согушуп, жарашканда Ак-Сууга Куртка бийди, Котонго Сатым бийдин уулу Алдаярга, Бөгүрдү Черикчи бий, Кашкарды Койсары бийге бийлетип, хандык жүргүздү. Башка жерлерге салыштырмалуу бул чөлкөм бейкут болуп, Чыгыш Түркстандагы² кыргыздар өз оюнча көчүп-конуп, күн өткөрүп жатышты.

Ошол нойгут элинин башында Көгөн деген байы туруп, малын карап жан багып, жайдыр-кыштыр бейпилдикте күн көрүп жүрөт, бийлик менен иши жок. Байдын жеке өзүндө миңден ашык жылкы болуп, бирок кыргыз «бири кем дүйнө» дейт –зайыбы эркек төрөбөйт. Бүбү-бакшыларга көрүнүп, мазарларга сыйынса да даба болбой, кыз артынан кыз тууп, айласы кеткенде ырым кылып, «кийинкиси жаңылып, эркек болсун» деген ойдо жетинчи кызынын атын Жаңыл деп коюшат. Тагдырдан айланып өтүүгө адам баласынын мүнкүнчүлүгү болбойт экен, сегизинчи жолу кыз төрөлгөндө, айласы куруган Көгөн бай ага Эбирэшим деген эркек ысым бериптир. Байбичеси экөө эркектик мүнөздү ушул кызынан күтөт. Бирок, ал кызынан мурун туулган Жаңыл бутунан туруп, тушоосу кесилгенден тартып, жүк бурчуна отуруп куурчак ойнобой, багалектен алышып, балдар менен күрөшүп жүрүп чоңойду. Он эки-он үч жашында бойго жетет, ошентип бул кызга тентек мүнөздү кошо ала келиптир, эркекче өстүргөн турмуш. Кийин андай мүнөз аны эр сыяктуу теске салып түздөп, жашы он бешке жеткенде эл ичинде «мырза» атанат. Ушул кезде жаа тартып, саадак атуу жагынан анын алдынан эр чыкпады.

Мырза аталып, жанына баатыр жигиттерден жыйнап, катылгандардын катыгын берип, эриккенде жумалап салбуруунга аттанып баштайт. Бат эле он жетиге толуп, аялзатына тиешелүү каада-салтка моюн сунбай өткөргөн өмүрү эми аны кара сур, узун шыйрак, шамдагайлыгы эркектен ашык, кең далы кыз кылып чыгарат. Ал кезде алган аялың бир жагынан баатыр, экинчи жагынан атагы алыска кетип турса, анан андай кызды ала турган күйөөгө мындан ашкан мансап жок кез. Жаңыл бойго жеткенден баштап, Көгөн байдын үйүнө ат тезегин кургатпаган жуучулар тынбай каттап, «сөйкө сала» турган күйөөлөр күндөн-күнгө көбөйөт. Мансапка көнсө, адамдан түрдүүлөр чыгат, ошо кезде Котон менен Кашкарда «бек» наамына жетип калган Үлбүрчөк, Бургуй жана Турсун дегендер; «сөйкө салып, бекер чыгым болбой, өзү даяр кызды чаап алалы» деп келишет.

¹ Азыр алар өзүлөрүн уйгурбуз деп эсептешет.

² Кичи Букар деп да атала берет.

Мындай адат кыргыздын канында, алардын жолун тоскон Жаңыл Мырза ошондо Турсундун өзүн жекеге чакырып, көзүнө эч ким көрүнбөй, тунарып турган немени атматы менен кошо көмөлөтө сайып, талпагын ташка жаят. Ошону менен тийишкендер токтоду.

Бирок, жаратылыштын жазмышынан эч ким качып кутула элек, ушул окуядан кийин Жаңыл Мырза да өзүнүн ургаачылыгына баш ийип, эртеңки тагдырын ойлоп, эгер өзүнө жарашкан кабылан жүрөк баатырлардан бирөө кезиксе, элине чындап калканыч болуп бере ала турган болсо, анда ошол баатырга барууга бел байлап калат.

Ушул арада Жаманкул баатыр Жаңыл Мырзанын Иленин башы – Үч-Маралга чейин келип аң уулап жүргөнүн угуп, бул кыздын мырзалыгын да, баатырдыгын да өз көзү менен көрмөккө, атайлап издеп чыгат. Аны Үч-Маралдан таап, адегенде сынамакка тозотко отургузуп, өзү аны көздөй кийиктерди шыкап, бир чети аңчылыктын кызыгына батыптыр. Бир топ күн жүрүп, аркар кууп, кулжа атып, тайгандарга карышкыр, түлкү алдырышат. Издеп келген максатын да унутпай, Жаңылдын сүйлөгөн сөзү, баскан-турган кыймылынан кынтык издеп, сыр билгизбей ичинен сынына толтуруп, анын кереметине ыраазы болот.

Жашы жыйырмадан өтүп бара жатса дагы али турмушка чыга элек Жаңылдын суналган бою, баскан-турганына курал-жарагы ого бетер көрк берип турган кези. Ал түгүл аялзатына ылайык келбеген жоокерчилик кыймыл кичине олдоксон көрсөткөнү менен ат үстүнө отурган шаңына шаң кошуп, жанында жүргөн адамдарды кадимкидей сүрдөтүп калган учур экен. Мунун баарын кыя кетирбей, сынынан өткөрүп, купулуна толтуруп, ай өткөрбөй, эл ылдыйлап көчөөр маалда Жаманкул кайра Көгөн байдын айылына түшөт. Мунун себеби бар экен. Көрсө, ал дагы Жаңыл Мырзаны өзүнөн үч ата өткөн тууганы – Сарысейиттин экинчи уулу Түлкүгө ылайыктап, ошонун эбин келтире албай жүрүптүр. Сарысейиттин улуу баласы казак акыны айтып турган Үчүкө эле.

Баяндын башын ушул инсандар баштайт, ошондуктан алардын ата-тегинен азыраак кабар берели. Сүрүштүрөсөң эле кыргыздын баары бир тууган – анын сыңарындай, Тагайдынн бир уулу Кылжыр. Кылжырдан Орозбакты, Дөөлөсбакты – эки уул. Орозбакты улуусу. Кылжырдын өз аты Сарыбагыш. Каада боюнча ата урааны улуу баласына калат. Бирок атасынын атын чакырып, «сарыбагыш» болуп аталган кичүү уулу Дөөлөсбакты болду. Дөөлөсбактыдан Манап. Манаптан Сүтөй. Сүтөйдөн Сарысейит.

Орозбактынын бир баласы Мырзакул. Андан Алымсейит, Тынымсейит. Сүтөй менен Мырзакул балдарынын атын атайлап, ушундай уйкаштырып койгон имиш. Алымсейиттен Жаманкул, Бапа. «Бугу энеге» байланыштуу бул экөөнүн тукуму кийин «бугу эли» болуп аталды. Мүйүздүү эне Бапага өз синдиси Олуят деген кызды, Жаманкулга кыпчак Шырдакбек баатырдын агасы Маматбектин кызын алып берет.

...Эми жүйөөлүү кеп айтсаң ким гана эрибейт, кыз туулган соң, акыры бир күнү күйөөгө чыгаары анык. Анын үстүнө атактуу Манаптын небереси Сарысейиттин атын укканда Көгөн бай ичинен жибийт. Болгону кызынын макулдугун анын өзүнөн гана алуусун өтүнүп, өтө маанилүү иштерди чечүүнү өзүнө койгонун эскертиптир.

Акыры бул кабар Жаңылга жетти. Өзүнөн өйдөкүлөрдү жалтаң көз менен карап – кол куушуруп, төмөнкүлөрүн күнкор кылып көнгөн кашкарлыктардын сырын беш колундай жаттап калган кыздардын мырзасы, Ала-Тоонун арасы, Чүй суусунун жээгиндеги Түлкү баатырдын атын алыстан угуп, ичинен сынына толтуруп жүрсө да, сыртынан сыр билгизбей тымпыйып калат. Анткени кыздардын мырзасына дагы намыс деген намыс. Жаманкул аркылуу Түлкүнүн атын укканда жука эриндери бир орунга жыйрылып, октой теше тиктеген көздөрү күүгүмдөнүп, мырзалыгы чындап көрүндү (деги баатыр баатырга чыдабайт). Тегерегинде таймаша турган киши жок, анан калса жалпы аялзатына тиешелүү мүнөзүнөн танып, ачык жооп айтпай, болгону эч кимге, эч качан, байбиченин үстүнө токол болуп кирбестигин билгизет. Адат боюнча мындай жооп макулдуктун белгиси, эми иштин аягы Түлкүдө калды...

Окурманым! Биз да ошол заманга көз салып жатып, алтымыш уруу кыргыз элинин ичинде Жаңыл Мырзага ылайыктуу Түлкүдөн башка эр болбогонун моюнга алалы. Кезинде жолборс алган баатыр, бирок, ал замандын каадасы ушу – жолборс алган адам анысын мактаныч кылчу эмес экен. Жолборсту кыргыздын аялдары деле алган, мактангандар кийин чыгат.

Азыр сөз Түлкү жөнүндө.

...Убакыт кеч күз, булактын суусу тоңоюн деп калган маал, эл бөксөлөп, азыркы Көк-Мойнок чендерге келип калган. Үй тигилип бүтүп калганда, төштөн бир элик бакырат. Эликтин кураны белдик чечип калса керек, карашса, бир борчуктун түбүндө жалгыз элик калганын чакырып туруптур. Түлкү баатыр көрө сала, тонду тескерисинен жамынып, үн улай мерчемдүү жерге жетип, аралыгын болжоп, ошого жараша мылтыгына дары сүмбөлөп, «тарс» дедире бир коёт. Аңгыча мылтык үнүнө аралаш «күр» деген үн чыгып, түтүн тараганда жакын жерден бир чаар жолборс өзүн алууга камданып калганын көрөт. Кызыгына баталы деп, үйдүн жанында карап тургандардын коркоктору эчак боз үйгө кире качыптыр. Түлкү баатыр мылтыкка дары куйганга үлгүрбөйт, секире берген жолборсту кундак менен мандайга басып алат. Ошондо жолборс аягын чала серпип барып, жан берет. Чала көргөндөр кийин: «Түлкү баатыр жалгыз ок менен элигин дагы, жолборсун дагы атып алыптыр» деген сөз чыгарышты. Анысы ал. Жолборсту сыйрып, керегеге керип, эликти союп, казанга салып, эт бышканча очок алдында отуруп, бабаларынын жомогунан сөз козгогончо болбой жар алдына далдоо кылып, желеге байланган музоонун жанындагы уйлар өңгүрөп кирет. Чычала күйгүзүп, бакан ала, чуркап барышса Түлкүнүн кеч тууган күрөң ую желеге келген карышкырдын канчыгын жара сүзүп салыптыр!

Ошондон улам элде «Түлкүнүн колдогону бар, баатырдын алдынан чыкпагыла» деген сөз чыкты. Ушул окуялар башынан өтүп жаткан Түлкүнүн жашы он алтыда болчу.

Баягы Жаманкул болсо Көгөн байдын айылынан кайтып келээри менен Сарысейитке келип, Жаңылдын жаңылыгын угузат. Баатырдыгын өзү деле сезип жүрсө керек, кыздын жообун уккан Түлкү эми чындап ашык болуп, бирок, кыргыздын канына сиңген сырткы сөөлөт ички сезимге баш ийдирбей, чектен ашпаган текеберчиликтин тушоосуна тушалды. Болгон нерсе тарыхка өз изин калтырбай койбойт, ошо сымал Жаманкулдун аңгемеси жана кыз Жаңылдын берген жообу Түлкүнүн жүрөгүн ордунан козгоп, өзүнөн башка жан билбеген бир жагымдуу сезим Жаңылга жакындаштырып, белгисиз бир күч аны менен жолугууга түрткүлөй баштайт. Алгачкы күчү ушу, сүйүү деген нерсенин! Мунун азабын далайлар тартып келген (алдыда дагы канчасы тартаарына эч ким шек кылбастыр).

Күрөөкө зоот кийинип, Койчагыр мылтык асынган, баатырдыктын башкы белгиси, айтканынан тарпаган, бет алганынан кайтпаган, эрдиги ашынганы менен эсине толук жете элек Түлкү ушинтип сүйүүнүн чыныгы капканына кабылат. Жаңылды башка аял затына теңебей, бирөөгө ачык айтып, сыр билгизбегени менен ичинен ал айттырган шартка макул болуп, болгон тоскоолдукту жалгыз аялынан гана көрүп, эми ал шартты аткаруунун амалын издей баштайт. Аялын шылтоосу жок деле кетирсе болмок, бирок Деркен жакында эле уул төрөп берген. Жаш аялмет. Экинчи жагынан кийин Жаңылга баш кошуп калса, «Түлкү баатыр ала элек жатып эле токолуна баш ийип, анан байбичесин кубалаган» деген шылдың сөздөн чочулайт.

Адамдын көңүлү бузулса акыры шылтоо табат, бир күнү Кара-Кужур суусунун жээгинде эл жайлоого көчөөрдө ал өзүнөн-өзү табылды (деги көч көчкөндө, же шаан-шөкөт маалында чатак чыгаруу кыргыздардын адаты). Бел-Сары-Булактан Соң-Көлгө көчмөй болуп, жүк артылып бүтүп, бастыра бергенге келгенде, жакын турган бешикти алып, өңөртүп коё турган кайниден бирөө жок, ошондо курган Деркен «бешикти өңөртүп койчу» деп, күйөөсүнө кайрылат...

Моюнга алыш керек, кыргызда мындан артык шылтоо болбойт. Мындай жорукту илип алган Түлкүнүн теңтуштары дароо:

– Биз сени бир элдин баатыры экен десек, өз аялыңдын кулу болуп калыпсың?! -деп, тамашага алышат.

Мындай кордукка Түлкү кантип чыдамак, көк байталга мингизип, Кара-Кужурдун суусунун жээгине салып, ошол эле күнү аялын төркүнүнө кетирет. Уулу Тынай ошондо эмчекте экен. Деркен кийин саруу элинен Муратбек дегенге баш байлады...

Албетте, жигиттер шарт кетме чечкиндүүлүгүн карматса, кыргыздын кыздары кантип туруштук бермек, Түлкүнүн бул кылыгы ошол замат Жаңыл Мырзанын кулагына жетип, мурунтан белгисиз жаратылыштын мындай укмуш күчү аны дагы акырындык менен баш ийдире баштайт. Бирок ага бардык кыздарга тиешелүү ыйык сезим жана кыргыздын адеп сактаган салт кедерги болду. Кыздар өз ахыбалын айттырбай түшүнсө деп самашат. Түлкү аялын кетиргенин укмаксан болуп койдү.

Эми жаратылыш өзү аялзаттын мындай табышмагын жандырууну кыргыздын эркектерине берген эмес окшойт (муну жакшы билгендер кийин кыргызды ааламга тааныткан чыгарма жазат), берсе дагы баарына тегиз жетпей калса керек. Кыскасы, ушундай белгиден кийин Соң-Көлдүн бетегеси көктөгөн маалда жарай турган аттарын агытып, кара тил болуп жүрүшкө жараганда, агасы Үчүкө экөө жараган жолдош алып, Какшаалдын (көп кыргыздар үчүн бул суунун заты да какшаал) суусун көздөй тизгин тартты. Жөнөкөй кишилердин күндө жаңылыштык кетиргени баарыбызга белгилүү.

Мындай нерселер алардын жашоосуна эч таасирин тийгизбейт, баатырлар өмүрүндө бир жолу жаңылат экен, кайра анын орду толмогу кыйын. Болбосо, кол жыйнап барып, жалгыз жаткан Көгөн байдын айылын чаап алышка буларга эч ким тоскоол боло алмак эмес!

Бирок...

Кылымдан кылымга уланып келаткан, башка элге өөн болуп, алардын акыл-эсине түшүнүксүз көчмөн калктын өзгөчө үрп-адаты көп. Андай үрп-адатты ар кимисинин затына жараша бир-бирине такай колдонуп келишет. Эч кими аны айып көрбөйт. Ошентип экөө бир чети күйөөлөп, бир чети өзүлөрүнүн өнөрүн элге таанытканы нойгуттардын айылына келсе, Жаңыл кыз жок болуп чыгат. Ага өкүнгөн Үчүкө, Түлкү көчмөндөрдүн дагы бир ошондой адатын карматып, жигиттер кыздарга эмес, мырзалар-мырзага тийишкендей сөөлөт менен Жаңыл Мырзага тийише башташты. Чаламандын чак түшү, эл-журттун эчтекеден капары жок, жай-баракат отурган кезинде жуушап жаткан нойгуттардын жылкысын «жоо» сүрүп жөнөйт. Айыл заматта чакчелекей түштү. Тигилер калың жылкыны Какшаалдын жээгине салып айдап, анан Ичке-Төрдөн түндүктү карай имерип жөнөшөт. Ыштыкка жетсе бүттү, эч кандай куугун таппай калмак.

Минтип, бир чети «башын баштап бердик, калган жообун Жаңылдын өзүнөн күтөлү, баатырлардын сүрү ага кандай таасир берерин көрөлү» дешсе, экинчиден, «көккө жаңы тойгон жылкыны кызыл май кылып албайлы» деп (союп жеген атышат), арт жагынан түк кам санабаган ага-ини күн дигер таяганда, капчыгайдын оозуна жетет. Жылкыны Ийри-Жардын алдындагы сазга токтотуп, арасынан тандап жараган байталдын бирин муздап, анын этин казанга жаңы аса баштаган маалда, алар узай электе артынан кабар жетип, жанында дайыма жоо-жарагы дайын Жаңылдын өзү булардын артынан жете келди.

Дагы бир жолу кайталай кетели, алдыбыздагы кыз – аялзаттын мырзасы эле!...

Адегенде булардын атын алыстан угуп келсе, эми жакындан көргөндө мырза кыз эч шашылбай, «баатырлардын сыпатын байкап көрүп, анан өнөрлөрүнө жараша жооп берейин» деп, далдоо жерге түшө калып, тигил экөөнү байкоого алат. Ошондо Жаңыл Мырза ага-ини экөөнү тең сынына толтурат, бөтөнчө Түлкү өзү элестеткендей, «сомдогондой билек бар, сом кара таш жүрөк бар», көңүлүнө чындап жагып, эми ачыкка чыга келээринде, каргашадай болуп Жаңылдан мурун тигилердин жанына кер тайган жетти. Шыбагасын биринчи алып көнгөн неме жаңы союлган жылкынын жыты менен шып эте казандын түбүнө кирип барат.

Окурман! Жаратылыш адам баласын жаратканда, телегейин тегиз кылган эмес, муну бөтөнчө бир-бирине ашык адамдардан ачык көрөбүз. Эгер, алар адегенде бир-

бирин жактырып, анан кокус ушундай бирөөсү экинчисинин ыйык сезимине кичине эле доо кетирсе болду, өлүмдөн жалтанбас долу намыс акылга баш ийдирбей, алдыга салып, айдап алат. Бул жерде да дал ушундай болду!!!

Же чын эле Түлкүнүн оозунан төмөнкү сөз чыктыбы, же Жаңылдын өзү каңырыш уктубу – эми ал бизге түбөлүк табышмак. Айтор, «жер канчык» деген бир ооз сөз долуланган Жаңылды жаа тарттырып, Үчүкө менен Түлкүнүн ажалынын жетишине себеп болду.

Жаңыл Мырза кылчайбай, айлына кайтты.

...Жаңылдын жаа тарткан чеберчилиги ушунча, желдей сызып бараткан күлүктүн такасындагы жалгыз мык жалт-жулт деп бара жатса, ошол мыктын бөркүн түшүрө атчу экен.

Бул болжол менен 1675–77-жылдар болчу!

.....

Көчмөндөрдө өзүн-өзү коргоо сезими өзгөчө өнүккөн – жайыты чектеш башка уруулардын кылт эткен кыймылын кирпич учунан сезип, жаманчылыкты алдын-ала көтөт. Баягы убактылуу тынччылыктан күмөн болуп жүргөн Жаманкул абаң да мындай жагдайдан шек санап, оң менен солду бир колго топтоого аракет жасап жүргөн экен! Бирок «Түлкү баатырга Жаңылды алып берсем, ойроту түгүл, кара кытай – манжуусу келсе да моюн бербейбиз» деп, келечекте чоң нерседен үмүт кылып жүргөн Жаманкулдун тилеги ушул эки баатырдын өлүмү менен кошо таш капты!

Үчүкө, Түлкү – алар менен кошо Атакозу, Чабак деген жигиттери¹ өлөт. Жаман окуя болгонун уккан Көгөн бай кокуйлап, элинен киши ала келип, ошол жерге көр каздырып, баатырлардын сөөгүн жашырат. Тирүү калгандар элине жетип, болгон окуяны угузат. Жаңылдын мындай өлөрмандыгынан чочуп калган кыргыздар эми Нарын менен Тарагайдан ары жайлаганын токтотуп, ал жерлер бир аз жылга ээн болуп калды.

...Жайыт тарыса, кыргыздын жаны тарыйт – жаздын бир күнү кыпчактан Шырдакбек, карабагыштан Калматай, иниси Төлөк, тейиттен Аккочкор, Каңкылар казактан Тоокени жигиттери менен чакыртып, Чүй ичиндеги Кара-Кырчынга² жыйын кылат.

¹ Саяк Шыкмаматтын Култайынан Бөөбүй. Бөөбүйдөн Тейиш, Тилек. Тейиштен Атакозу, Чабак.

² Ак-Суунун Чүйгө куйган жери. Азыркы Камышыановканын түндүк-батышында. Анын чыгышында Калы-Куту, түндүгүндө Жайсандын жотосу деген кыргыз санжырасында көп кездешкен топонимдер орун алган.

...Санжырачылар Багыш менен Баарынды Карачородон таратышат. Багыштан – Куттук, Сейит, Көкүм. Куттук, Сейиттин тукуму карабагыш атанды. Көкүмдөн – Кантейиш. Кантейиштен – Аккочкор менен Каңкы. Кийин Аккочкор, Каңкынын тукуму акбагыш атанат. «Кыргызда багыш көп, казакта жаныш көп» деген сөз бар. «Жанышка» алдыдан кезигебиз.

Чогулганда, аксакалдар сөз баштайт:

– Ой балдар, барсыңарбы? Үчүкө, Түлкүнүн куну бекер калабы? Же ал экөөндөй эрди тууган катын жокпу? Койгула, мунуңар жарабайт. Туулмак дейт, туулгандан кийин акыры бир күнү бу жалган дүйнөдөн өтмөк дейт. Куну калса, кийинкилер токонаалат айтат. Бир карабет кызга каяша айта албай калышты эле дешер. Андай болуп, жолборс жүрөк эр тууган катындар калбаса, анда ошол карабет Жаңылдын өзүн алып келели, бир баатыр тууп берсин.

Акыры, карабеттин айылынан кабар алып, анан ошого жараша иш кылалы деген бүтүмгө токтоп, мындай ишке Аккочкорду ылайыктап, барып келүүгө алдына жакшы ат керек деп, ага Шырдакбектин боз жоргосун мингизишти. Шырдакбек анда ажалы ушул жоргосу менен жакшы көргөн көрөөр көз аялынан экенин али биле элек кези...

Ошондогу Бозжоргонун жүрүшүнө кулак салалы. Шырдакбек кыштын кыска күнү күн чыга Чолок-Кайыңдан¹ чыгып, тизгин тартпай, шашкеде Көк-Артты ашып, Кара-Шорого түшүп, түшкө жетпей Өзгөнгө жетип, шашпай, жорого аякташ болот. Анан бешим оогондо кайра тартып, бир чалдырбай келип, эл орунга отурганда үйүнө жетчү. Ээрин алганда жону кургак бойдон калат.

...Шырдакбек ошол атын берип жатып:

–Азанда аттанып, токтобой жүрсөң, кеч болгондо Ак-Сайга жетесиң. Түшөөрүн менен отко койбо! Аса байлап, уйкуңду кандыр. Таңга жакын жоргонун ичи кулдурттай баштаганда ойгоносун. Откозуп, тойгондон кийин жол ула. Болбосо канаты бошоп, шайы оойт. Кайра тартканда да ошондой кыласың! -деп узатты.

Шырдакбектин айтканын так аткарган Аккочкор Ак-Сайга жетип түнөп, эртеси жоргонун оозун тартпай, Жаңыл Мырзанын айылына кирип барат. Аккочкор барганда жайлоого көчө тургандардын бирөөсү үлүш берип, Жаңыл кыз ошол үйдө отурган болот. Жаңы түшкөн жолоочуну «конок» деп, түз эле Жаңылдын үстүнө киргизишти. Аңгыча алдыга жылкынын эти тартылып, «мырза» деп кошомат кылышып, жалгыз табакка салып келип, учаны Жаңылга узатышат.

Мырза кыз алдына келген устаканынан бир кесип ооз тийип:

¹ Азыркы Ак-Талаанын Ала-Бука суусунун жээги.

-Кесип, калгандарына да узат, -деп конокко сундурат.

Колуна уча тийген Аккочкор өзү кесип ооз тийип, эшикке чыгып, мамыдагы атына жетип, Ала-Тоого карай тизгин силкет. Баягы үлүш берип жаткандар эмне болуп кеткенин түшүнбөй кала берди. Ал кезде обочо үйгө табакты ат менен тартышчу экен, адеп көргөндөр ошолордун бири го деп ойлошот.

Иштин жайына Аккочкор узап кеткенде гана түшүнүштү.

– Мен берген уча кана? -дейт, эл-журт эсине келип, эки жагын карагыча кеч кириптир. Отурган кемпир-кесек алаканды шак коюп:

– Апей көтөк, эмне дейт? Ушундай да болобу? Атайы келген душман го? Оозубуздан алдырабызбы? Арты соо болбой калды мунуңардын,- деп, жамандыкка жоруп кала беришти. Жаңылдын дайнын билип алган Аккочкор арага кайра бир түнөп, эртеси баягы жыйындын үстүнө жете келет.

– Аа, балам, жараган экенсиң! Карабеттин ырыскысынан ооз тийгиздиң. Кудай-таалам буюрган пендесинен айырбайт. Буюрса, бороз болгон жалапты колго түшүрөт экенбиз. Аттаналы! -деше, баягы Жаңылдын өзү «ооз тийгиз» деп, «берип жиберген» учасынан тегиз ооз тийип, баталарын берип, Тоокени баш кылып, аттанып жөнөшөт.

Ак-Сайга жетип, өрүш кылып, «Жаңыл таанып калды» деп араларынан башка эки жигит таңдап, башка атка мингизип, «Жаңылдын жаткан жерин даана билип келгиле» деп тапшырышат. Эки жигит Ак-Сайдан түшүп келсе, эми үлүш берүүнүн кезеги Жаңыл Мырзанын өзүнө тийиптир. Үлүшкө келгендер көп, табакты Жаңылдын Долукара аты менен тарттыртып, өзү болсо азыр эле күйөөгө кетчүдөй, белине жазылыгы бир карыш күмүш каптатылган кемер курун курчап, баркыттан жасалган чепкенин желбегей жамынып, жээгине кундуз тери бастырылган кара бөркүн башына кийип, дөңсөө жерге отуруп, эл тоскондорду башкарып туруптур. Жаңы келген экөөнү «конок» деп, өзүнчө бир үйгө түшүртүп, отураары менен табак тарттырат. Эт желип болуп, күрүч кошулган устуканын баштыкка салып, аттанаарга келгенде ат тартып жаткан балдардан:

– Тээ дөбөдө отурган кара бөркөн ким? -деп сурашса:

– Ботом, ал Жаңыл Мырза эмеспи, тааныбайсыңарбы? -дейт. Ичтен «ээ, буюрса жолубуз болот го» деп, Ак-Сайда күтүп жаткан жолдошторуна келип, жолдогу кароол, агао кошуп Жаңылдын жайын толугу менен айтып беришти.

Ошондо баары отуруп, кайра бир кеңеш кылып, көптөп барсак, бирөө болбосо бирөөнүн көзүнө чалдыгып калабыз. Андан көрө баштагыдай эле эки-үч киши жөнөтүп, калганыбыз Жаңылдын куугун сала турган жолунан тосот кылалы, деген чечимге токтошот. Бата кылып, жолун тактап, байкатпай барып, жолдогу кароолдорду байлап алып, ичинен бир нечеси таңдалып, Жаңылдын айлына аттанат.

Кемпирлердин чочуганы туура чыкты. Баягы чалгынчылардын дайны боюнча түптүз келген жигиттер Ак-Чийде жаткан нойгуттардын бир нече миң жылкысын чаңдата алдыга салып, кайра тартты. Кооптуу нерсе жок, жай жаткан айылда Долукарадан башка жарактуу даяр ат табылбайт, ачуу заары бетине чыккан Жаңыл жылкы артынан жалгыз жөнөйт. Шырдакбектин Бозжоргосун минип, Боз-Дөбөнүн сеңиринен тосот кылган Аккочкор баатыр ушуну гана күтүп турган. Калың жылкы өтөт, көп узабай жылкынын артынан сан колдой сапырылып чаң чыгып, Жаңыл Мырза жалгыз келе жатат дейт. «Ээ кудай!» деп, жаратканына миң мертебе жалынган Аккочкор ошондо Боз-Дөбөдөн өтө берген ченде, «болоор кезде болуп өт, Бозжоргодой желип өт» деп, далайлар сыйынган Бозжоргону теминип, көзгө илээшпей келип, Долукараны койдуруп өткөндө, күү менен келе жаткан күлүк бир топ жерге сүрдүгүп келип жыгылат. Алдындагы аты сүрдүгүп, тоңкочук атып бара жатса, Жаңыл аттан жүгүрө түшүп, саадагын ондогонго үлгүрөт. Эр жигит ага карабайт, Жаңылды далыдан алып, атка сүйрөтүп барып, анан жалга ашыра бөктөрүп кетет. Аңгыча болбой калган жолдоштору да жетип, чогулуп Долукараны кармап келишет. Мырза кыз менен таанышып болгондон кийин өзүнчө атка мингизип, бекем таңып, жолго чыгышат. Нойгуттан калың жылкы олжого туйтунуп, жолу болгонуна ыраазы болуп, аман-эсен Чүйгө жетишти.

Балээнин баары Жаңылды Чүйгө алып келгенден кийин башталды.

«Мен алам» деген киши чыкпай, «Аккочкордун эмгеги көп, ошого берели» дешсе:

– Сакалдуулар турса, мен алмак белем, -деп болбойт.

– Анда, Карабеттин үстүнө сакалдуубуз чыксын, -деген бүтүм чыгарып, мырза кызды карып калган Калматайга алып беришет.

Калматай баатыр Жаңыл Мырзага жаңы үй тиктиртип, аны обочороок кондуруп, мал-салын берип, өзү конок сыяктуу келип-кетип калыптыр. Чалдардын бүтүмүн уккан Жаңыл кыртыйып калат, бирок күнөөсүн билип, айласы жогунан «лам» деп ооз ачпай жүрө берет. Арадан айлар өтүп, атайы алыстан келип, Калматай чалдын жаңы алган токолун көргөндөр сээлдеп калганда, ошол арадагы Чулу деген жердеги камыштын арасынан киши чалган жолборс чыгып, ары-бери бастырып, айылчылаган элдин айласын түгөтө баштайт. Ошондо жеңеси Жаңылдын эрдигин көрүүгө ынтызар болгон кайнилери баягы жолборсту шылтоолоп:

– Эрдигиңизди көрсөтпөй жүрө берсизби? -деп Жаңылды тамашага алышат.

Ургаачы болуп туулса дагы коркуу деген эмне экенин билбеген жеңеси ага арданып, бир күнү тоюп алган жолборс камышка кирип кеткенин укканда, тигилерден болгону чылбыр сурайт. Узунураак кыл чылбыр таап беришет. Аны эки кабат кылып, билектен чыканакка чейин ороп, камыш аралай, жалгыз басып, жаткан жолборстун

үстүнө кирип кетет. Тегеректеги элдин баары алысыраактан карап турат, көп өтпөй камыш ичи шатырап, карап тургандар: «бул катын соо болбой калды» -деп үрөйлөрү уча баштаганда, адегенде кыйкылдаган дабыш, артынан чала жан болгон жолборстун маараган үнү чыгып, Жаңыл көрүнөт. Карашса, жолборсту кыйкылдата кокосунан сүйрөп алган экен. Ошого да жүрөктөрү даабаган көпчүлүк качып, четке чыга берет.

Анда Жаңыл:

–Мышыктан корккон кандай жансыңар? –деп, эчак кемээчтелген жолборсту камыштын четине таштап, артын карабай үйүнө кетти.

Ушул окуядан эки-үч жыл өттү. Бирок «бээ туумайын байтал аты калбайт, катын туумайын келин аты калбайт» дейт болуп, кайнилери көргөн жерден жеңесин кыя өткөрбөй, тийишкенин коюшпайт. Анан бир күнү жайлоодон журт которуп жаткан учур, дагы бир (мунусу акыркысы) шарт келип, кайнилери:

–Ой жеңе! Ээрчип жүргөн биздей кайнилердин көңүлүн жеңеси ачат дешчү эле, өнөрүңүздү көрсөтпөй калдыңыз. Баары сизди аялдын сырттаны дешет, -деп, баягы жосундарын кайра башташат.

Муну уккан Жаңыл ичинен «силердиби, эсиңерден кеткис кылып бир кылыгымды көргөзөйүн» деп, сыртынан калп эле:

–Ээ боз балдар, өткөн нерселерди эске салып, каткан жараны жайына койбойлубу? -дейт.

Адамдын шору кайнарда ушинтип шайтан азгырат, жеңеси ого бетер жабышып:

– Ай жеңе! Жок дегенде жаа тарткан өнөрүңүздү көрөлү? -дешет.

Ошондо Мырза кыз макул болумуш болот:

– Эмесе өз жаамды таап бергиле!?

Кайнилери жарыша чуркап, төөгө бастырылып таңылган жүктү ачып, арасынан октору менен жааны таап келишти:

– Жеңеке, мына жарагың, өнөрүңдү аяба?

– Эми Долукарамды мингизгиле?

Мингизишет. Анда жеңеси кайнилеринен өнөрүн аябай калсын, адегенде бирөөсүнүн тебетейин асманга ыргыттырып, токтобой жаа чоюп, тебетейдин тамтыгы калбай калганча жерге түшүрбөй аткылап, анан өз өнөрүнө өзү кызый баштаганда чыдабай, Карадолу аттын үстүнөн ондонуп, кайнилерине:

– Ой кайнилерим! Силер кастык кылганды койбодуңар. Күнөөмдү мойнума алып, бүлө болууга бел байласам, өзүм теңдүүлөр калбай калгансып, тизеси таштай катып, куураган чалыңардын алдына салып бердиңер. Буга чыдадым. Артынан кунун куугандар жок дегенсип, айлыңарда эркек жоктон бетер кийин мени киши чалган жолборско

жумшадыңар. Аныңарга да макул дедим. Эми минтип, айылдагы жөн салды жүргөн бир катынга окшотуп, жүр-нарыга алып, эриккениңерде эрмек кылдыңар. Менин жадалым ушул жерден кармады. Мына, өнөрүм, өз көзүңөр менен көргүлө! -деп жаасын чоюп, үй тигип жаткандардын баарын кырып кирет.

Биринчилерден болуп, жакын кайниси Кожогоул дегендин башы кетти¹.

Төштө төө айдап жүргөн Калматай токолунун жоругун көрүп:

– Эй карабет! Баштамак элең баштадың. Эми тирүү калтырбай, мени да биротоло жайлай кет! -деп көкүрөгүн тосуп берди.

Айылдан бир аз узай бергенде, артынан Кочкорок деген кайниси жетет. Аны да ошол жерден жайлады. Ошону менен бүт кыргызга «карабет» атанган Жаңылдын артынан барышка киши чыкпады!

Кайтып бара жатып Түлкүнүн бейитине токтойт. Ээн талаада кыбыр эткен жан жок. Мололор бозоруп, белги коюлбаган бойдон. Жаңыл бир топко отуруп, кош бөйрөгүн солкулдата, өксүп-өксүп алды. Өксүткөн өзүнүн кайгылуу тагдырыбы, же жөн жерден болуп кеткен баатырлардын өлүмүбү, аны бизге айткан киши болгон жок. Бул дүйнөдө кетирген күнөөнү жаш менен жууп салууга болот, киши да эс алып калат – башкасын биле албадык...

Нойгут эли мурунку конушун тыштап, эчак Лопнурга көчүп кетиптир. Атасы Көгөн күйүттөн өлүп, артынан энеси кошо кайтып, синдиси Эбирешим калмакка баш байлап калган учур экен. Келип элин чогултуп, өлгөндөргө курмандык кылгандан кийин уйгурларга кыш бышыртып, төөлөргө артып Үчүкө, Түлкүнүн мүрзөсүнө белги койдурду. Ошондон баштап бул жер «Мөлө» аталып, эл сыйынган ыйык мазарга айланат.

...Көп узабай бир кара жолтой катындын артынан экинчиси чыгып, Бозжоргонун даңкы менен калмактарга алданган Шырдакбектин катыны Чачыкей күйөөсүнүн башын жутат.

Хандар сурап бербеген,

Хан Шырдактын боз жорго.

Бектер сурап бербеген,

Бек Шырдактын боз жорго.

Катынды эрке сактаган,

Хан Шырдак сенден кезесин, -деген ыр калды анын артында...

Чачыкейге чейинки кыргыздар аялга сый мамиле кылчу экен. Ал окуялардын аягы азыркыга чейин сууй элек (азыр аялын ур-берге алып жаткан эркек болсо, ошол окуянын уландысы деп түшүнүшөт).

¹ Ушул жер кийинкиге чейин «Кожогоулдун сайы» деп аталган дешет.

Казактагы Тооке хандын атагы ушундан баштап алыска кетти. «Нойгутту чаап, кыргыз-казакка намыс алып берди» дешкен казактар аны өздөрүнө хан көтөрүп алышат. Ушул айтылган окуялар 1680-жылдарга туш келет.

...Үчүкө менен Түлкү Жаңылдын колунан шейит болуп, көп өтпөй алардын күйүтүнөн атасы Сарысейит көз жумду. Ага удаалаш артынан Жаманкул кошо кетип, кыргызга бел болоорго баатырлар калбады. Жаманкул өлгөндө артында Төрөкочкор, Итбок, Бооке жана Кыдык аттуу төрт баласы жана аялынын боюндагы бир баласы калат. Айы-күнү жетип, аялы эркек бала төрөгөндө «Жаманкулдан калган белек» деп, баланын атын Белек коюшат.

Сарысейиттен болсо Кудаян менен Эрдене, Үчүкөдөн эс тартып калган Маматкул калды. Дөөлөткул, Оргу деген инилери жаш. Түлкүдөн баягы Деркен тууган жалгыз Тынай. Бул учурда Үчүкөнүн улуу уулу Маматкул он эки-он үч жашка келип калган. Эмне кылышсын, же Сарысейит, Жаманкул жок, же Үчүкө, Түлкүсү жок, калган балдар болсо жаш, намыска жакын кыргыз «таянар тоосу жок» дедирбей, ак боз бээден туура тогузду союп, казактан баягы Тоокени кайра чакырып: «жоо чыкса бирге бололу, эгер ушул антты бузсак төшү түктүү жер урсун» деп ант айтып, Сарысейиттин үчүнчү уулу Кудаянды кыргызга хан көтөрүшөт.

Анда Кудаяндын жашы жыйырмага толо элек кез...

Эми окурманым, Кудаяндын тагдыры башкаларга салыштырмалуу өзгөчө, аябаган оор болду. Эл башына оор күн түшүп турганда тагдырдын мындай жазымышын эр жигитке туш келтирбесин, анын үстүнө бул инсандын кыргыз элине хан болушу кийинки муундарга дээрлик бир жактуу таасир берип жүрөт.

Илгерки каада-салт билген аксакалдар, «ортолук кезде кыргыздарды бийлер бийлөөчү. Кыргыз менен казак бийин адегенде Кудай каалап, андан кийин калк каалаган. Жашынан акыл-парасаты башкалардан ашынып бара жаткандыктан аларды бий шайлап, хан көтөрүп келишкен. Бий атагы өз тукуму үзүлгөнчө, атадан-балага мурас катары тукум кууп келген. Ар бир адамдын тагдыры өз заманы менен ажырагыс болот, ошондуктан, анын тарыхын заманы менен кошо каралышы керек. Ошондо гана ар кимиси өзүнө жараша калыс баага татыйт. Эми окурманым, Кудаяндын тарыхтагы ордун толук ачып бере тургандар али алдыда, биздин баяндын өзөгү бир аз кийинки мезгил, ошондуктан алдыга жыла берели.

...Адамзат акылы жетпеген керемет сырлардын жандырмагын асмандан издейт. Билбегендерге ар кандай кубулуштар тир шумдук, же бир балээ болуп көрүнөт. Бөтөнчө заман тарып, адамзаттын пейили бузула баштаса, калк ичинде көзү ачыктар арбып, жүрөк

түшүрө турган жаңылыктарды айтып берүүчүлөр көбөйөт. Бирок, аярлап караган киши анын ар бир жандырмагы ушул эле тегеректен табат.

Кудаяндын хан болгондон кийин кыргызды жыйнап, Кара-Тегин, Ысарды чаап алууну ойлоп жаткан. Бирок ал ою ишке ашпай калды. Ошо маалда алдын-ала бир шумдуктан кабар бергендей, кыш айынын биринде, асманда жапжарык болуп жанган куйруктуу жылдыз пайда болду. Бир нече күн бою кетпей, түнкүсүн тоо арасы кадимкидей жаркырап, мурун мындай шумдукту көрбөгөн эл аны эң жаман жөрөлгө катары кабыл алды¹. Дүйнөдөгү эң коркунучтуу нерсе – бул эртеңки күндөн коркуп, күн мурунтан дүрбөлөң түшүү. Эртеңкисинен корккон эл акыл-эсин тез жоготуп, эч нерсеге ишенбей калат. Ошол замат ал жогорудан берилген сыр катары бааланып, биринен-бири өтүп, үрөй учурган жоромолдор башталды. Ансыз дагы пас болуп турган элдин маанайын ого бетер суутат.

Кудаян да эл катары аны жамандыктын белгиси деп түшүнүп, карачоро элиндеги Абийир тукумунан Көчөк олуяны алдыртып, элдин жүрөгүн түшүргөн шумдук белги келечекте эмне жаңылык алып келерин жоруттурат.

Анда Көчөк:

– Сен бүтүн кыргызга хан болдуң. Сенде сын жок, - деп, адегенде сынабай коёт.

Кудаян болбой:

– Мындай укмушту сенден башка жоруй албайт, -дейт.

–Кой десем болбодуң, куйруктуу жылдыз Үркөрдөн чыгып, анан ылдыйлап, Чоң Жетигенден өтүп караанын үздү. Топ Үркөр – топтолушкан кара калмак. Аларга туруштук бере албай, элди кара көпөлөк айдап, шамалдай учурат. Чоң-Жетиген Нарын дарыясынын нугу. Жылдыз өчөөрүндө баш жагы аябай жарык болуп барып өчтү. Ал жарык өзүңсүң. Нарын суусунан өтө албай көбү кырылып, жарымы аркы өйүз, жарымы берки өйүздө калмай болду. Өзүңдүн айлаң куруп, чөп алачыкта жатып жан берет экенсиң. Муну өзүң жоруттуң. Туура эмес жорусам эки дүйнөдө тең күнөөнү өзүм тартам. Кесип алсаң баш мына, жыгып алсаң Төөбоз мына, -деп, Кудаяндын үрөйүн учура, өтө катуу жоруп, атынан түшүп, басып кетет...

Элдин башынан бул окуялар өтүп жаткан кез 1683–84-жылдар болчу.

Анан, ошол куйруктуу жылдыздын элеси элдин көз алдынан өчүп, унут боло элегинде алчы-таасынан бери эчак согушка даяр Жуңгар хандыгынын колу тоо ылдый кулаган көчкүдөй болуп, Орто Азияны жайпап өттү! Бул заманда башка элди басып алуу үчүн шылтоо издөөнүн кажети жок эле. Шылтоо таап (жок болсо жасап алып), басып алуу

¹ Бул куйруктуу жылдыз кадимки *Галлей* кометасы эле.

XIX кылымда гана башталат. Азыр болсо кол топтогондон өткөн шылтоо жок, колун топтолсо ал өзү эле табылат.

Эмесе, кезеги келип калды, кичине токтолуп, ошол жоону сөз кылалы.

...Өмүр бою бири-бирине душмандыктан башка мамиле кылбай, алдуусу алы жогун, алдуусун болсо бир нече алы жогу чогулуп алып талкалап, өзүмчүлдүк менен өз көмөчүнө күл тарткандан башканы билбей, жалгыз гана өзүлөрүнөн күчтүү, «кыңк» дегизбей муунта кармаган колго баш ийе турган ойротторду чорос (жорос деп да аталышы мүмкүн) уругунан чыккан Куту Көчүн¹ түрдүү амал-айлага салып баш ийдирип, атасы Каракул өлгөндөн кийин Алтай, Күкүнордон Калка жана Тибет, Тарбагатай тоолорун жайлап жүргөн он сан элди бир колго бириктире баштайт.

Бирөөсүн күчкө салып чаап, экинчисин алдап-соолап, тартуу жиберип, үчүнчүсүн курулай коркутуп, бирөөнө кызын берип, экинчисинин кызын алып, келечекте дагы бир Чыңгыз хандын мамлекетиндей зор мамлекет курууну максат кылып, түн уйкусунан кечип өттү. Күч колдонуп, минтип бириктире баштаган Көчүндүн зордугуна чыдабаган аймакташ башка уруулар эзелтен берки жайлап жүргөн жайытын таштап, чар тарапка сүрүлүдү. Көчүндөн мурун эле эки жүз миңге жакын тыргоот, дөрбөттөр Өрүлүк менен Тайчы ханды ээрчип, адегенде Иртыш, Тобол, Обь дарыяларынын жээгине жайгашты. Бирок, сибирлик кыргыздар тынчын алып, кайра-кайра кол салышынан улам, 1621-жылдары Эдилдин жээгине көчүштү. Жүз миңге жакын кошуттар Байбагас хандын экинчи уулу Төрө Майчыны² ээрчип Күкүнорга; койуттар³ Жасактуу хандын артынан Калкага (Түндүк Монголия) сүрүлөт. Көчүндүн жанында чоростор менен Байбагас хандын улуу уулу – өзүнүн күйөө баласы Көчүрдү Чечен хандын⁴ кол алдындагы кошуттардын жарымы жана олоттор⁵ калат.

Ушул жанында калган ойроттордун жардамына таянган Көчүн өзү келечектеги чоң хандыктын негизин түптөдү. Кыска жана ар окуяларга бай болгон бул мамлекеттин пайдубалы ушул Көчүндүн тушунда негизделди. 1639-жылы Далай Лама ага «кунтээжи»

¹ Орусчасы Хуту Коцун, 1635–53-жылдары хандык кылган.

² Кийин бул Тибетти каратып, ал жердин башчысы Жамбыны өлтүрүп, Далай Ламанын колуна Көшү хан деген ысым алат.

³ Орусчасы хойт.

⁴ Очирту Цецен – Көчүндүн оң колу, өзү анын кызына үйлөнүп, Ану деген кызын кайра Эрдененин уулу Сенгеге берген.

⁵ Элют, элет, өлөт – өзүлөрүн «каракан» деп аташат.

деген наам берип¹, атын «Эрдене» деп которот. Ушундан баштап, анын Көчүн деген ысымы унутулуп, кийин тарыхта «Эрдене баатыр коңтаажы» деген ат менен калды.

Ал демилге көтөрүп, 1640-жылы Тарбагатайда ойроттун кырк төрт ханы катышкан чоң курултай болуп өттү. Негизги жобо болуп – кошуна уруулар бири-бирин эч себепсиз чапса куну 100 чопкут, 100 төө жана 1000 жылкы айып, ал эми душмандын кабарын жашыргандар жайытынан түбөлүк кубаланып, себепсиз жоокерчиликтен баш тарткандарга өлүм жазасы колдонулуп, согушка кечилдерден башкасынын баарысы толук милдеттүү деген чечим кабыл алынат.

Ушинтип ойроттордун теңинен көбүн бир жобого баш ийдирген Эрдене баатыр 1653-жылы жарык дүйнө менен кош айтышат. Өлөөрүндө мураскор кылып, 1638-ж. туулган уулу Сеңгени дайындайт. Мунун натыйжасында кийин он бир тууган бир-бирине каршы элдешпес душманга айланып, биринин өлүмүн экинчиси көксөй турган шарт түзүлдү. Анын үстүнө көчмөн заманда айтылган анттар эч аткарылбай, түзүлгөн келишимдер күнүмдүк болуп, мындан пайдаланып оңолуп ала коюуга мүмкүнчүлүк издешип, учуру келсе өз пайдасы үчүн бардык амал колдонулган заман эле. Эрдененин өлүмүнөн көп узабай, Сеңгенин энеси башка бир туугандары Оңчон (орустарда Цзотбой) менен Чечен тайшалар² атасына берген мурдагы шертинен жанып, кошут Байбагас хандын эң кичүү баласы, Көчүрдү-Чечен хандын иниси – Аблай тайша менен жашыруун келишип, Сеңгенин бийлигинен баш тартышты. Ошентип, Калкага барып, өзүлөрүнчө «Оң жак хандыгын»³ түзөт.

Орустарга коркунучту да адегенде ушу Абылай тайша баштады. Айласы кеткен алар казак-орус Ермактын уламышка айланган канжарын тартуу кылып жаны тынат.

Өздөн чыккан жат жаман, булардын мындай чыккынчылыгы Сеңге үчүн оор болду, ошондуктан анын кол алдындагы чорос, кошут, койут, олот, тыргоот, дөрбөттөр⁴ да өз алдынча хандык куруп, *Жуңгар хандыгы*, же «Сол жак хандыгы»⁵ түзүлгөнүн жарыя кылат. Ушуну менен орто кылымдын тарыхында баш-аягы бир кылымга жетпеген убакытка созулган жаңы хандык – Жуңгар хандыгы пайда болду.

¹ Калмакча «куң» – уулу, күчтүү, «куңтээж»- улуу хан. «Тэж»- болсо ханзаада деген сөз. Кыргызчасы – «коңтаажы».

² Сеңге, Калдандын энеси Умагач. Оңчон, Чечендин энеси Дарыбасалчы.

³ Ойроттордун тилинде «баруң» – оң, «кар» – каруу, кол.

⁴ Өз ара «кара калмак» деп да аталышат.

⁵ Ойрот тыбышы менен «зуң» – сол, адегенде орустар «зюнгарлар» же, «зенгорлор» деп туура жазышкан. Баары бир тарыхта «Жуңгар» болуп аталып калды.

Агаларынын чыккынчылыгын өчөшкөн Сеңге баш-аягы он чакты жылдын ичинде бир тартипке келтирип, адегенде ондуктарга, анан кырктыктарга, андан өйдө жүздүктөргө ирээттеп, алардын үстүнөн «жайсаң» (кытай тилинде цзай сяң – жергиликтүү бий) коюп, булардын үстүнөн кайра нойон, же тайшаны («тэж») башкартып, шамалдай сызган зор күч кураганга жетишет. 1656-жылдагы Көшү хандын өлүмүнөн баштап, сан кол менен аттанып барып, Алтын хандыгынын акыркы тайшасы Дабаны¹ колго түшүрүп, аны өзү келип багынбаганын кээкерлеп, башкаларга да сабак болсун үчүн оозуна иттин этин тыгып, колу-бутун кескилеп, маскаралап өлтүрөт. Ушуну менен илгерки, XVI кылымдын аягында Жолой Уубашы түзгөн Алтын хандыгынын күнү бүттү. Натыйжада Жуңгар хандыгынын ээликтери тездеп кеңейе баштайт.

Ошол Эрдене баатырдын он баласынын ичинен бизге көбүрөөк тиешелүүсү – анын 1645-жылы туулган жетинчи баласы Калдаң. Кошуналарына кандуу жүрүш жасаганды адеп баштаган ушул болгондуктан, биз аны кичине кененирээк сүрөттөй кетели. Бою кичине болсо да толук денелүү, маңдайы жазы, бийик кабагы кылайган көздөрүн жаап, эмне ою бар экенин бөлөк жанга сездирбей, маңдайындагы кишисин жумшак карап тургансыйт. Сейрек чыккан муруту бар, сакал жок, колдору быртылып, кыска манжалары менен таалайына бир келген мансапты бекем мыкчып калчудай болуп, атак-даңкты өз энесинен да артык көрөт. Албетте, мунун келбетин кийин эле калыбына келтиришти, бирок анын сезгичтиги башка туугандарынан өзгөчө ашып кеткени талашсыз. Атасы Эрдененин көзү тирүүсүндө эле он баланын ичинен ортончу баласына эч кезек жок экенине көзү жетип, өз атын ааламга таратчу атак-даңкты башка жактан издөөнү чечет.

...Тээ илгертен бери эле экинчи бирөөлөрдүн башкалардан обочолонгон түнт турмушу калгандарына өзүнчө сыйкыр көрүнүп, анан андай күч аларды да чыракка айланган жетим көпөлөктөй кылып, кайра өзүнө тартып келген. Ушундай сыйкырлуу күчтүн бирөө Тибетте болчу (азыр деле бар). Бийликке жетүүгө эң жакын жол да ушул жерден башталат. Ошону менен бийлик талашууга алы келе элек Калдаң адегенде Тибеттеги азыркы Лхассыга² жетип, бутканада пайда болду.

Ал мезгилде ойроттор шаман динине ишенүүдөн баш тартып, 1616-жылдан бери лама динине ооп, Далай Ламага³ сыйынып калган. Кечил болуп кызмат кирип, жыйырма

¹ Лобзан.

² Ал учурда калмактар «Зу» дешкен.

³ Манаста «Лайлаама», «Далай» деген сөз моңгол тилинен «деңиз», ал эми «лама» болсо бийиктикти билдирип, эки түшүнүк маанисине карата «деңиздей тереңдик» дегенди

беш жашка жеткенде «кутукты»¹ деген диндик наамга жетип, мансапка жасаган чапчандыгы көрүндү. Кызыгы Калдаң кечил болуп кызмат кылып жүрүп, бутканадан² кеткенден кийин Далай Лама өлөт, бирок анын өлгөнүн башка жан кишилер билбестен жаңысы да шайланбай, орду көп жылдар бош калат. Калдаңдын ал иштерге тиешеси бар-жогу али тактала элек, болгону эскерте кетели дегенибиз – лама дининин тарыхында мындай окуя мурун болгон эмес, экинчи жолу дагы кайталанбайт.

...Ошентип баарына кайыл болгон Калдаң көз ачып-жумганча ушул жерде пайда болуп, кечилдик турмушту кабыл алды. Далай Ламанын ордун алышка укугу жок, анткени бул динге сыйынуучулар Далай Лама өлгөндө анын жаны жаңы туулган жаш балага өтөт дешип (алар азыркыга чейин ошол биринчи Далай Лама жашап келет деп ишенишет), бир Далай Лама өлөөр замат, анын ордуна жаңы туулган балдардын бир нечесин ылайыкташат. Кийин алардын ичинен жалгыз бирөөнү тандап, анан белгилүү мөөнөткө чейин тарбиялап, ал бүткөндө Далай Лама кылып шайлашат. Демек бул жерде Калдаң үчүн бардык жактан жол жабык эле.

Бутканада жаңыдан даражасы көтөрүлө баштаганда – же берки кечилдердин бактысыбы, же баштарына түшө турган башка бир мүшкүлдөн кутулуштубу, же Калдаңдын өзүнүн таалайынын тайкысынанбы (ага бир аздан кийин күбө болобуз), иши кылып, кутукты болуп жүргөнүнө эки жыл болбой, 1670-жылы бийлиги жаңы бекемделип, айланасындагы көчмөндөргө таанылып калган кезинде белгисиз бирөөлөрдүн тукуруусу менен уктап жаткан жеринен Сеңге өлтүрүлөт. Ушинтип Эрдененин калган тогуз баланын ар биринин бийликке келишине жол ачылды. Сеңгени өлтүргөн Оңчоң, бийликке жеткени Тибеттеги кутукты Калдаң болот.

Кандай себеп менен экени белгисиз, кабар жеткенде кечилдер сыйынып отурган курулда эмес, жездеси Көчүрдүнүн өргөөсүндө экен. Инисинин өлгөнү тууралуу кабар жеткенде, Тибетке кабарчы чаптырып, өзү дагы бир жолу капысытан Тарбагатайдагы Сеңгенин өргөөсүндө пайда болуп, жесир калган келинин³ никелеп, бүт Жуңгарияны өз колуна алды. Бийликке жеткенден кийин, Орус жана Чин империялары менен тынчтык келишимин жөнгө салып, анан тегерегиндеги майда хандыктарды чаап ала баштайт. Эң

түшүндүрөт. Бутпарас (будда) дининин бир бутагы болгон бул дин – тирүү жандар эч качан өлбөй, алардын жаны улам бир жандыкка ооп, кайра-кайра жарала берет, аягында «нирвана» – кубулуу, түбөлүк тирүү нерсеге айланат деген ишенимге ишенет.

¹ Министрлик наам.

² Калмакча «курул».

³ Сеңгенин Ану деген аялы, Араптандын энеси.

биринчи болуп, бир кезде атасы Эрденени ар дайым колдоп келген жездеси Көчүрдү-Чечен хандын башы кетти. Мындан мурун башка бир тууганы – Соно Араптан ууланып өлгөн. Мунун дагы Калдаң колдуу болгону эч кимге жашыруун эмес эле. 1676-жылы улуу агасы Чечен тайшынын башы алынат. Ушуну менен Түштүк Монголиянын батышы болгон Ордостон баштап Күкүнорго чейинки жерлер Жуңгар хандыгынын кол алдына өттү. Кийинки 1677-жылы Алачын хандыгы, 1678-жылы Калкадан ойроттордон бөлүнө качкан атасы Эрдененин бир тууганы Сокур (Чохур) Уубашынын колу талкаланат. Кошуна уруулардын кандары суудай төгүлө баштаганда, көпчүлүгү кайрадан Эдил жээгине, Өрүлүктүн небереси Аюуке хандын¹ алдына кире качат. Атасы Шүкүр тайшанын кадыры ханга татыктуу болгону менен орус бийлигинен корконунан ал өзүн «хан» атаган жок. Эдил жээгиндеги калмакка «хан» болуп биринчи Аюуке аталды. Натыйжада бир кездеги түбү бир, азыр түбөлүккө эки башка хандыкка ажыроонун алдында турган бул экөөнүн ортосунда араздык башталды.

Калдаң келечегине ашыгып, кечилдиктен кечкен менен өмүрүнүн аягына чейин Тибет менен байланышын үзбөй жүрүп, туура отуз төрт жашында Далай Ламанын колунан «Бошокту» («мансаптуу», «ырайымдуу») деген наам алат. Кээ бири бул атты өзүнө зордук менен ыйгарып алган дешет. Эмнеси болсо да, ушундан кийин ал тарых барактарында «Калдаң Бошокту» деген ат менен калды. Көчүрдү-Чечен хандын өлүмү менен Бошокту бир тууганы Сеңгенин уулу Араптанды өзүнө душман кылды. Анткени Көчүрдү хандын небереси Акай сулуу келечекте Араптандын колуктусу болмок. Бошокту болсо жакын туугандарынан кутулууну токтоткон жок. Бир күнү кезек Араптанга келип, ал уктап жаткан жеринен өлтүрүлө турган болгондо, атасына берилген жети нөкөрдүн жардамы менен түн ичинде качып чыгат. Акыры бул окуялар Чин империясынын жуңгарлардын ички ишине кийлигишүү үчүн шарт түзө турган шылтоо болду.

Учуру келип калгандыктан, бизге эми Кичи Бухара-Чыгыш Түркстандын тарыхына да кыскача токтоло кетүүгө туура келет.

XVII кылымдын башында Фергана өрөөнүнөн чыккан Ахмед Сейит Жалалиддин дегендин эки уулу – Калан менен Ыскак Ферганадан Кичи Бухарага келип, ислам дининин калыптанышына көмөктөшүп, өзүлөрүн «кожо» деп атап, биротоло ушул жакта калып калышкан эле. Улуу агасы кожо Калан өз атын «Мухаммед Эмин»² деп которуп, кийин иниси Ыскактын³ бул жердеги кыргыздарга таасири күчөп баратканына ичи күйүп,

¹ Аюукени он эки жашка чыкканча Эрдене коңтаажы тарбиялаган.

² Арабча «ишенимдүү киши».

³ Тарыхта «Касирет Эшен» деген ат менен калды.

ал өлгөндөн кийин анын кылган иштерине каршы күрөш жүргүзүп кирет. Бир туугандардын ушинтип, бири-бирин көрө албай ичи тардыктан чыккан күрөшү кылымдарга уланды. Эки жаат күрөш башталганда кыргыздар да экиге бөлүнүп, Ыскак тарабындагылардын көп бөлүгү Кара-Тоолук болгондуктан тарыхта алар «кара такыя», же «кара-тоолуктар», Мухаммед Эмин тарабындагылар «ак такыялуулар» деп аталат. Мухаммед Эминден Мухаммед Жусуп, андан Идаятулла – кийин ал тарыхта «Аппак кожо» деген ат менен калат.

Ыскактан– Шады. Андан –Данияр. 1670-жылы Кичи Бухарадагы бийликке Абдылданын иниси Исмаил келип, «кара-тоолуктардын» атаандашы Мухаммед Жусупту өлтүрүп, анын уулу Идаятулланы Кашкардан кууп чыгат. Башы аман калган Идаятулла качып, адегенде Комулга, андан Тибетке – Далай Ламанын алдына келип, тизе бүгүп, ага жакты. Кийин андан жолдомо кат алып, Бошоктунун колдоосуна ээ болот. Анын жардамы менен 1678-жылы Кашкар, анан Жаркентти алып, баштапкы борбор – Кашкарды чанып, Жаркентти борборго айландырып, өзүн «ааламдын кожосу» («Аппак кожо») деп атады. Ушуну менен Кичи Бухарада «ак такыялуулардын» бийлиги орнойт. Мындай жагдай калмактар басып алган жерлерге кийинки чин өкмөтүнүн доо коюшуна себеп болот.

Көп өтпөй Аппак кожо өзү да кайра ойротторго каршы чыгат, андан пайдаланган Исмаилдин иниси Акбаш Жаркентти басып алып, Кожентте жүргөн кара такыя Даниярды алдырып келип, бий кылып тынат.

...Ошентип, мындан бир аз мурун, же Эрдене баатыр коңтаажы менен Сенгенин мезгилинде Кичи Бухарадын абалы оорлой баштады. 1679-жылы Калдаң Бошокту Комул жана Турпанга караган аймактарды басып алып, 1680-жылы отуз миң колу менен Калкага кирип, Чукун, Төшөктү хандарды Чин империясынын кол алдына кире качууга аргасыз кылат. Буга чейин, «жапайылар бирин-бири кырып, көбү кырылса, айласы кетип өзүлөрү бизден жардам сурайт. Так ошондо биз кан төгүп отурбай, түбөлүк бийлигибизди орнотуп алабыз» деп жүргөн Канси¹ Калдаң Бошоктунун Калкага жакын кирип келгенин укканда шаштысы кетип, болгон аскерин ал жакка жумшады.

Азыркы Кансинин шаштысын кетирген ойроттордун колунун саны болгону жалпы аскердин үчтөн бир гана бөлүгү болчу. Калган жетимиш миңге жакын колу жолундагы болгон тоскоолдуктардын баарын көз ирмемде шыпырып өтүүгө даяр болуп, Тарбагатайда тирелип турган. Баягы Жаманкулдун жүрөгүн өйүгөн санаанын эң башкы себеби ушул!

Мындай колго каяша айтчу жан барбы?

¹ А. Байтур боюнча кыргызчасы Каң Чий (1662–1722).

.....

Урматтуу окурман! Баш сөздүн аягына чыгып жатып, же кыргыздардын кандай себептер менен Фергана өрөөнүнө сүрүлгөнүн түшүндүрүп болуп, баяныбыздын негизги бөлүмүнө келип калганда, чын дилибизден белгилей кетчү бир нерсе – бул Жуңгар хандыгынын кыргыз элине салган азабын биздин улуу *манасчылардан* артык сүрөттөп бере турган калем азырынча жарала элек десек болот!!!

...Бала кезде чоң ата – чоң энелерибиз сураса, кайра-кайра башынан түшүп, «Манасты» окуй берчү элек. Ошондо улуу эпосту угуп отуруп, эти качкан, бет сөөктөрү ылдый таамп жаткан көз жашы биздин дагы боконобузду болкулдатканы менен анын эмне себеп таамп жатканын так түшүнчү эмес экенбиз. Көрсө, ал кишилер да убагында туулган жеринен ажырап, баштарынан үркүндү өткөрүп, киндик кан тамган жердин касиетин баалап, андай ааламатты манасчылардан башка эч кимдин көксө суутуп, жүрөк титиретип сүрөттөп бере албастыгын билип, кайра-кайра укса да моокум канбай, көз жашына ээ боло албай жүрүшчү экен. Кийин түшүндүк.

Манасчылардын сөзүнө кулак салуунун кезеги эми бизге келди...

Куруп кеткен бул күндө,
 Кур кайраттан пайда жок!
 Бизде каяша айтаар хан да,
 Кармашаарга ал да жок! – дейт.

Биз болсо буга кошулбай, бир күнү каяша айтып, ойрот менен кармаша турган эрлер тууларын унутпай, экинчи бөлүмгө өтөлү.

Маматкул менен Болот

Орто Азияга кимдер гана кызыкпады! Тарыхта калгандардан тээ атам замандагы Искендер-Зулкарнайдан¹ баштап кийин перстер, анан араб менен түрк, кыскасы көз артпаган киши калган жок. Кечээки Наполеон менен Гитлер да ушул Орто Азия үчүн кандуу согуш баштаган. Андан көрө бул жакка кайсыл элдердин жүрүш жасабаганын эсептесек, аягына тезирээк чыгат болушубуз керек. Албетте, көз арттырып, өзүнө азгыруу жагынан биринчи орунда Индия турат. Бирок илгертен бери уламыш менен жомокторго даназа болуп келген ошол Индияны басып алуу үчүн бардык баскынчылар Орто Азияны пайдаланып, болгон согуштардын запкысын орто жерден адегенде ушул Орто Азиянын көчмөндөрү тартып келди.

¹ А. Македонский (б. з. ч. 356–323).

Андан көп өтпөй орто кылым башталып, Орто Азиянын өзү жөнүндө да Индиядан өткөн уламыштар жаралат. Чыңгыз хандын дооруна туш келген учур ушул. Мунун баарын баян кылып отурсак, ага бир нече китеп чак келбейт. Кыскасын айтканда, ар кылым сайын Орто Азия баскынчылардын оор запкыларынан кур калган жок.

Эми XVII кылымдын аягы, XVIII кылымдын башында мындай запкыны жаңы түзүлгөн Жуңгар хандыгы көргөздү.

...Аныктамасы боюнча согуштун башталышынын шартына бир нече себеп керек. Эң негизгиси – биринчиден, бийлик үчүн башталган согуш, же адамдардын жеке максатын ишке ашыруу; экинчиден, жерге жана жайыттарга болгон кызыкчылык; үчүнчүдөн, өзүнүн эли-жерин алдын-ала баскынчылардан коргоп калуу; төртүнчүдөн, диний согуш же, зордук менен башка диндеги адамдарды өз динине баш ийдирүү.

Жуңгар хандыгынын Орто Азияга баштаган согушуна ушул акыркы экөөнөн башкасы эң башкы себеп болуп эсептелет. Ошентип жер жайнаган ойроттун колуна Кудаян башында болгон алакандай кыргыздар кайдан туруштук бере алмак – баш-аягы кайда калганы билинбей, башы бапан, аягы сапан, ар ким өз арбайын согуп, баягы казактар менен болгон анттын баары унутулган, көк шиберге көнүп бүткөн тамандарын чор кылып, Анжиян тарапты багыт ала сүрүлдү.

...Сүрүлгөн эл менен кошо Маматкулдун кош бойлуу болуп, айы-күнүнө жетип калган аялы Калемкаш да келет. Бир жагынан ат үстүнөн түшпөй, узак жолдо кош бойлуу дене жанчылып, эрдин кесе тиштеп, араң чыдап келе жатат. Элдин алды кай жерге жеткенин билген киши болгон жок, артта келе жаткандар болсо аргасыз Калемкашка каралап, жай жүрүүгө мажбур болушту. Ошондо же зайыбы Калемкаштын кыйналып келе жатканы болдубу, же эл менен кошо көргөн азап-тозогу ага таасирин тийгиздиби, айтор ушундай оор күндөрдүн бир түнүндө кыйналып уктап жаткан Маматкул укмуштуудай түш көрөт.

Түшүндө кай жерде жүргөнү белгисиз, айланын баарын коюу туман басып калган, чөлбү-тообу, карыш жерди көрө албай, карайлап жүргөн болот. Жол таппай карайлап жүрсө, жакын жерлерден шаңшыган добуш чыкты. Мындай үндү капкайдан жазбай тааныган Маматкул баягы үндү улап, борчук таштын түбүнөн канат жайып, бир нерсеге айбат кылып отурган балапан бүркүттү көрөт. Аны көрүп, үстүндөгү чапанын чечип, баса калат. Караса, оңой бүркүт эместей, мойну өзүнчө жоон казык, тырмагы *болот*, текөөрү *темирдей* экен. Аны көргөн Маматкул балапан бүркүттү бир нерсеге салсам дейт. Бирок, бир чети «колдон чыгарсам туманда адашып, таппай каламбы?» деп, бир туруп балапанды кыя албайт. Аңгыча болбой батыш жактан сыдырым жел сого баштап, туман тарап, адегенде өзү келген чыгыш тарап тазарып, күндүн көзү көрүнөт. Эки жагын караса, өзү кадимки бала кезде чоңоюп өскөн Соң-Көлдө экен. Эл-журт чогулуп, тегеректеп – атчаны бар, жөөсү бар. Элдин баары чурулдап, баягы балапан бүркүттү бир нерсеге салууну суранып туруптур. Ошондо Маматкул: «мынча болду, элдин назарын сындырбай, жаш болсо да салчу немеге салайын балапанды» деп, өйдөлөп басса, колундагы балапан ормолондоп тогомо салына элек башын туш тарапка созуп, эки жагын карана баштайт.

Мунун аң ала турганына чындап ишенген Маматкул улам жогорулап, тоонун башына жетейин деп, шаша басып бара жаткан учурунда ойгонуп кетти.

Көзүн ачса, таң жаңыдан атып келатат, өзү алка-шалка болуп тердеп, таңдайы кургап шалдырап калыптыр. Жашы али эки мүчөлгө толо элек болсо да көп нерсени көрүп калган Маматкул түшкө аябай ишенет, оюна ар нерсе келип, «кап!» деп өкүнө, эсине келе албай көпкө отуруп, анан күбүрөп дубасын окуп, шейит болгон ата-бабаларынын арбактарына бата кылды. Иниси Дөөлөткул түштү дурус жоруган адам болгон, көргөн түшүн эртеси ошого жорутат. Иниси, «Келечектен күдөр үзбөйлү аба. Буюрса, кайра кайрылып Соң-Көлгө отурган турган учур келет экен. Уучубуз толуп, эл чогулганда жетет экенбиз. Жеңебиз удаасы менен эки эркек төрөйт окшойт, атын Болот, Темир коюңуз», деп жакшылыкка жоруйт. Маматкул бул түшүн өмүр бою унуткан жок, ал түш ага шам сыяктуу жол көрсөткүч болуп калды.

Ушинтип жакшылыктын алгачкы кабары адегенде ушул Сыр-Дарыянын жээгинен угулат. Маматкул аялынын толгоосу келип калганын билгенде дарыянын жээгине үй тигип, түндүгүнө кебез байлайт. Кудаян болсо аркы өйүзгө өтүп кетет. Ушул окуядан эки-үч күн өтүп, Калемкаштын толгоосу башталды. Бүткөн боюнан салаалаган тер кетип, аман-эсен эркек бала төрөйт. Тегеректеги катын-калач чогулуп, ырымдарын жасагандан кийин, өгүнкү көргөн түшү көңүлүнөн кете элек Маматкул асан чакырып, баланын атын «Болот» деп койдурат.

...Эки жыл өтүп-өтпөй, баягы биринчи баласы Болот там-туң басып калган, Калемкаш Маматкулга дагы бир эркек бала төрөп берет, көргөн түшү өңүндө дагы бир жолу кабыл болуп, Маматкул кийинки баласынын атын эми «Темир» коёт. Тагдырдын жазымышына ылайык Болот, Темир ушул Фергана өрөөнүндө туулуп, алгачкы көргөн жери да Фергана болду. Баягы Көчөк олуянын айткандары туура келип, хан Кудаян Сыр-Дарыянын аркы жээгинен көз жумат. Маматкул менен Дөөлөткул анын сөөгүн Арстанбап (кээде Арсланбап деп дагы айтыла берет) суусунун жээгине койдук. Кудаян хандын тукуму кийин «тоголок» аталып, тарыхчы Осмонаалы молдо Кыдык уулу бул урукту ошол Оротөбө менен Коженттен да кездештирдим деп жазат.

...Манасчы Балыкооздун өмүрү өзүнчө чоң жомок, ага алдыда жолугарбыз – негизи Анжиян – Алай, Талас – Сыр-Дарыя бойлору байыртадан бери эле кыргыз жердеп келген жер болгон. Ошол Балыкооз аны:

...Сырдын боюн жайлаган, сыдыра бээ байлаган,
 Үйү сайын бозо бар, чогулушкан жоро бар.
 Жоро сайын бийи бар, чоко (ортосуна) салган ордо бар,
 Кыргыз, кыпчак, курама, маңгыт деген эли бар.

Кыргыздан чыккан Ороз деген беги бар,

Сырдын боюн гүлдөткөн, ордо салып түрдөткөн – дейт.

Ороздун тукуму тың чыгып, тынбай хан болуп жүрүштү. Алардын бири Калы бийдин уулу Баласагын болот. Дал ошол Баласагын мурун сарт атанып жүргөн, казыр өзбек атанып жүргөн элдерди – тажиктен башкасы – кыпчак, калча, жедигер, курама, маңгыттарды отурукчу кылган. Самаркандан тартып, Үргөнчтө жүргөн өзбектер, катаган, кытай, 19 уруулуу коңурат, 12 уруулуу тайчык, каракалпак, Бухаралыктын көбүн Бараккан алып барып, Бухара шаарын салдырып, ошол жакка алып барып койгон. Фергана шаарына келе турган чоң суу бар. Ошол өзөндүн оозуна Баласагын Үч-Коргон деген калаа салган. Ошентип элдин көбүн, кыргызды отурукчуга айландырат.

Хан Манас туулар алдында кыргыздар Алтайга сүрүлөт. Бул жерде калган кыргыздар болсо өзүнүн ата-тегин унутуп, араб-перстер менен сиңишип, ислам динине өткөндөрү түркмөн, согдианалыктар менен аралашкандар «сарт» аталат. Кийин Манас элин Алтайдан көчүрүп келип, кайрадан Анжиян – Алайдан баштап, Таласка чейинки жерлерге отургузат. Анан Чыңгыз хан келди. Анын көзү өткөндөн кийин Фергана өрөөнү анын балдарынын колуна тийип, Туглук Темирдин тукуму – Султан Ахмад хандын тушунда Шейбандын тукуму азыркы Чымкент шаарын чек кылды. Кара кытай, моңгол, калмактардын чабуулуна канча кыргыз кырылганын билген жан жок, ушинтип эми алакандай кыргыз Ала-Тоонун койнуна гана сыйып, Ферганага келишпегенине эки кылымга жакын убакыт өткөн.

...Көнбөгөн жердеги жашоонун өзүнчө азабы болот. Жергиликтүү элге бат аралашып, күнүмдүк жашоо-турмушуна көнө башташы оңойго турган жок. Тез эле көнө калуу такыр мүмкүн эмес болчу – жаз келгенден баштап талааларын чаң басып, жада калса суунун саясындагы жемиш бактар да бозоруп, жакындап барсаң өсүмдүктүн баары сенден суу сурап тургандай. Жашоонун жалгыз булагы – киргилденип агып жаткан Сыр-Дарыя өңдөнөт. Айласы жогунан шартка жараша жергиликтүү элдин көбү ушул суунун жээгине отурукташып, ары-бери көчүп-конуп жүрүүнүн буларга пайдасы болбой калган. Эли да табияттын ушундай шартына жараша бирөөлөрдүн көзүн карап өткөргөн малайлык сезимге туткундалып бүтүптүр. Чындыкты айтуудан жалтанып, көшөкөрлүк мамилеге көнүп, алсыздары алдууларына жем болуп, эгер жоого аттанса төлөнө турган акчанын деми, же түшө турган олжого кызыгып, айла кеткенден согушка мажбурланган. Кожоюнунун ачуу караган көзү менен тең айланып, анын көзү жок болсо башкача сүйлөп, өзүнөн жогоркуларга «ляпбай!» деген сөздөн башканы айтпаган эл үчүн жоо талкалап, чабышка чыгуунун эч кызыкчылыгы жок болчу. Жада калса салыкты да кимге төлөөнүн

буларга эч айырмасы болбой, эптеп-септеп жанга тынч күнүмдүк жашоону тилеп, кимиси күчтүү болсо ошого моюн сунуп, салыктардын бардык түрүн төлөөгө көнүп калган.

Мындай көрүнүш албетте, тоолуктарга жат. Эркин өскөн көчмөн элдин тарбиясы булардыкынан башкача болот. Башкаларга баш ийген адатка көнүү үчүн адегенде отурукташкан жашоо-турмуш керек! Туулуп-өскөн тоосунан ажырап, кордук көрүп, кырылып, бул жерлерге ооп келип, эртеңки күнүнөн азырынча күдөр үзүп турса дагы адеп Ферганага келгенден баштап дилинен баары бир – баягы жылгаларында ары-бери удургуп ойногон атыр жыттуу жел, бетегеси буралган бел, аска-зоосунда аркар-кулжалардан үзүлбөй, таштан-ташка урунуп аккан сууларына кошуп асманында бүркүтү шаңшып, ак музу күнгө чагылып, алда-кайдан көрүнгөн чокуларын кетириш булар үчүн өтө кыйын болду. Кетире алмак да эмес. Элинин мүнөзү да ушундай табияттын кооздугуна шайкеш болот, айткан сөзү менен берген анттарынан эч качан баш тартпай. Кээде башы-көзүнө карабай, жайлоодогу жаз күнүндөй чарт жарылып, бирок, кайра тез эле башкалардын көңүлүнө жага калышат, көк шибердей жайкалып. Тоо арасында өткөргөн мындай турмуш башынан бери эч кимге тизе бүктүртпөй, кошомат кылуудан алыс болдуртуп, күчтүү жоо, аттын күлүгү, бетке айтылган курч сөз менен сулуулукту баалаганга үйрөтүп, баатырларды четтен чыгарат.

Буюрса баатырлардан азыр деле ууч кур эмес, ошентсе да туулуп-өскөн жердин элеси эстен кетмеги кыйын, анын үстүнө каш-кирпиктери көтөрүлсө болду, тээ алыстагы мунарыктаган тоолор көзгө урунуп, өзүнө азгырып, самаганы эркин турмуш менен кошо ошол тоолор. Кыргызга тоолордон артык эч нерсе болбойт. Бирок канча самашса да туулган жерлерине кайтууга азыр мүмкүнчүлүк келе элек, ал түгүл, бул Ферганадагы чачылып кеткен элдин баарысынын кабарын алууга чамалары жетпей, башы кай жерде, аягы кайсыл журтта калганынан кабар ала албай турган мезгил эле.

Негизи Анжиянга кыргыз эли бүт сүрүлгөн жок. Кээсинин чаркы келбей, калмакка бастырып, колго түшкөндөр да болду. «Кара калмак кандуу журт» деп, далайлар ойротко эл болуп калды. Ошолордун бири – бугу элиндеги Жаманкулдун балдары. Алар мурун эле калмак менен анча-мынча катышып жүргөн, эми калмак басканда тынч турганды сүйүп, баш ийүүнү туура көрүштү. Кадыры арткандан кийин Белек, атасы Жаманкулдун досу – коңурат уругунан Бөрү дегенди сурап алат. Анын туткунда жүргөнүнө отуз жыл кул болуптур. Ошондон бери коңураттар бугуларга жакындашып калды.

Жердин баары ээн. Ээн калган жердин кайберен, жырткычтары бир укмуш. Калың камыштын четин ташка алсаң сөзсүз бир кыргоол бырпырап түшөт. Коёнду таяк менен чаап алса болот. Белектин балдары жашынан аң уулоого ышкыбоз болуп чыкты. Тайган багып, карышкыр, түлкүгө салып, тамашага батышат. Бөтөнчө кыштын күнү бозого тоюп,

улуу катын-кичүү катындын балдары мелдешип, тайган айдактап (чоң энеси Токтобектин кешиги), түлкү куудурса өзүнчө эле ырахат. Белектин байбичеси Салмакеден Тогузбай Элчибай, Шүкүр, Кожош – төрт уул. Токолу Жаркындын төркүнү саяк, андан Алдаш, Алдаяр, Токой, Токоч, Саты. Эң кичүү аялынан Толубай жалгыз. Тогуз уулдун ичинен өзгөчө Кожошу тайган агытып, куш салууга шыгы оойт. Бир жолу жаш карда ошол Кожош тайган салганы чыкса, калмактын Дабанчы деген улугу да бир топ жигиттери менен аң уулап жүргөн болот. Аңгыча жигиттер бир жакшы түлкү качырат, аны илгиртпей Кожоштун тайганы тиштеп алат. Кожош кантмек, «жол сиздики» деп, калмактын улугуна ыроолойт. Кыпкызыл болуп кубулжуган түлкү экен, калмак берешендигин көрсөткүсү келгенби же мактанганыбы:

– Ой Кожош, мунунду биротоло ийлеп бер. Ырооңо болсо кечинде кел, көңүлүнө төп келген бир кызды көрсөтсөң эле алып кет! -дейт.

Ошентип калмак сөзүнө туруп, айылындагы бир кызды Кожошко берет. Адамды кудай ураарда адегенде напси бузулат. Анын кесепетин башкалар тартат. Ошондо оңой жерден эле калмактын бир сулуу кызына жеткенин көргөн Жаркындын балдарынын ичи күйүдүбү, Кожошту тамашага алып:

– Эй Кожош, өзү калмактын улугу болсо, ага түлкү жокпу? Же сен берген түлкүнү эстеп калды дейсиңби? Ыроосуна кыз алдың, жүр эми ошол түлкүнү Калдамага тартуулап, ушундай эле түлкүгө Дабанчы бир сулуу кыз бергенин айталы, -дешет.

Дабанчы менен Калдама бийлик тизгинин бир-бирине ыраа көрбөй жүргөн чагы, Калдаманын жылкысы көп, жок дегенде бир үйүр жылкы алаарына ишенген Кожош мындай акылга ынап калат. Келиштире ийлеп, аяздагы карга кайра-кайра силкип, өңүнө ого бетер киргизет да, ага-инилерин ээрчитип алып, Калдаманын айылына барат. Баягы түлкү Калдамага да жагат да, чын эле ал атаандашып, Кожоштун алдына бир үйүр жылкы салып берет. Көпкөн балдарга эмне, айылга келери менен бекер келген жылкы ичиндеги семиз байталдан бирди союп, тойлоп киришти.

Балээ ошол эт жеп, бозого тоюп отурганда башталды. «Ийлеп бүтсө баягы түлкүнү берсин» деп, Дабанчы бир жигитин жибериптир. Тамагы кекиртегине тыгыла түшкөн Кожош, «бир эле ийлеми калды, эртең өзүм алып барып берем» деп, эптеп калмакты жолго салат. Андай түлкүнү таап, тайганга алдырып, ийге келтирүү үчүн жок дегенде бир ай керектигин түшүнгөн Кожоштун айласы кетип, «бир айласын тапткыла» деп, Алдаяр, Алдашка жалынат. Акылды тогуз жашар Толубай табат. Энесинин үйүндө андан да жакшы бир түлкүнүн териси илинип турганын айтат. Айыбы чукулса башынан ажыраарын билген Кожош арга жок, кичүү энесинин үйүнө келип, «ордуна так ошондой түлкү кармап берем» деп, удаба кылып, Дабанчыдан кутулат.

Ошондо Кожоштон касиет качты. Сай-сайларды кыдырып, алтыгана, чийлерди антарып жүрүп тайгандарына бир да түлкү алдыра албай коёт. Аңгыча жаз кирип келет. Убадасын аткара албай калганда түлкүнүн ордуна баягы калмак кызды өз энесинин күнүлөшү болсо да Толубайдын энесине берип кутулду. Санжыраларда Кожоштун уулу Оболбектин дагы куш тилин түшүнгөн, мыкты мүнүшкөр чыкканы айтылат.

Көп өтпөй Калдама менен Дабанчы келише албай, бийлик талашып чабыша кеткенде, Дабанчы биринчи Белекке келип, «балдарың тың, тогузун тең мага бер, Калдаманы чабалы» дейт. Белек ошондо макулдук беримиш болот, бирок, коркконунан түн жамынып Нарындын Казан-Куйганын жайлаган Калдаманын алдына көчө качат¹.

Ошентип Ала-Тоонун чыгышын азырынча жер жайнаган он сан ойрот ээлеп калды, эми калың жоону кайра сүрүп чыгууга бир топ убакыт керек. Демек, биздин каармандар Ферганада дагы бир топ жылы турат, андыктан бул өрөөндөн кабар алалы.

Нарын сууну жээктеп, Көк-Белди ашып, Кара-Көл менен Кара-Сууну кечип өтсөк, Үркөрдүн бели аркылуу Үч-Коргонго түшөбүз. Үркөрдүн белине чыккан жанга бүт Фергана өрөөнү алаканга салгандай көрүнөт. Оң жагынан Ат-Ойноок, Чаткал, Курама, сол жагы Бабаш-Ата, Фергана тоо кыркалары, артынан Түркстан, Алай тоолору курчап жатат. Ат-Ойноок тоосун жарып чыккан Нарын дарыясы эңиштеп барып, Кара-Дарыяга кошулганда айтылуу Сыр-Дарыяга айланып, өрөөндүн так ортосун кесип өтөт. Дагы ылдыйлап барсак, Сыр-Дарыяга көптөгөн куймалар кошулат. Үркөрдүн белинен түшүп, Үч-Коргонго жеткенде, жол экиге айрылып, сол жакты көздөй бурулсак, атактуу Анжиянга жетебиз. Анжияндан чыгып, түндүккө багыт алсак Кува, Кувадан өтсөк Фергана, анан Маргалаң.

Үч-Коргондон чыкканда эч жакка кайрылбай, түпсүз түндүк-батышка багыт алсак, анда адегенде Наманганга келебиз. Ага жакын жерде Касан менен Аксы. Аттары тарыхта алтын тамгалары менен жазылып калган бул шаарларды артка калтырсак Коконго жетебиз. Сыр-Дарыядан көп алыстабай жүрсөк – Кокондон ары Беш-Арык, Канибадам, Кожент. Коженттен ары Оро-Төбөгө кезек келет. Кийинкиси Самаркан менен Бухара. Ушул Ферганадагы көп шаарлардын ичинен биздин жакындан тааныша турган жалгыз шаар бар. Ал – *Кокон*!

Бирок, ал мезгилде кийинки Кокондун орд-түбү жок болчу, ошондуктан атагы алыска кеткен Коконду азыр өз колубуз менен тургузууга мүмкүнчүлүгүбүз болот.

¹ С. Абрамзон Тогуз-Тородо турган калмактар жөнүндө көп уламыш чогулткан.

Биз сүрөттөп жаткан учурда башы Алай тоолорунан башталып, түзгө түшкөндө Сууктун¹ Сыр-Дарыяга кошулган жеринен орун алган кийинки Кокондун ордунда Токой-Төбө, Төбө-Коргон, Жанкент, Партак, Балакан, Кайнар, Таргыба, Чадак жана Чамашбий деген кыштактар жайгашып, ал кыштактарда курама, маңгыт, кыпчак, сарттардан куралган майда уруулар² турган. Анан ошол элдин арасында Чамашбий кыштагына жакын Дыйкан-Тоо деген жер – миң уругунун жери экен, аларды Ажынын (Хажи) уулу Ашыралы деген бийи бийлеп, жалгыз эркек баласынын аты Шоорук (Шахрук) болот.

...Илгери, илгери Абу Саид хан азербайжандарга каршы жортуулга баратып, жолдо өлүп, Бухара анын уулу Султан Ахмад Мырзага тийди. Ошону менен Амир Темирдин улуу мамлекети ыдырай баштайт. Адегенде эле Султан Ахмаддын иниси Өмүр шейх Фергана өрөөнүндөгү өзүнө караштуу аймакты көз карандысыз деп жарыялап жиберди. Бирок өмүрү кыска экен, ал 1494-ж. каза болуп, Анжиян анын 12 уулу Мырза Захриддин Бабурдун колунда калды. Ал да көпкө чыдаган жок. Тынымсыз так талашуулардан улам Фергананы таштап, аргасыз Индустанга качат. Ал кеткенден кийин Фергананы кимдер гана башкарбады. Кээде кечинде башка, эртең мененкисин башка хан бийлеп, каарын карапайым эл тартты.

Ошондо калайык калктын атынан сакалдуулар чогулуп:

– Ылайыксыз адам башкарса, абалыбыз куруйт экен. Канткенде мындай балээден кутулабыз? -деген суроого жооп издешет.

Отуруп, ага жооп таба алышпайт, акыры башка бир айылда акылман карыя бар экенин угуп, ошону алдырып, ага да баягы суроону беришет. Ал миң уругунан чыгып, өз уругуна жаны абдан ачыган адам экен.

– Анын жолу бар. Бизге эң биринчи хан тукуму керек. Бирок бир да хан өз баласын ме деп, көрүнгөнгө бере салбайт. Бере салган күндө деле ал жарытпайт. Так талашчулар кошо табылып, азабын тартабыз. Хан тукумунан болгону менен бизге күйүп, качса башка жакка батпай турган адамдан карайлы, -дейт.

Отургандар эч нерсе түшүнбөйт. Ушуну гана күтүп отурган акылман ошондо ток жерин айтып:

¹ Азыр эмнегедир Сох болуп калды.

² Кийин ушул уруктар биригип, азыркы өзбек элин түзүшкөн. Бирок Балыкооздун санжырасында арабдар келгенге чейин эле бул уруулар кыргыздар менен бирге Сырдын боюн жайлап турганы айтылат.

–Эмесе, анын жолу мындай. Баланча жерден Бабур өттү эле деп, ошо жерден бешиктеги бир баланы таап алган бололу. Кийин аны Бабурдун¹ баласы деп жарыялап, бий көтөрүп алабыз. Ошону менен өз тукумубуздан хан чыгат. Элине күйөт, -дейт.

Алда кайдан алысты көрө билген мындай акыл баарына жагып, макул болушат. Бирок кимдин баласы ылайык дегенде, талаш кайра башталат. Ар ким өз баласын, өз баласы болбосо жакын-алыс тууганын балдарын сунуштап киришет. Ары кетип, бери кетип, чыр күчөгөндө баягы чал тура калып:

– О-о, акылмандар, бизге чын эле Бабур аттуу адамдын баласы керек, болбосо кыңыр иш кырк жылда дейт, кийин баары бир анын ким экени билинет. Калп айткандардын тукуму соолуп, акыретке барганда тозокко түшпөйбү,– дейт.

Тозокту укканда талаш токтойт, беркилердин эси чыгып, айтаарга сөз таппай, шылкыйып калышат. Жок Бабур же анын баласын (ал да жок) ким табат?

Анда берки маселени кабыргасынан коюп:

– Араңарда Бабур деген адам барбы? -дейт.

Сураштырышса Бабур аттуу киши болбойт. Аңгыча отургандардын ичинен бирөө тура калып, баягы акылмандын өзүн көргөзөт. Аты чын эле Бабур экен. Кеп төркүнүнө ошондо гана түшүнүп, «тобоо, акылыңа бали!» дешти. Анан, анын өз баласыбы же небересиби, иши кылып, ошол тукумдан жаңы туулган бир баланы жасанта кийинтип, жасалгалуу бешикке бөлөп, Коженттен Канибадамга кеткен жолго калтырып:

– Кийик эмизип..., башынан куш айланып учуп жүрүптүр...– деген аңыз таратып, элди ишендиршти.

Бул окуя Бабур өлгөндөн 15 жылдан кийин же 1545-жылы болуп өтөт².

Ошондон улам «Алтын Бешик – ай бөбөк» деген уламыш жаралат. Шоорук¹ ошол Алтын Бешиктин он биринчи мууну болчу.

¹ Кызык жери, «Кокон хандыгынын кыскача тарыхынын» автору В.П. Наливкин (1852–1918) «Бабур наме» менен ферганалык билимдүү тарыхчылардын бири да тааныш эместигин, сарттар да Бабурду абдан жаман көрүп: «...бир жолу асмандан «хан Бабур – аны ур, аны ур!» деген үн чыгып, эл чогулуп, Бабурду токмоктоп өлтүргөнү» тууралуу окуяны ар кайсы жерден көп угуп, сарттардын Бабурга карата мындай терс пикирине түшүнбөгөнүн жана мындай уламышка таң калганын жашырбайт.

² Бул окуяны Бабур да («Бабур наме»), анын тукуму да («Акбар наме», «Жахангер наме») эскербейт. Бабурдан Хумаюн, Камран Мырза, Аскар Мырза, Хиндал Мырза аттуу уулдар калып, алар Бабур негиздеген Индиядагы Моголдордун Улуу империясын бийлешкен.

...Кийин Ашыралы элин алып Чамашбий кыштагына жер которуп келип, бийлик талашуудан улам кошуна Чадакта турган маңгыттар менен каршылашып калды.

Бухара хандыгынын күчөп турган учуру. Фергана өрөөнүнүн ичи азыркыдай эмес, жайыттар ээн, ошол ээн жерде кайберендер көп, күн салкындаганда жергиликтүү бектер эрмектеп, аңчылыкка чыгып, сайраң курганды адат кылып алган. Ушундай күндөрдүн биринде Бухаранын эмири Абдул-Азиз көңүл ачып, аң ууламак болуп, жигиттери менен Ашыралынын үйүнө түшөт. Ал кездин адети боюнча эмир келип түшкөн үйдүн зоболосу тез көтөрүлүшү мүмкүн, ошондуктан мындай барктуу коноктун Ашыралынын үйүнө келиши кошуна Чадак кыштагында жашаган кожолордун ичин күйөт. Ошентип, алар аныкына түшкөн эмирди тымызын өлтүрүп, жалаасын Ашыралынын өзүнө жабууга жашыруун чечим кылышат.

Алардын арамзалыгын Ашыралы кайдан билсин, жигиттерин чогултуп, келе турган коноктун камын көрүп, өз иши менен алек болуп жүргөндө, уулу Шоорук кирип-чыгып, ары-бери ойноп жүрүп, ойдо жок жерден жанагы кожолордун жашыруун сырына күбө болуп калат. Жашыруун сырдын жашыруун болбой калышы бат эле, жаман жери ага күбө болгон адамдын өмүрүнө коркунуч туулушу мүмкүн. Бирок Шооруктун ажалы жок экен, ал түгүл болгонун болгондой, укканынын баарын атасына билдириши – келечекте анын атак-даңкка жетишине жол ачты.

Ашыралы бий адегенде ишенбей, ичинен «бала деген бала» десе да, не бар-не жок, башка жанга билгизбей текшерип көрмөй болот. Калп болсо баланын келечегине зыян – чын болсо анысын көрөмүн деп, үйдө отурган эмирге кеңешип, анан эртеси башка бир кишини эмирдин так өзүнө окшото жасантып, аң уулоого жөнөтөт. «Эмирдин» аң уулоого аттанганын көргөн баягы карасанатай кожолор аңдып келип, артынан кол салаарда, буктурмада турган эмирдин желдеттери кожолордун бирин койбой кырып салат. Алтынбешиктин тукумуна душмандык ойлогон кожолордун абийири ачылып, ушуну менен Ашыралы бийдин зоболосу ого бетер көтөрүлмөй болду. Ыраазы болгон эмир Бухарадагы ордосуна кайтарында «Шоорук бойго жеткенде сөзсүз мага жибер» деп, кош айтышып, жолго түштү.

Эмирдин буйругун эсинен чыгарбай жүргөн Шоорук айтылган убак келгенде анын алдына барат. Барса, анын баягы кызматы эмирдин эсинен чыкпаптыр, жылуу кабыл алып, тактынын жол-жобосун үйрөтүп, жанына бир топ алып жүрөт да, кайтаар убак келгенде ага «аталык»— деген наам берип узатып, сыртынан колдоо көрсөтө баштайт.

¹ 1710–22-жылдары бийлик кылган.

Туура он сегиз жашта экен – миң тукумунан чыккан Шооруктун «аталык» наамына жеткенде.

Атасынын ордуна отургандан баштап Чадак менен Чамашка бий болуп, айлана-тегерек «Шоорук аталык ибн Чамашбий» дешсе, тарыхка Кокондун биринчи бийи болуп таанылды. Кийинки Кокон хандыгынын өзөгүн да ушул эки кыштак – Чадак менен Чамаш түздү. Ошол Шоорук аталыктан Абдырахим (Абд-ар Рахим), Абдыкерим (Абд-аль Керим), Шады деген үч эркек жана Алтынбешик деген бир кыз туулат. Анан Ферганага ооп келген кыргыздардын көмөгү менен чыныгы Кокон хандыгынын пайдубалы түптөлдү.

Кокон шаары турган жер ал кезде Эски-Коргон деп аталчу, кийин-кийин анын жанына жаңы кыштак курулуп – ал Жаңы-Коргон деген атка конду.

...Күндөр өтө берет акырындап айга, айлар жылга алмашып. Бирок болуп өткөн ар бир окуянын артынан сөзсүз жаңы натыйжа чыгыш керек дебедикпи, ошондуктан

ойроттордун жасаган чабуулунун залалы жалпы Орто Азияга бирдей тийип, ал жердин абалы акырындап өзгөрүүгө учурай баштады. Биринчилерден болуп Орто Азиядагы эн күчтүү хандык – Бухара хандыгы алсырады. Аны сезген жергиликтүү бектер астыртан өз алдынча бийликке жетүүгө умтулуп, эми өлкө бытыранды болуп бөлүнүп кетүү коркунучу алдында калат. Бытырандылык башталса, анда жакын коңшулардын баягы адатка айланган чабышы кайра күчөп, алы жогунун күнү бүтөт.

Ошентип, мындай кезде жоосун көрсө шашпаган, өлүмдөн кайра тартпай, өрттөй күйгөн курч жигиттер көздөн учкан учурга келдик. Ат үстүнөн күнү-түнү түшпөй, жалаң чабыш менен эр жеткен кыргыз жигиттеринин бул жерде да кереги тиймей болду. Жергиликтүү эл болсо акы төлөмөйүн согушпайт, ал эми көнгөн жери – тоо арасын калтырып, жаңы сүрүлүп келишсе да намысына тийип койсоң болду, кыргыздар каалаган мансабыңды алып берет. Болгондо да бекер.

Жаңыдан баш көтөрүп, дөөлөт күтө баштаган бул жактагы бектерге ушинтип, кыргыздардан жигит куроо салтка айланды. Алдарды мындай ишке адеп пайдалангандын бири Бухара хандыгынан алгачкылардан болуп бөлүнө баштаган Коженттин беги Акбото¹ болду. Ал, адегенде Алайда жүргөн адигине урууларынан жигит курап, жаңы келген күчкө таянып, тегерегиндеги кошуналарынын тынчын ала баштайт. Бирок ушунун айынан эки уулуна кошулуп Акботонун өзү Шооруктун уулу Абдырахим колдуу болуп өлүп, анын ордуна Абдырахимдин иниси Абдыкеримди отургузуп тынышат. Андан кийин Чамаштын бийлерине атаандашкан Оро-Төбө менен Маргалаңдын бектери да кыргыздардан кол курап киришти. Кийин кыргыздар айтып жүргөн; «кыргыздарды баатыр десек, качканыбыз базар башы» деген учкул сөз ушул мезгилге туш келет.

Эми, ал кездеги жашоону жана ошол мезгилдеги адамдардын кулк-мүнөзүн азыркы учурдагыдай элестетсек, анда чоң жаңылышкан болобуз. Ирети жок айылдар, ирети жок турмуш...

Бул жердеги жашоого караганда башка, алысыраак жердеги жашоо оңтойлуудай сезилет. Жалгыз болсоң ошол замат кошунаңа жем болосуң – жарактуу эркектердин баары көчмөн калкка окшош – бүгүн бул жерде болсо, эртең такыр башка жерде. Кээде түбөлүк кайтпай калат. Айла жок, мындай жашоо кадимки көнүмүш көрүнүшкө айланган. Кимиси күчтүү болсо, анда согушту биринчи ошонусу баштайт.

¹ Анын ата-теги ким болгону жөнүндө алиге так маалымат жок. Тарых казалдарында кээде «жүз», же «кырк» уругунан, кээде анык «кыргыз» делет. «Кырк» болушу чындыкка жакын.

Жаш болгону менен Шоорук аталык да азырынча башкалардан айырмалана элек. Ар нерсенин оңтоюн күтүп, кичинеден күчөп келе жатат...

Биз баян кылып жаткан убактагы Ферганадагы кыскача абал дал ушундай болчу.

Маматкул да өз ордун таап оңолуп, кичинеден тыңып, тегерегиндеги кыргыздарды жыйнап, жаңыдан тааныш күтүп, адегенде эле ушул Ашыралы менен тил табышып, мамиле түздү. Ашыралы дүйнөдөн кайткандан кийин ата жолун улаган Шоорук дагы Маматкул менен мамилесин үзгөн жок (алардын мындай мамилеси кийинки Эрдене менен Нарботого чейин уланат). Азыр Болоттун балакатка жетип калган учуру, ага Шооруктун кызы Алтынбешикти кайындашты.

Турмушта күн санап көбөйгөн кыйынчылык адамдын акылын арттырып, кадам сайын жолуккан кокусунан кубатка-кубат кошуп, мунун баары адамды кыраакылыкка үйрөтөт. Замандын өзү катаал, бирок анын сабак болоор жагы да бар. Буга турмуш өзү такшалтат. Боло турган уулдар тарбияны ушундай замандын өзүнөн алышты. Шартына жараша Маматкул ушундай турмушка көнүп, иштин алды-артын ойлоп, анан бир чечимге келип, келечектин камын көрүүнү үйрөнүп жатты. Көпчүлүгү тажырыйба топтоп, баягы баш-аягы билинбей, чачылып кеткен элин чогултуунун аракетине өттү. Ал кезде келечектен үмүт кылган адамдардын жалгыз парзы ушул болчу – Маматкул, Кошой, Коңурбайлар чогулуп, туулуп-өскөн жеринен кабар алуу үчүн кишилерин аттандыра баштайт. Болот менен Темир адегенде агасы Тынайга кошулду. Ата-бабаларынын даңкына таянып, өзүлөрүн «манап» атагандар кийин чыгат, азырынча бул замандын бир жакшы жагы, ар ким өз эрдиги менен даңктала турган кез эле.

Кудаян өлгөндөн кийин Тынай Маматкулдун колунда калган, анан ушул жактан үйлөнүп, Сатыбалды, Атаке деген уулдары төрөлүп, келечегинен эч кам санабайт. Жашы жаңы отузга жетип, кээде иши оңунан чыкпаса да башты жерге салууну билбей, таалайына туш келген тагдыры төрөлгөндөн баштап маңдайынан сылап эркелетпесе да, бары-жогуна кабагым-кашым дебей, эл оозуна алынган кези. Курчтугу менен өжөрлүгү айкалышып, ансыз Шооруктун бир дагы жумушу бүтпөй калат. Ал кездеги эрлердин жумушу – жортуулга аттануу. Эң башкысы ушул.

Кокон хандыгынын атагы Нарботонун тушунда гана чыга баштайт, кийинки чоң хандыкты бириктирүүдө Тынай баштаган кыргыздардын кылычынын мизи кетилди. Фергана өрөөнүндө булар жүрбөгөн жер калган жок. Анан, ушундай жүрүштөрдүн биринде кийин бүт кыргызга белгилүү бир окуя өтүп, ал окуя азыркыга чейин унутулбай, ар кимдин оозунда ар кандай болуп айтылып келет.

Бул Тынайдын эки ата өткөн тууганы Олжотайдын окуясы.

Шооруктун уулу Абдырахим Маргалаңды эки жолу камап, ала албай, Маматкулга кайрылат. Ал макул болуп, сарыбагыш, солтодон көп киши Абдырахимдин колуна кошулат. Бул жолку урушта да чепти коргогондор катуу каршылык көрсөтүп, аны камоо бир топ күнгө созулуп кетет. Катуу айбат көрсөткөн коргоочулар бир жолу капыстан дарбазадан чыга калып, камоого алгандардын өздөрүнө ат коюшат. Бири-бирин кырчылдата кырышкан кандуу кыргын болуп, Абдырахим да салгылаштын так ортосунда жүрүп согушат. Ошондой салгылаштын биринде ал эч нерседен тайманбай, уруштун чок ортосунда чабышып жүргөнүн бир баатырды көрөт. Бардыгы эле уруш кылат деңизчи, бирок, мунун бутунда өтүгү жок, жыңайлак согушуп жүрүптүр. Жаз али келе элек, сыртта али суук, Абдырахим тигини адегенде байкамаксан болот. Эртеси урушка киргенде караса, баягы дагы эле жыңайлак бойдон согушуп жүрөт. Анан уруш аяктап, Маргалаңды ээлегенден кийин баягы жыңайлак баатырды чакыртып алып, анын дарегин сурайт. Көрсө, анын аягы аябай чоң неме экен, бутуна чак өтүк табылбай жүрүптүр. Ошондо мунун бутун көргөн эл менен кошо Абдырахим да күлүп, алдындагы алдында жаткан асыл буюмдарды көрсөтүп:

– Каалаган буюмунду ал. Сага чак өтүк бир табылса, Анжияндын базарынан табылат, -деген кеңешин айтат.

Ал кезде жакшы өтүктүн куну аргымак атка тете, Анжияндын кабарын угуп, бир күнү жанына Тынайды алып, бут кийим издеп Анжияндын базарына келет. Базардын баш-аягы ат чабымга жакындап калыптыр, устакана менен ашканадан баш адашат. Тынай карап жүрмөк беле – аттан түшпөй, агасына бут кийим сураштырып кирет. Бирок өтүкчүлөрдүн катарын канча кыдырганы менен тигинин аягына чак бут кийим жолукпайт. Ошондо базар аралагандан тажаган Тынай:

– Э-эй, чоң аякка чак өтүк кимиңерден табылат?– деп, ат үстүнөн үн салат.

Анын үнү базардын баш-аягына жетип, анын сөзүнө түшүнбөгөн кээ бир соодагерлер кайра:

– Нима дейди?.. Нима дейди? – деп, бир-бирине карап, кужулдап калышат.

Тынай базардын ичи даана көрүнгөн дөңсөө жерге токтой калып, соодагерлер даана көрсүн үчүн жанындагынын багалегинен алып, аны ат жалынан ашыра:

– Мобу аякка чак чарык керек, кимде болсо бери келсин!– деп, дагы бир жолу жар салганда, тигинин аягы кеминде эки чоң карышка жакын экенин көргөн сарттар күлүп:

– Яа, жудаа аяк экен, жудаа аяк экен, бизде мындай болмайды, – деп, баштарын чайкайт.

Ушинтип Анжияндын чоң базарынан аягына чак бут кийим табылбаган чоң аяк адамдын аты Олжотай эле.

Олжотай Тугурдун баласы. Жашы Тынайдан бир аз улуу болсо да, чогуу өсүшкөн. Ушул окуяга байланыштуу Олжотайга «чоң чарык» деген ат жабышып, кийинки тукуму дагы ушул атка конду. Олжотайдан кыргызды бүт дүйнөгө тааныткан атактуу манасчылар туулган. Алар кадимки Балыкооз менен Шапак.

Экөөнүн тең биздин баянга тиешеси бар.

...Жоокерлеринин саны көбөйгөн сайын кол башчынын арааны да ошончо ачылат. Маргалаң башы эле. Кийин-кийин дагы толгон шаарларды алып, аягында Шооруктун тукумдары бирин-бири өлтүрө баштайт. Жада калса ата-баланын кызыкчылыгы дал келбеген учурга жетебиз.

Кыргыздардын Анжиянга келиши менен жоокерчилик кызмат дагы жакшы жолго коюлду. Баатыр башы, миң башы, паңсат башы, жүз башы, так башы, мерген, кара чаян деген аскердик түшүнүк ушул мезгилден башталат.

Бирок мунун баары себеп, натыйжасы алдыда!

Жайкалган Ала-Тоонун кокту-колоттору менен жылгаларында ат жалында ойноп жүрүп, моокумдарын кандырууну билбеген Болот менен Темирдин жаш курагы да жайынын ысыгы мээден өтүп, чаңынан ооздор кургаган ушу Сыр-Дарыянын боюнда өттү. Балалык кез баркка илинбей көз ирмемде өтөт, анын үстүнө элдин башына туш келген кыйын-кезең буларга балалык деген түшүнүктүн эмне экенин сездирген жок. Ошол заман буларды тез жетилтип, жаңыдан өспүрүм болгон кезинде чоң кишинин жумушуна аралаштырды. Ат жалын тартып, ээрге көчүк баскандан баштап, экөө тең ушундай жоокерчилик турмушка баш сайып, агасы Тынайдын жанынан чыкпай, кийин анын эрдиктерин улантышат. Эми эрдик дегендин өзү – башынан бат көнө калчу адат эмес, анын жаралышына көп нерсе түрткү болот. Эң башкысы баатырлар көрсөткөн кайрат-дем. Деги эле кайраттын өзү бардык эрдиктин башаты, айталы дегенибиз, Болот менен Темирдин келечегине ушул Тынай түрткү берди. Кыргызда мындай тукумду кемигинен дагы, кешигинен дагы дешет.

Мунун баары Шооруктун көз жаздымынан калбаптыр, буларды башкалардан айырмалап, бара-бара өзүнчө кылдат жумуштарга даярдай баштады.

...Кокондуктардын адаты бар – сулуу кыз менен күлүк аттын дарегин укса болду, уктай албай азап жеп, ага жетиш үчүн колунан келгендерин аяшпайт. Башкалардын ичин күйгүзүп, көзүн арттыруу буларга адаттан тышкаркы мансап. Эң башкысы эңсегени колго тийсе болгону. Баасынан баш тартышпайт.

Кийинки окуянын дагы башталышына дал ушундай жакшы жылкынын дареги себеп болду.

Ошентип, күндөрдүн биринде Шоорук Тынайды өзүнө жалгыз чакырып алып:

– Баатырлар азыр четтен чыгат, андан көрө жакшы жылкыны тапкан кыйын. Бир кыпчактын колунда асыл тукум айгыр бар деп уктум. Ташкенттин үстү, Чыйырчыкта экен. Мындай ишке башка киши жарабайт. Өзүң таңдап, жаныңа жараган жигит алып, мага ошол айгырды алып бер, эмгегинди унутпайм,– деп ичиндеги сырын айтат.

Атасын ойноткон кан, баласын дагы ойното турганын илим далилдеген – мындай кылдат иштерден кыргыздар эзели баш тартып көргөн эмес – шак эле макул болот.

Ат суутуп, азык камдап, ушулар жарайт деп, жанына Болот, Темирди алып, буйтка жолдорго салып, түнкүсүн жол жүрүп, акыры бая айтылган дарек боюнча Чыйырчыкка жете келет. Акырын акмалап, уккан белгилерин салыштырып, баягы байдын айылы аркылуу мал жайлаган жайытын да табышат.

Мезгил эрте жаз болсо дагы күн тийсе болду, ошол замат бул тарапта мээ кайнаткан ысык башталат. Мунун жайын жакшы билген Тынай күн аркан бою көтөрүлгөнчө билинбей, далдоо жерде жашырынып отурду. Качан күн көтөрүлгөндө жылкылар тынчып, ылоолоп, жоошуп калат. Күтүп турса малдан мурун өзүлөрү ысыктан тажаган жылкычылар көлөкөлөп, чөп алачыкка житишти. Тынайга ушул жетпей туруптур. Аттардын жанына Болот менен Темирди калтырып, өзү жөө келип, ылоологон жылкыны аралай, баягы айтылган түспөлгө жоромолдоп, көздөп келген асыл тукум айгырды табат. Шоорук айткандай, көргөн адамды кыя өткөрбөй турган жаныбар экен. Мойну койкоюп, жал-куйругу чубалып, өңү өзүнө жарашкан чымкый кара, анын тукумунан далай аргымактар чыкчудай – кабары алыска кеткен айгырга Тынай жакындап келип, чапанынын этегин тосо акырын «по-полоп» үн чыгарса, имерилип калат. Жалдан алып, мойнун кашып жоошутуп, мурунтадан даяр жүгөнүн башына катып, жетелеген бойдон жылкылардан четтетип барып, үстүнө ыргып минет. Ошондо жаныбар өз үйүрүнөн биротоло ажырай турганына чындап көзү жетсе керек, жанынын бардыгынча азынап жиберди. Ага жооп кылып калган бээлер кишенеп, айтор баягы ысыктан көлөкөлөп алачыкта жаткан жылкычылар туюп калат. Чак түштө жылкы аралап, айгырын мине качкан жалгыз адам экенин көргөндө, даяр турган аттарга жайдак минип, узап бара жаткан Тынайдын артынан түшүшөт. Бирок жаңы эле күүлөнүп калганда, жол тосуп турган Болот, Темир капталдан чыгып, ат үстүнөн томолото сайышты. Ошону менен дагы башка куугунчулар болбосун дешкен булар тескери жолдорго салып, из жашырып, баягы сугу түшкөн айгырды Шооруктун короосуна кийрип беришти!

Муну менен окуя аягына чыккан жок, кыныгын алган Шооруктун арааны ого бетер ачыла баштайт.

Азыр ал Тынайлар алып келген айгырды тегеренип, эңсеп жүргөн кызыгын тарата турсун, биз болсо баягы ээн калган Ала-Тоого дагы бир жолу кайрылып, ал жердеги ойротторго кезек берели.

1690-жылдын июль айында тандалмалуу жыйырма миң аскер жетектеген Чин империясынын кол башчысы Анри Үркөй суусунун жээгинен Бошоктудан сокку жеп, аман калган колу менен артка чегинүүгө аргасыз болду. Бул салгылашуу тарыхта «Олокой көлүнүн алдындагы согуш» деп аталат. Ошондо Жунгар хандыгы менен мындан ары ойноо болбой тургандыгына көзү жеткен император Канси башка амал издеп кирди.

Калмактарга элчисин аттандырып, уруксатсыз кол салыптыр деп, Анрини калп күнөөлөдү. Башка арга жок, бетме-бетке азырынча алы жетпейт, анын үстүнө империянын түштүк-чыгышы да тынч эмес. Ошентип азыр чин өкмөтү Кичи Бухарадагы мусулмандардан жөлөк издеп жүргөн Араптанды жең ичиндеги көзүрдөй сууруп чыкты...

Сеңгенин уулу, Эрдене баатыр коңтаажынын небереси. Тарыхка «Чыган Араптан»¹ деген ат менен калат. Жунгар хандыгынын тарыхында экинчи жана акыркы коңтаажы болуп таанылды. Муну кайра-кайра тактап жатканыбыз – убагында кыргыз менен казак жекеме-жекеге чыгып, сайып алган жоонун баары коңтаажы, жок дегенде хан болуп чыгат. Себеби баарына белгилүү (чукулап, жабуусун ачпай эле коёлу).

Кийинки ойрот хандары да мурдагы Көчүнгө теңелүү үчүн өздөрүн «коңтаажы» аташат. Бирок мындай атак аларга жуккан жок. Ойроттор мындай наамга ар бир адам өз эрдиги менен гана ээ болот деп, мындай касиеттин Арапtanda болгонуна чын дилинен ишенет...

Араптандын он-он бир жашаар кези. Эрте жаз. Жылдызда бир нече күн катары менен көз ачырбай, борошо уруп, көп өтпөй кайра аба жылып, накта жаз келгендей, арты жаанга айланат. Кар артынан жааган жаан мурунку карды ээритип кетти. Бирок анын артынан кармаган катуу аяз ээрип жаткан кардын баарын музга айландырат. Анысы аз келгенсип, эртеси эле алай-дүлөй бороон башталып, мурункудан да оор кар түшөт. Көчмөн калк үчүн жаратылышта мындан артык жоо болбойт, чөп таап жей албай калган мал туш тарапка чачылып, ушуну менен бүт чөлкөмдө улуу жут башталды. Жарым айга

¹Ар элдин тыбышына ыңгайлашып, кээде Цеван, Цеган, Суаң, Шыган Рабдан деп айтыла берет. Ойрот тилинде «Чигэн» – кымыз, айран; «Цаһан» – ак.

чукул күндүн көзү ачылбай, бороон басылганда эл-журттун баары чачылган малын түгөлдөп, тирүү калгандарын чогултуп киришет. Мындай мезгилде ит-куш дагы колдон талашып, элдин айласын кетирип кирет. Бул жолу да ошондой болду. Атасынын өрүшүнөн бир үйүр жылкы дайынсыз болуп, анын ичинде Араптанга энчилген бир тай кошо жоголду!

Көчмөн калкта балага энчилген малдан кымбат нерсе жок, жоголгон тайына ичи ачышкан Араптан эч кимге дайнын билдирбей, үйдөн чыккан бойдон бир нече күн дайынсыз кетет. Артынан элдин баары чуу түшүп издеп:

– Мындай суукта бала эмес, чоң киши да үч күн чыдай албайт, -деп, анын соо табылышына ишенбей, издөөнү токтото турган болгондо капыстан өзү келди. Койнунда карышкырдын бөлтүрүгү бар. Көрсө, ошол аймактагы үңкүргө бир карышкыр бөлтүрүктөйт экен. Бөлтүрүктөр торолсо, аларга жем керек. Жут болсо, адашкан мал толтура, карышкырлардын оозу кургабайт. Ошондо баягы жоголгон тайын издеп, бороондо адашып кеткен Араптан, так ушул үңкүргө туш келиптир. Жолуккан жалгыз жылымтык жер ушул, жанындагы канжар менен бөлтүрүктөрдү өлтүрүп, чоңураак бир бөлтүрүгүн койнуна сала коюп, сууктан аман калат.

Мындай жорукка таң калган эл-журт балага укмуштуудай келечек жоруйт. Ошентип, Араптанга жол ачкан көк жал карышкыр болгон...

Азыр анын түбүнө жетчүлөр менен таанышалы.

Адегенде болочок кайын атасы Көчүрдүнүн айынан аталаш агасы Калдаң Бошокту менен каршылашып, Кичи Бухарага кире качкан. Бошокту болсо бул тараптан кам санабай, чин аскерине каршы күрөштө. 1690-жылдын август айы. Уланбуту деген жерде чин аскери менен Бошоктунун чечкиндүү салгылашуусу болуп өттү. Чин аскери 100–110 миң, калмактар 20 миңден ашыгыраак бирок, бул уруш эки тарапка тең жеңиш алып келген жок. Чин аскеринин негизги өзөгү калмактар чөгөрүп койгон төөлөрдөн өтө албай, сол канаттан чабуулга кире турган атчан жоокерлер сазга тыгылып калышат. Төрт күнгө туруштук берген Бошокту аягында колун түндүктү көздөй алып кетти.

Ушинтип Жуңгар аскер күчүн ичтен гана талкалоого боло турганына көзү жеткен Канси эми Араптанды колдоого алмай болот.

1696-жылы Калдаң Бошокту Калкада курчоодо калды.

Чечүүчү салгылашуу ошол эле жылдын июнь айында болуп өтөт. Канжыгага жан байлаган Бошокту 4–5 миң жоокер менен саны 30 миңден ашык душманына чабуул койду. Мындай өжөрлүктү күтпөгөн чин аскери аз жерден талкаланып кала жаздайт. Алдыңкы катардагы жоокерлер туруштук бере албай, качууга баш койгондо, буйткада даяр турган чин аскеринин экинчи бир бөлүгү арттан кол салат. Ушул салгылашууда

Бошоктунун көрөөр көз аялы Ану катардагы жоокерлерге кошулуп согушуп, колунан кылычын түшүрбөй жүрүп курман болду. Калмактар кырылып, Бошоктунун айласы түгөндү.

Шайы оогонун билген Араптандын уулу Аюучу анын артынан сүрө түшүп, Калдаң Бошоктунун аман калган колун Төрөлжү суусунун жээгинен талкалады. Бул жолу да Калдаң Бошокту түндүн кириши менен аман чыкты.

Жанында беш жүзгө жакын гана жоокер калган.

Эми буга кайдагы хандардын-ханы.., азыр анын кебетеси кадимки эле үй-жайы жок каракчынын бирине окшоп калды. Жалгыз арманы – Далай Ламанын колунан «коңтаажы» наамын алууга үлгүргөн жок!

Жогоруда Калдаңдын «таалайынын тайкылыгы» жөнүндө эскерте кеткенибиздин дагы жөнү бар, анткени тарыхый баяндын өзгөчөлүгү ушунда, каарманыңды каалаган жагыңа жетелеп жүрө албайсың. Алардын артынан өзүң ээрчип жүрүшүң керек экен.

Окуялардын минтип, тезинен күч алып баратканын көрүп турсак да эми биз мындан ары Калдаңды «кайда шашасың?» – деп айта албай калдык. Тушунда «эй!» – деп, этегинен тартып коёр адам болбоптур. Ошондуктан сабак кылып, алдын-ала айта кеткенибиз оң – жеке оюнан башкага кулак какпай, келечектеги шорун өзү таап, өз мезгилинен алдыга жулунуп, атасы Эрдене жетпей калган нерсенин баарына үлгүрүп калышка аракет кылып өттү. Аягында колтугун сүйөп, оозуна суу тамызган киши болбой, ээн талаадагы Ача-Атыгай деген жерде уу ичип өлүүгө аргасыз болот. Анын мунусуна өзүнөн башка эч ким күнөөлүү болгон жок!

...Күн жылып, бирок али чөп чыга элек учур. Азык-түлүк жетпей, же алдындагы аттары тоюнбай, өлгөнүнүн этин жеп, далайы жөө калганда Бошокту:

– Араптан силерге тийбейт. Мен башыма түшкөндү көрөм! –деп, жоокерлерине уруксат берди.

Кеткени кетип, калганы калды.. Күндөрдүн биринде Бошокту сыркоолоп турам деп, эрте эле жатып алат. Эч нерсе ойлорунда жок жоокерлер адаттагыдай эртеси эрте туруп, от жагып-суу жылытып, эми ойготолу деп Бошоктунун чатырын ачса, денеси эчак муздап калыптыр. Уу салып жүргөн кутусу жанында бош жаткан экен.

Ал күн 1697-жылдын 13-марты эле...

Жакын адамдардын чыныгы баркы айла кетип турганда гана билинет, ушул сыңар өткөн өмүрүн акыркы жолу эсине салып, аны кайра көз алдынан бир сыйра сыдырып өтүп, эми минтип өзүнүн бул дүйнөдө артыкбаш болуп калганына анык көзү жеткенден кийин Калдаң Бошокту эрдик кылып, чабышып, жоо колунан өлбөсө да, кадимки көктүгүнөн жазбай, ушинтип өзүн-өзү өлтүрүп тынды.

Ал өлгөндөн кийин анын элдешпес душманы Канси минтип жазат: «...баарын чаптың эле, Самаркан, Бухара, Турпан, Комул., касак, бурут., ошонун баары өзүңдүн түбүңө жетти!».

Бейит башына жазыла турган сөздөр...

Көлөкөдөй жанынан чыкпаган жигити Даңчыл сөөгүн өрттөп, күлүн идишке салып, Бошоктудан калган жалгыз кызды жанына алып, Кансинин алдына барат. Ал Калдандын сөөгүнүн өрттөлүп кеткенине катуу өкүнүп, башкаларга сабак болсун деп, анын күлүн Пекинге кирген дарбазанын бирине илдирет.

Бошокту ушинтип өз жанын өзү кыйганда, Борбордук Азиянын көчмөндөрү үмүт кылып, «эми тынч жашаар бекенбиз?» деп тилек кыла башташты.

Бирок ал үмүт аткарыла турган эмес.

Демек биздин баян дагы эле улана бермекчи...

Ошентип Чин империясынын жардамы менен бийликке келген Чыган Араптандын отуз жылдык хандыгы¹ башталды. Бийликке келгенде, император Канси экөөнүн ортосунда бирин-бири далыдан таптаган «дурус» мамиле түзүлдү. Чынында мындай көрүнүш көз боёмо көшөгө, ошондуктан ал көшөгөнү ачып, экөөнүн ортосундагы былыктарды көргөзө турган мезгил жетти.

Биринчи кезекте Араптан Орто Азияны басып алып, анан Чин империясын жер менен жексен кылууну эңсейт. Канси тескерисинче элден мурун Араптанды кыргыз-казакка тукуруп, анан алсыраган Жуңгар хандыгын кан төкпөй эле чаап алууну көздөйт. Анык саясат мына ушундай.

Аны алардын өз оозунан угуп көрөлү.

Араптан:

– Бүтүндөй элдин тагдырын мен чечем. Ээк шилтесем болду, эчак мизи сугарылып, кында турган жүз миндеген кылычтын мизи күнгө чагылып, кан суудай агат. Кайсы элди орду-түбү менен отурган жеринен көчүрүп, кайсы элди тукум курут кылып кыруу менин колумда! –дейт.

Бул сөз Кансиге жете элек. Бирок ал да Араптандын ушул сөзүн кайталайт:

– Араптанды баш кылып, Жуңгар хандыгын талкалоо жалгыз менин колумдан келет. Бирок мен азырынча ырайым кылдым, Араптан бурут менен касактарды өз жеринен кууп чыкса, анда мага пайда (!), ошондуктан азырынча ага тоскоолдук кылбайм!

Мындай тарыхый сөздөрдүн ишенимдүү чыгышына башка себеп бар. Анткени Аюукеден так талаша кеткен Санжип нойон 1701-жылы өзүнө караштуу алтымыш миң

¹ 1697–1727-жылдар.

түтүн менен Эдилдин жээгинен Жылдыз, Күнөскө келди эле, Жуңгар хандыгы ого бетер күчтөнүп, колу жүз миңге жетти. Чин өкмөтү болсо эки жүз миң, же сегиз айрык (корпус) кол жыйноого жетишти.

Ушинтип XVIII кылымдын башында Жуңгар хандыгы өнүгүү жагынан алдыга кетип, айланасындагы элдин баарын жоо санап калды.

Анан, тегеректин баары жоого айланса, тартип да катуу болушу керек. Ал жагынан Чыган Араптан алдына киши салган жок. Он кишиден турган жоокерлерден баштап, аларды жүрүшкө аттандырып, чабуулга киргенине чейин тартип эсептелди. Ишенимдүү нойондоруна былк этпей баш ийген жоокерлер кай жерде болбосун бири-бири менен байланышын үзбөй, аягы уланып, бир түйүнгө бекиген жип сыяктуу түздөн-түз Араптан башкарып, коргонуу эмес, жалаң чабуул жасоого ылайыкталышты. Жеңил курал менен куралданган калмак жоокерлери такай ат үстүндө жүрүп, күнүнө жүз чакырымдай жерди жексен кылууга жетишти. Жоого бет келгенде анын алды-артын байкоо үчүн адегенде жекеме-жекеге киши чыгарып, анан жабыла жаа тартып, жалпылап ат коюшат. Түз жерде көчмөндөр үчүн эң укмуш курал – төөгө артылган замбирек колдонгон. Эгер жоосунун саны аз экенине көз жетсе, эч кандай жекеге чыкпай эле, алыстан жазайыл менен аткылап, чабуул койгон. Мындай чабуулга тегеректеги көчмөндөрдүн туруштук бериши өтө кыйын болду.

Ошентип башынан чөт (ондуктар) жана дөчү (кырк) менен башталып, аягы нечен түмөнгө жеткен мындай күчтүн ээси Араптан көзү көргөн жерлерге ой-кырынча жойлоду. Тоолордо төөнүн жүрүшү кыйын болгондуктан бул жерлерде замбирек колдоно албай, чакан топторду чыгарды. Анын үстүнө тоо арасында жер жайнаган кол менен жүрүү өзүлөрүнө да жолтоо болгон.

Тышкы саясатын казактарга кол салуу менен баштап, 1698-жылы Тооке хандын колуна кез келет. Тооке болсо улуу Пётрдан жардам сурап кайрылды, бирок тескери жооп алат.

.....

1711-жылы Бухара ханы Убайдулла тагында отурган жеринде өз эмирлери колдуу болуп өлүп, ордун Аштарханилердин акыркы тукуму Абулпаиз хан¹ алат. Ошону менен Бухара хандыгынын алы куруп, бытырандыга айланып, душманга каяша жасаар жөндөмүнөн ажырады.

¹ 1711–47-жылдары хандык кылган.

Тооке хандын¹ өлүмүнөн кийин казактар да ушундай «ооруга» туштугуп, бир кишинин бийлигинде болуудан баш тартышат.

Эки-үч жылда Кичи Бухарада да кайрадан так талашуу башталып, ойроттордун кийлигишүүсүнө кайрадан шарт түзүлөт. Ушуну менен Жуңгар хандыгынын айланасындагы элдер өз ара араздашып, алы кете баштады. 1716–17-жылдары калмактын жер жайнаган калың колу казактардын түштүк-чыгышын жайпап өтүп, чыгышынан Чин империясына тиешелүү Тибетти басып алат².

Окурманым, акырындап отуруп, бир кезде орустардын саясаты Борбордук Азияга оой баштаган жерге жеттик. Бирок алардын саясатына жараша жооп берүүгө көчмөндөрдүн чамасы али жете элек. Чамасын да жеткирбейт, ошондуктан мындан ары биздин баянга түздөн-түз тиешеси бар орус бийлигинен дагы кабар алып туруунун зарылчылыгы бышып жетти.

Эмесе эң кычык жеринен баштайлы. Кычык дештин өзүнчө жүйөсү бар...

Сөз XVIII кылымдын аягында Францияда жарык көрүп, ошол кезде Европага бир топ чуу салып кеткен «Пётр Инин осуяты» деп аталган он төрт бөлүктөн турган архив кагазы жөнүндө болот. Ал осуяттын түпкү теги кимге тиешелүү экени, кандай жол менен пайда болушу жана ал кагаздын чын-төгүндүгүнүн бизге анча тиешеси жок, анын үстүнө талашып отуруу пайдасыз³. Балким чын эле атайлап жасалган иш чыгаар. Бирок кеп ошол Пётр Иден баштап, кийинки Романовдордун атынан⁴ башкарган эң акыркы падыша Николай IIге чейин ушул жогоруда аты аталган *осуятты көчмөн элге иш жүзүндө толук далилдеп келген орус бийлигинин ички жана тышкы саясаты* жөнүндө болот.

¹ Мындан 10–15 жыл өткөндөн кийин Бөкөнбай баатыр «Улуу жүздүн жалгыз ханы Жолборс, алар Бухара тарапта, берки эки жүздөн алыс турат. Орто жүздө эки хан – Самеке менен Күчүк, султандар да экөө – Барак менен Абылмамбет. Кичүү жүздө бир хан – Абылкайыр, эки султан – Баатыр менен Нураалы» деген көрсөтмө берет.

² 1720-жылдарга чейин ойроттордун кол алдында ж үрдү.

³ Кыскача мааниси: «Россия мамлекетин үзгүлтүксүз согуштарга такай каныктыруу, ...эч тоскоолдуктарга карабай күч колдонуп, же амал менен башка элдердин ички иштерине кийлигишүү, ...улуу княздарга жалаң германдык канышалардан колукту таңдаттыруу» ж. б.

⁴ Пётр Инин небереси (Пётр II Алексеевич) менен Романовдордун (Кошкин-Захаревдер) эркек тукуму үзүлгөн. Ал эми Екатерина II тууган Павел Идин атасы ким экени азыркыга чейин белгисиз.

Чынында орус бийлиги өзүнүн чыныгы кайрымдуулугун жалгыз гана Эдил жээгиндеги калмактарга «тийгизип» келишти. Бирок ага да Пётр Инин эч тиешеси жок, анткени мындай саясатты анын атасы, тарыхка «Момун»¹ деген ат менен калган Алексей Михайлович (1645–76-жылдардагы падыша) жүргүзгөн.

Бул окуя 1717-жылы Пётр I өзү баш болуп, атактуу адамдарды чогултуп алып, шарап ичип, тойлоп отурганда болуп өтөт. Анда сөздөн-сөз чыгып отуруп, Алексей Михайлович жөнүндө талкууга өтүп кетишет. Ошондо сөз тизгини сенатор И. А. Мусин-Пушкинге тийип, ал Пётр Iге ачык эле кошомат кылып, анын кылган иштеринин баарын мактап, атасы Алексей Михайловичти ачык эле жамандоого өтөт. Мындай жагымсыз сөзгө кабагы чытый түшкөн Пётр I ордуна тура, жогору жакта отурган князь Я. Ф. Долгорукийдин жанына көчүк басып:

– Сен мени менен баарынан көп талашып, баарынан көп сынайсың, мүмкүн сен мага чындыктын өзүн тартынбай айтып берээрсин, кана айтчы, атам экөөбүздүн ишмерлигибизди салыштырсак, кимибиздики жогору? – деген так суроо менен кайрылат.

Ошондо тигил князь бир топко чейин тунжурай калып, анан Пётр Инин көзүнө тике карап:

– Мамлекеттеги ички түзүлүштү жөнгө салуу эң башкы маселе болгондуктан, ал жагынан атаңа али жете элексиң жана согуш жүргүзүп, чек араларды кеңейтүү жагынан дагы атаңдан артта калып жүрөсүң. Анткени бул жагынан да атаң мамлекетке чоң пайда алып келди, бирок кеме куруу жагынан атаң сага караандабай калды, -деп кесе так жооп берет.

Жоопко ыраазы болгон Пётр I ордуна туруп, чын дили менен кучактап өөп, берки кошоматчылардын дагы айтайын дегенин кан буугандай токтотуп коёт деп, окуянын аягына чыгат.

Батыштан алган таалимине жараша, саясатта башка жерлерди күч менен басып алуу мамлекеттин башкы кызыкчылыгы катары карала баштады. Эмесе, эч кандай жеңиш (пайда деп окусаңыз да болот) бербеген И. Д. Бухгольцтун ойротторго каршы жүрүшүн орус тарыхы учкай кеп кылат. Биз дагы ага кыскача кайрылабыз.

Пётр Ini бул жүрүшкө азгырган ошол кездеги Сибирдин губернатору, паракор жана уурулугу жагынан алдыга киши салбаган князь М. П. Гагарин болду.

Бир жолу Пётр I терезесинен аппак кар баскан чыгышты карап жатып капысынан:

– Алыскы Сибирде эмне болуп жатты экен?– деп өзүнө-өзү суроо берет.

¹ Орусчасы – Тишайший.

Жанында Татищев менен Гагарин бар. Татищев ошол замат:

– Алыс жердин абалын айтуу кыйын, бирок бул кыраан ушул жерден эле кимдин чөнтөгүндө канча алтын акча бар экенин даана айтып бере алат,—дейт Гагаринди көрсөтүп.

Матвей Петрович бул учурда Москванын Тверь көчөсүндө төрт этаж чоң үйүн бүтүрүп жаткан.

Заман ач көз болсо, аны адамдар деп билүү керек, ушу кезде Бухарага келген Беневени башындагы орус элчилери Аму-Дарыянын жогорку агымында алтын кени бар экенин угат¹. Петербургка караганда Памир менен Тянь-Шань Сибирге жакын. Россия аны өзүнө каратса, ал Сибирь генерал-губернаторунун карамагына кирмек. Ошондуктан Гагарин: «Жуңгар хандыгына караштуу – Иртыштан Иле суусунун башына чейин куюлган алтын кени жатат» деп, кайра-кайра далилдеп, акыры Пётр Iни көндүрөт. Матвей Петровичтин түшүнүгү боюнча Жаркент жана Аму-Дарыя бир эле өзөн болгон. Падышага да ошентип түшүндүрдү.

Шведдер менен согушуп² жатканына карабай, теңине жакыны согуш туткундары жана сүргүнгө айдалган кылмышкерлерден турган төрт жарым миңден ашык кол (эки полк жөө, 700 атчан аскер) берген Пётр I башчы кылып подполковник И. Д. Бухгольцту дайындайт. Согуш баштоо үчүн адегенде таяныч сепил керек, ошону менен 1715-жылы бул аскер Сибирге жетип, Иртыш суусунун жээгине (азыркы Павлодар шаарына жакын) Жамыш чебин курууну баштайт.

Бирок «жапайылар» Гагарин ойлогондой болбой чыкты. Чеп курулса, аягы эмне менен аяктарын көчмөндөр жакшы билет. 1717-жылы эрте жазда Серен Дундук тайша он миң кол алып келип, орустар куруп жаткан чепти курчап, Бухгольцтун аскерин толук талкалап салды.

Көбү туткунга түшүп, курчоодон чыккан жети жүзгө жакын орус аскери артка кайтып келатып, Ом суусунун жээгине кичине чеп негиздешти. Ал чеп кийин шаар болуп, Омск деп аталып калды.

Калмактардын колуна түшкөн ошол орустардын ичинде улуту швед, сабаты жогору, замбирек куюу боюнча Ренат (Аренар) менен Дебеш деген адистер да бар эле (убагында орустар туткунга алышкан, эми минтип ойроттордун колуна түштү). Ойроттор мурун эле темир кенин иштетүүгө жетишкен. Шведдер аларга кен иштетүүнүн жаңы

¹ Чынында Зеравшан Чаткалдагы Кичи-Сандык, Чоң-Сандык алтын кенинин куюндусу. Албетте Пётр I муну билмек эмес.

² Тарыхта «Түндүк согушу» деп аталат.

ыкмасы – темир эритүүнүн оңой жолун үйрөтүп, биринчи жолу төөгө артып атууга ылайыктуу, кыска уңгулуу баш-аягы жыйырма чакты замбирек¹ куюп беришти. Аны менен кошо ок-дары, милтелүү мылтыктарды чыгарып, нооту токуу ишин да жөнгө салышат.

...Араптандын болгон күчүн батышка топтошу Кансинин оңолуп алышына жол ачты. Учуро келгенин түшүнүп, батыштагы чек арасына аскерин топтоого үлгүрдү. Жуңгар хандыгын биротоло жер менен жексен кыла турган коркунуч эми чыгыш жагынан туулду дегендик эле.

Аны көргөн Араптан колун шашылыш түрдө кайра чыгышка оодара баштады. Ал эмес бул учурда орус бийлигинин кол алдына өтүүгө ниеттенип (Аюукенин иши экени көрүнүп турат), атайы кабарчы аткарууга даярданып жаткан болчу.

Мындай ыңгайлуу жагдайды улуу Пётр али туя элек! Европага «терезе ачууну» (Балтика жана Кара деңиз) эңсеп, көчмөндөрдүн жеринде жаткан арзан кенди Европага алып чыгуунун оңой жолу менен алек болуп жүрөт. Болбосо азыркы чек аралар таптакыр башкача түзүлмөк...

Бирок саясатка кээде тагдырдын өзү кийлигишкен да учур болот. 1722-жылы император Кансинин ичээр суусу түгөнүп, жарык дүйнө менен кош айтышты да, анын ордуна келген жаңы император Жуң-Жиң² Жуңгар хандыгынын чегинде буйрук күтүп, даяр турган чин аскерин артка алып кетет. Бул анын Араптан менен тынч туруу ниети эле! Акыры, Араптандын чыгыш чегинен көңүлү тынып, көктөн күткөн тилеги кабыл келди.

Ошону менен Жуңгар хандыгынын болгон күчү Орто Азияга багыт алат. Түмөндөгөн кол Самарканд, Кожентке жетти. Кыргыздардын көбү Фергана өрөөнүнө ооп, жер-суунун баары ээн, ушундан пайдаланган ойроттор жер жайнаган малы менен Иле суусунун башынан Каркыра, Кеген, Талгар, Коңур-Өлөң, Кордой жана Сары өзөн Чүйдөн баштап, Таластын төмөнкү агымына чейинки конуштарды өз эркинче ээлеп, түбөлүккө калчудай маанайда.

Эми калмактарды жок кыла турган чыгыштагы циндер жана ал хандыкты ичтен ирите тургандар кичине эс ала турсун. Биз кезекти батышындагы кыргыз менен кокондуктарга берели.

¹ «Жазайыл» деген бул куралды кийин орустар Елизавета Пётровнаынын тушундагы прусс согушуна да пайдаланышат.

² Юн Чжень 1722–36-жылдары императорлук кылган. Кансинин төртүнчү баласы.

Ушундай ээн жердин убайын жеке өзү көрө баштагандардын бирөө – ойроттун бир жайсаңы (аты-жөнүн тарых казалдарынан жолуктура албадык)¹ – Чүй суусунун жээгиндеги Чоң Кемин менен Кичи Кеминди жайлап-кыштап, аягында биротоло менчик жайытына айландырып алган экен, анын малынын көптүгү ошончо – санай турган киши чыкпаптыр. Мурунку санжыралардан кабар алган тарыхчылардын эсебине таянсак, «жылкынын алды Чүй суусуна келип киргенде, арты али Коңурдун белинен түшчү эмес». Аралыгы бир топ. Ошол жайсаңдын жылкыларынын ичинен жалгыз сур аты күлүк чыгат.

Эмесе кезек атагы алыска кеткен сур күлүккө келди. Анткени ушул сур ат тээ Эски-Коргондо жүргөн Шоорук аталыктын тынчын ала баштаган эле.

...Баягы асыл тукум айгыр колуна оңой тийип, Тынайдын эрдигине жээлигип калган Шоорукка жолдун алыс-жакынынын кереги эмне, иши кылып каалаганы колго тийсе болду. Кыныгын алган неме ичинен болжолдоп, ичинен «көп болсо бир сулуу кыз берип кутулармын!» – деп ойлоп, ошол күлүктү колума тийгизген адамга каалаганын берем деген оюн билдирет. Тынай аны Маматкулга айтып келди.

Маматкул жер өңүтүн билгендерди чакыртты. Жакындары солтодон Коңурбай – Кошойлор экен, ошолор менен кеңешип:

– Бир чети жер чала келет. Баягы калмак кантти, конуш эмне болду? Жиберсе, жиберели, акыл кошкула, -дейт.

Көпчүлүгү Тынайга көңүлдөнөт. Бирок Маматкул алды-артын карадыбы:

– Кой, анда жатындаш жок, атадан жалгыз. Жаман айтпай, жакшы келбейт. Балдары эр жетсе, көзүнөргө жалгыз Тынай көрүндүбү дебейби, -деп, – андан көрө Болот, Темирди жиберели. Артында инилери Андакул, Көккөз, Берик бар, -дейт.

Бул учурда Болот менен Темирдин жыйырма беш – жыйырма сегиз жаштын тегерегинде. Экөө тең үйлөнүп, эчак бала-бакыралуу болгон. Болот азыр Шоорукка күйөө бала – Аким, Дайырбек, Айдарке деген балдарды көрсө, Темир Кулуке менен Боогачы аттуу эки баланын атасы.

Эми окурманым, ушул Болот менен Темирдин туулган жылы жөнүндө так маалымат жок, тарыхчы-санжырачылар болжолдоп, өз-өзүнчө берип жүрөт, бирок, айырмасы анча чоң эмес. Ошондуктан алардын ар бирин өзүнчө талдап отурбай, болгону ар кайсы тарыхый казалдардан жыйналган кабарды салыштырып көрдүк.

¹ Иш жүзүндө бирөө эмес, бул учурда Чүй өрөөнүнүн башын Намэ Кудзиргар, Батыр Убашы жана Кутун Мерген сыяктуу бир нече жайсандар жайлаган. Биздин каарман анын кимиси экени белгисиз.

Бирок кээ бир санжырага¹ таянган тарыхчылар Болоттун экинчи баласы Айдаркени Ниязбектин инисине айландырышы түшүнүксүз бойдон калды. Анткени Айдарке Эсенкулдун агасы. Эсенкулдан Ниязбек. Андан Ормон. Өйдө-төмөн эки-үч жыл кошсок да, Айдарке болжол менен 1710-жылдары Фергана тарапта туулган болуп чыгат. Балким саяк Итемгендин небереси – Айттын уулу Түлкүдөн болгону беш-он жаш кичүү болушу мүмкүн, бирок Тойматтын уулу Жанболоттон кеминде 40–50 жашка улуу. Ошондуктан Айдарке 1830–40-жылдары Ормондун тушунда жашап (Жанболоттун неберелери – Атантай-Тайлактын учуру), анан Түлкүнүн небереси Эраалыга (Качыкенин баласы) теңтуш болушу мүмкүн эмес. Эраалынын өзү Ормондун атасы Ниязбекке замандаш². Биз буларды Тоголок Молдонун санжырасына салыштыруу үчүн бердик. Болбосо ойдон чыгарылган окуялар улам көбөйүү үстүндө. Болот 1683–84-жылдары төрөлгөн. Темир удаа, Болоттон эки-үч жаш кичүү. Экөөнүн энеси Калемкаш.

Маматкул Фергана өрөөнүнө жайланып, улуу балдары торолуп, баш-аягы жыйылып калганда Калемкаштын үстүнө Алатоо аттуу токол алып, андан Андакул, Көккөз, Берик деген балдар төрөлөт. Алар тентек чыгып, тентектигинен Анжиян менен Маргалаңдагы кожолордун айласын кетирип, бой жеткенде «кырк ууру» аталып калды.

...Ошентип Маматкул-Кошойлор ашуу-бел, аккан суу-кечмеликтерди атап, ага тарыхын кошуп, илгерки туулган жеринин өңүтүнөн кеп куруп, акыры Болот менен Темирди Ала-Тоого аттандырат. Он чакты тандамал жигит алган экөө Үч-Коргон аркылуу Көк-Белди ашып, Нарынды жээктеп, Кетмен-Төбөгө келгенде Шамшыкалга токтоп, туз казып, куржунга салып алышты. Анан сактыкка кордук жок, Сары-Камыш, Көбүк-Суу, Төр-Жайлакты басып, Суусамырга келишет. Келсе, ал жерде киши жок, ээн экен. Жердин уусун чалып, жоо тосконго ылайыктуу деп, Жоо-Жүрөктү (ал учурда аты башка) белги кылып коюшат. Андан ары Батыш Караколду ашып, Түндүктү айланып, Желаргынын жонуна чыгышат.

Ушул жерден айланага көз чаптырып, байкоо жүргүзүп, анан кеңеш кылышты. Көпчүлүк баягы күлүктү алып келүүгө Болотту³ ылайыктайт. Болот Желаргынын башынан түшүп, чоочун көзгө көрүнбөй бекинип жатып, бир күнү кечке Карачадан байкоо салат. Карап отуруп, калың жылкы сууга эки маал – чоң шашке ченде бир,

¹ Мисалы, Тоголок Молдо.

² Тарыхчы Д.Сапаралиев Эраалынын атасы Качыкенин ойротторго каршы 1752–54-жылдары Ысык-Көлдүн башында жүрүшкө катышканы тууралуу жазат, калганына алдыдан жолугуп турабыз.

³ Муну Темир деп жалгыз Б. Солтоноев гана айтат.

бешимге жакын бир түшкөнүн көрөт. «Болсоң, ушул жерде болосуң» деп, жылкыга кандай тийип, куугун чыкса, кандай жол тандап, кандайча тосот кылса болоорун агасы Тынайдан жаттап бүткөн Болот күүгүм киргенде баягы жылкы кирип, суу иче турган жерди туштап келип, жээктеги кемердин бирине жашынат. Эртеси калың жылкы дал баягы убакта кайра сууга түшөт. Ошондо аңдып отурган Болоттун көзүнө жылкынын арасынан суурулуп чыккан сур ат урунду. Калган жылкы сууга жаңы кире бергенде, алдыга түшүп, омууроосуна чейин көк иримге кирип барып, кылкылдата жута баштайт. Болот аттын кызыгына батып отурса, баягы сур ат суу ичип жатканда, тиги ичип бүтсүн дегенсип, калган калың жылкы үйрөтүп койгондой күтүп турат. Жылкы кыялына таң калып отурган Болот издегени дал ушул экенине көзү жетип, жанындагы камдап келген тузду кочушуна толтура сунуп, ошол сур аттын алдынан чыкса, жаныбардын туз сурап калган кези окшойт, чочуркабай келип, колундагы тузду жыттап калат.

Көксөгөнү ушул – өзү келген сур күлүктү жалдан алып, белине чалып алган жүгөнүн күлүктүн башына катып¹, ыргып мингенде кудайлаган бойдон келген жагына кайра тартты.

¹ Тарыхтын тактыгы же калыстыгыбы – кийин ушул жердеги булак ары-бери өткөн элдин суусунун кандыра турган жайга айланып (азыркы «Ак-Мөөр»), андан бир аз өйдөөрөк жаа тарткан балдардын эстелиги орнойт.

Жылкычылар да сак экен, чак түштө калың жылкыдан жалгыз атчан бөлүнүп, тескери жакка «зыр» койгонун алыстан көрүп, отуздай киши күлүктүн артынан түшөт. Куугунга жөнөкөй аттардын минилбей турганын билген Болот, күлүктүн жалына бекем жабышып, артында такымдап кууган куугун менен кошо Кеминдин оозунан чыгат:

...Тайдай эти бөлүнүп,
Тарамышы тулпардын,
Таяктай болуп көрүнүп.
Алып учуп зыркырап,
Төрт аягы тулпардын,

Суу чоюндай чыркырап!...—деп, тулпар Желаргынын өрүн өрдөп, Караколдун башынан Кара-Сеңирди ашып, Жоо-Жүрөктү жээктеп, Тоолуктун Нарын суусуна куйган жерине жеткенде кеч кирет. Кечүү издеп отурбай, киргилденген дарыяга түп-түз кирип, куйрук-жалын жайылта аркы өйүзгө аман-эсен чыккан Болот сур аттын жонуна жабышкан бойдон караанын таптырбай жок болду.

Сур күлүктүн баскан жолу болжол менен 300–350 чакырым. Демек аска-таш, кокту-колот, калың чий, бадалдарга карабай, беш-алты саатта өтүптүр!

Шооруктун тынч уктай албай жүргөнүнүн да жөнү бар экен...

Күлүктөн түңүлүп, шаабайы сууп, артка тарткан куугунчуларды Темир Жоо-Жүрөктүн башы, Шилиден тосуп туруптур. Таңга жуук «Жанкороз», «Жанкороз!» деген ураан чыкканда калмактарга Жумгал менен Киндиктин тоосу кабышып, сапырылган сан кол келгендей туюлду.

...Кырылган ойроттордун ичин жарып, жүрөгүн сууруп, кар жилигин жолдун айрылышына кагып, курал-жарак, алдындагы аттарын олжо кылып кете беришет. Мунун баары «жоонун мизи кайтсын» деген ырым. Ушундан кийин бул жер «Жоо-Жүрөк» болуп аталды.

Кийин-кийин кыргыздардын мындай жоокерчилик адатын кошуна эл «анык мыкаачылык» деп белгилейт. Алдыда кыргыздардын ушундай «мыкаачылыктары» жөнүндө дагы көп сөз болот, ошондуктан окурманга түшүнүктүү болсун үчүн В.В. Радловдун пикирин кошумчалай кетели:

...Бардык коңшулары кара кыргыздар жөнүндө жаман пикир айтат. Алар мага кара кыргыздарды митайим, ишенимсиз, жасакер жана сөз аңдыган, дайыма убаданы көп берип, бирок айтканын аткарбаган киши катары мүнөздөштү. Мындан тышкары алар өздөрүнүн коңшуларына талап-тоногуч чабуулу менен өзгөчө жек көрүндү болушкан. Ошондой болсо да, дал ушундай жортуулдарда казактарга таандык эмес биримдик, ынтымактуулук кара

кыргыздардан таасын байкалат. Өзүм алардын арасында аз эле жашадым, ушундан улам алар жөнүндө кескин ой айтуудан алысмын. Антсе да кулагыма жеткен сөздөргө карап, алардын кыйла сонун эл экенине толук ишенем. Анткени коңшулары үчүн алар топ таш сыяктуу эле эки жакка экчелип; аларды бирде калмак, бирде кытайлык, бирде кокондуктар кысымга алып, мал-мүлкүнө да, өздөрүнө да чоң зыян келтирип турушкан. Ушундай кордуктардан улам өч алуу үчүн согушкан эр жүрөк (алардын бул сапатын бардык душманы айтат) кара кыргыздардын жасаган аракетине таң калууга болобу?¹.

Буга кошуна эл берген мүнөздөмөнү кошумчалайлы:

Буруттар Түркстанда турат. Анжияндан Кашкарга чейин жайлап, Илени чек ара деп билишет. Аларды бийлер бийлеп, ...эли жакыр, бирок баатыр. Өлүмдү эч тоотпойт, пайданы баалайт. Ач көздүгүнөн такай каракчылык кылат, согушка каарман. Түз талаадан куюндай чыга калып, түтөтмө мылтык жана бакан найза менен капыстан кол салганга маш, артка качпайт, ошондуктан казак менен болорлор алардан аябай коркот. Ал эмес күч-кубатка толуп турган кезде да жуңгарлар аларды багындыра албай койгон...

Ошентип Болот аман-эсен келип, баягы күлүктү кайнатасы Шооруктун колуна тапшырды.

Атагы алыс кеткен күлүк колуна тийген Шоорук Маматкулга:

– Эми каалаганыңызды айтыңыз, убадама туруп сураганыңызды берем, – дейт.

Шоорук Аталык...

Тарыхта бул кишинин өмүрү аябай аз. Баяндардын көбү Абдырахим менен Абдыкеримдин атасы катары кабар берет. Чынында келечектеги Кокон хандыгынын түзүлүшүнө адеп багыт берген ушул киши. Улуу уулу Абдырахим² Эски-Коргондо турган кезинде жакын кишилери колдуу болуп өлдү. Бирок анын тушунда Кожент, Маргалаң, Анжиян шаарлары Коконго карайт. Экинчи уулу Абдыкеримдин³ тушунда Кокон шаары негизделип, бекем чепке айланат. Коконду Абдыкеримдин небереси Нарбото⁴ күчтүү хандыкка айландырды. Эң кичүү уулу Шады бий дин болгону Маргалаңга акими болду. Атагы агаларыныкына татыбайт. Баласы Сулайман кийин Кокон хандыгынын тагына отурууга үлгүрөт, так ошол так талашуунун айынан шейит кетти...

¹ П. Казакбаевдин котормосу боюнча берилди.

² 1722–33-ж. бийлик кылган.

³ 1733–50-ж. бийлеген.

⁴ 1770–98-ж.

Шоорук отуз жылга жакын өмүр сүрөт. Он сегиз жашында аталык аталып, Бухара хандыгы ич ара бүлүнө баштаганда, кыргыздардын жардамы менен өз бетинче саясат жүргүзүүгө жетишти.

Анын өлүмүнө Токой-Төбөлүк Машрап деген бир шайык (шейх) себеп болот.

Ал кезде Фергана өрөөнүндө суу жүгүрткөн арык аз, талаанын көбүнө ным жетпей, кагырап жаткан. Суу жетпеген талаага арык чаптыруу үчүн Шоорук бир күнү ишке жарамдуу элди түгөл чогулттурат. Желдеттерге эмне, жыйнап кел десе, буйрукту эки кылбай, колго тийгендерин айдап келе беришет. Ошондо эл менен кошо катуу оорулуу энесинин жанында отурган бир шайыкты да кошо келишет. Үйүндө жалгыз калган энесинин абалын ойлосо жүрөгү сыздаган баягы шайык Шооруктун алдына келип, сыпайылык менен шартын түшүндүрүп, оорулуу адамдын жанында калууга уруксат берүүсүн өтүнөт. Шоорук уруксат бербейт. Мындай адилетсиздикке аябай ыза болгон шайык ошол эле түнү качып чыгып, айылына келет. Келип, Шооруктун калыссыздыгына ызаланып, ачуусу тарай неме, топурактын бетине Шоорук бийдин элесин түшүрүп, ага жаанын жебесин шилтеп жиберсе, жебе сүрөттөгү Шооруктун сол ийinine сайылат!

Эртеси жума күн экен, Шоорук бий жарык дүйнө менен кош айтышып, түбөлүккө көз жумду.

Албетте, ал кездеги адамдар болгон нерсени өз кызыкчылыгы аркылуу баалап, жашаган дооруна ылайык башка элдин тагдыры жөнүндө өзгөчө кам көргөн жок. Бул заманына жараша болгондур, ошентсе да көчүп жүргөн тоолуктар менен отурукташкан элдин жакшы мамиле күтүүсүнө эл башчыларынын да өз салымы бар. Мындай мамиленин пайдасы эки жакка тең тийди. Кыргыздар болбосо Кокон хандыгы куралып, кийинки даражасына жетмек беле, тескерисинче Шоорук болбосо тоолуктар чачырап, отурукташкан элдин арасына сиңип жок болмокпу – аны болжоп айтуу кыйын. Бирок тоолуктар мындай туугандык мамилени оңой менен эстен чыгарбай жүрдү.

...Кийин-кийин Болот бий көптөгөн неберелүү болуп, аларга Асанбай, Үсөнбай, Ниязбек, Кубат, Базаркул, Назар, Шоорук, Абдыраман, Куттуксеит, Карасарт деген ысымдарды ыйгарат.

Хасан, Хусеин, Молла Нияз, Кубат беги, Базаркули, Назар беги – булардын баары ошол кездеги Шоорукка жакын адамдар – Маматкул, Тынайлар менен аралаш жүрүшкөн. Ал эми Шооруктун өзү менен Абд-ар-Рахмандын ысымынын тыбышы бузулуп, кийинки уулдарынын аты Шоорук жана Абдыраман болуп кетти. Калган «кутлуксеит» менен «кара-сарт» болсо ошол жердеги кичине уруктардын аталышы.

Балким өз неберелерине мындай ысымдарды ыйгаруунун олуттуу себеби болгондур?

.....

Көчмөн эл кымыз куйгандан кийин суна билүүнүн да өзүнчө жарашыгы болоорун билет, ошентип Шоорук «каалаганыңызды орундатам!» – дегенде Маматкул:

– Биз аз элбиз, ошон үчүн калмакка туруштук кыла албай чачылдык. Мындан башка тилек жок, чачылган элди чогултканы жатабыз, ошого жардам кыл!? – деди.

Ошондо берген убадасына турган Шоорук келерки жылы так ушул маалда, жерине кетүүгө бел байлаган калктын баары Арстанбап менен Кара-Үңкүрдүн куймасына чогулмай болгонун угузуп, Кокондон Каратегинге чейин чачылган бардык урууларга кабар жеткирүү үчүн жигиттерин аттандырат.

Көпчүлүктүн тилеги тезирээк туулуп-өскөн Ала-Тоосуна кайтуу эле!

* * *

Өткөндөгү жунгарлардын оор жапырыгы Борбордук Азиядагы көчмөн элдин тагдырына дагы өз таасирин тийгизбей койгон жок. Анын кесепети нечен кылымдан бери көчмөндөр көнгөн салт-санааларды биротоло бузбаганы менен күнүмдүк жашоонун нугу акырындап жаңы багытка бурула баштаганы билинип калды. Илимдин сөзү менен айтканда, «уруулук түзүлүштүн бузулушу» башталды. Адам баласынын оюна баш ийбеген тарыхтын мындай себептери кайсыл жерде, кай мезгилде башталып, канча убакыт созулаарын эч ким алдын-ала аныктай албайт. Ушундайча көчмөндөрдө ар ким бет алдынча жашоого мүмкүнчүлүк болбой турган заман башталып, эми жалпы бир эл болуп биригүүнүн зарылчылыгы бышып жетилет. Бирок азыркы айтылган зарылчылыктын иш жүзүнө ашышына жардам тийгизе турган бир топ себептер болот. Анын баары бир убакытта эле чогула калышы мүмкүн эмес. Мындай шарт кээде кыска убакытта аяктап, кээде аябай узакка созулуп кетиши мүмкүн. Мисалга алсак, өзүбүз баян кылып жаткан Кокон хандыгынын баардык себептери туура келгендиктен баш-аягы бир кылымга жетпеген убакытта биригип бүттү. Ал эми кыргыздар болсо андай хандыкка айлануу үчүн дагы далай убакытын коротот.

Албетте, бул маселелер боюнча биз учуру келген сайын токтолуп, аягында сөзсүз бир жыйынтык чыгарабыз, азыр болсо кыргыздардын кайрадан бириге турган жерине келдик.

Эми, «алтымыш уруу журтумдун, азганы болсо жыйын» дейт Манаста, ошондуктан биз да аны көздөп, түп-түз алдыга карай жүрүп отурушубуз керек, анткени, кайра артына карай бурулуп алып өнүгүү алиге чейин эч кимдин колунан келе элек. Ошентип Ала-Тоого кайтаарыбызда Фергана өрөөнүнө дагы бир жолу көз чаптыра кетели.

Бул өрөөндө да күнөөсүз кырылган нечен кыргыздын сөөгү жатат! Ойроттордун кан тепсеткен жапырыгынан канча деген бейкүнөө, ажайып адамдардын өмүрү кыйылбады. Анын баарын эсептеп чыгуу азыр биздин колдон келбейт. Болжоп айтууга да акыбыз жок!

Акылдын көзүн тааныган агала сакал аталар, эмчек сүтү менен далай-далай баатырларды өстүргөн ак элечектүү энелер, баралына жетпеген жаш балдар, он гүлүнүн бир гүлү ачыла элек секелек кыздар...

Башка жерлерге отурукташып, туулуп-өскөн жерине кайтпай калгандары канча? Келечектеги белгисиздик менен артта калган муң-зарын эстеп төгүлгөн көздүн жашычы? Бул бир эле жагы.

Экинчи жагынан, ушул өрөөндө ыңаалап түшүп, анан киндиги кесилген далай наристелердин каны тамган. Ысымдары тарыхта калган инсандардан Жайыл менен Атаке, Момокон менен Кебек...

Алардын баарынын эсебин алуу мүмкүн эмес. Ошондуктан Фергана өрөөнү кыргыздар үчүн ыйык жерлердин бири болуп кала берет!

...Ошентип Ферганадан Ала-Тоого кайтаар мезгил келди. Болот менен Темирдин да бала-чакасы көбөйүп калган. Болоттун үч улууна Сураке менен Татыкөтөн кошулса (кийин Болот бийдин бул балдары Санчы сынчынын жеңил колу менен «беш күрөң» аталат), Темирдин Черикчи жана Назар деген балдары торолуп чыкты. Тынай токол алууга үлгүрүп, токолунан Ырыскул, Арзыкул, Бекмурат жана Сокур аттуу уулду болуп, Сатыбалдынын балдары Жообасар менен Кубаттын да бойго жеткен кез.

Баягы кабар боюнча айтылган маалда Каратегин, Ысардан бери бүт кыргыз болжошкон жер – Арсланбап, Кара-Үңкүргө чогулат. Мына ошондо көрүштү, кыргыздын көбөйгөнүн.

Кылкылдаган эл түзгө батпай, табышып, кучакташып ыйлап жүргөнү андан көп, дайнын сурап, жаңы таанышканы мындан көп. Көпчүлүгү суроо салып: «минтип, элди кимиңер чогулттуңар?» деп, бир-биринен жооп издегендер алардан көп болуп, арасында ата-бабаларынын айчык туусун көтөргөндөр да жүрөт. Баары келди дегенде, анда бабаңдын карып калган кези, жыйылган элдин алдына Талкан чыгып:

- Ой журт, баарыбызды чогулткан Маматкул! – дейт.

– Маматкул ким?

– Ал Үчүкөнүн баласы! -дегенде эл дуулдап, баштаган сөздү аягына чыгарбай, «аккан арыктан суу агат» деп, кайдан-жайдан табышканы белгисиз, ортого ак кийиз келип, Маматкулду салып, көтөрүп кетти. Ак кийиздин четине жете албай жүргөнү канча? Бирок мунун баары оңой менен келген жок...

Кыргыздар жылкы мүнөз – жал бүтсө, жанына торсук байлатпай дегендей.
Мындан бир аз жыл мурун:

– Ала-Тоодон кабар алып келейин, тууганыбыз Жаманкулдун уулу Белектин жону бүтүн деп угам, –деген Талкан баягы Казан-Куйгандагы Белекти издеп, Нарынга жөнөйт. Нарынга келсе Белек терисине батпай турган чагы экен.

– Ээ, Талкан! Ата баланы неге туудурат, эмне деп тилейт? Калмак сага кайың болсо, уулуң Байболотко тайке. Карашпай калдыңарбы? Мурун эле келсең эмне? Ата болуп төөмү багат элең, -деп, жакшы кабыл албай коёт.

Белектин ошонусун унута элек кези...

Тээ көптө элдин деми сууп, эчак өткөн-кеткенди эскерип:

...Кырым-кырым болгондо,
Урум-урум болгондо,
Уулу өлбөгөн Урумда жок,
Кызы өлбөгөн Кырымда жок.
Атасы өлбөгөн ааламда жок,
Катыны өлбөгөн калкта жок,

Өлбөй калган салтта жок... –деп, өлгөндөрүн жоктоп, келечекти да козгоп, ай туяк ак боз бээ союп, түлөө кылышты.

Түлөөнүн башында турган аксакалдар ошондо кеңешип, аягында:

– Бармактай балдар баш болду, кенедей балдар эр болду, ач элек тоюндук, жыртык элек бүтөлдүк. Эми жатып алсак болобу? Ата-бабалардын арбагы бар бизди карап турган, ошолордун сөөгү жаткан жерлер аманатка калды эле. Кайталы! – деп, бүтүм кылып, чыбык кыркышты.

– Оң-сол, жалпы кыргыз түгөлүң менен ук! Көч башын бергиле, жолду Маматкул баштасын. Калганыбыз ээрчийли. Илгерки чалдар айтчу эле, эр жигиттин үч журту болоор деп, ошонун бири ата-бабанын жери. Батаны мен берейин, -деген Талкан алаканын жая: Оо, Кудай, өлүмдүн тегизинен сакта,

Андан калса сегизинен сакта,
Андан калса эгизинен сакта?!
Кандын каарынан сакта,
Каракчынын дооматынан сакта?!
Бакпай балаандан сакта,
Жакпай жалаандан сакта?!
Капсалаң жуттан сакта,
Кара өзгөй доодон сакта?!

Аңдыган уурудан сакта,

Айсызда тийген жоодон сакта?!... –деп, Маматкулга эки тизгин бир чылбырды карматты. Ошону менен кыргыз түп көтөрө ата-бабасынын жери Ала-Тоого бет алат.

Кыргыздар адегенде Тогуз-Торо, Кетмен-Төбөгө келди. Болот менен Темирдин айылы Узун-Акмат суусунун жээгине конду. Кийин Кырк-Казык деп аталат. Түнтөй тукумунан чыккан Жакшыбай Шербек деген уулуна Маматкулдун бир кызын алып берет. Түнтөйдүн дагы бир тукуму Бозтери деген эркек балалуу болуп, «жай алдык, эми тынччылык болсо экен» деп, баласына «Элтынды» деген ат ыйгарды.

...Керемет нерсенин баары ушул эле жерде дебедикпи – дал ушул кыргыздар өз жерине көчө баштаган күндөрү Сары-Өзөн Чүйдөгү Жыламыш, Ак-Суу капчыгайларын аралаган киши болсо, сөзсүз кулагына муун бошотуп, муңканган сыбызгынын үнү чалынмак. Алгач жай соккон желге окшоп, акырындап термелип, бара-бара күүлөнүп, анан бийиктеп, качан келесиң деп, бирөөнү чакырып тургансып, аягында күткөнү укпай калгандан бетер сыбызгынын үнү сыздап барып токтоор эле. Бул жүрөк сыздаткан күүнү такай тартып, эли менен аман-эсен жолугушууну эңсеп жүргөн солто уругунан Атакүчүктүн уулдарынын бири болот.

...Култуудан Атакүчүк, Элчибек. Атакүчүктөн Абышка менен Чал. Чалдын Байтике, Тилеш деген балдарынын бири «аюукор», экинчиси «кеперкаман» болуп тарады. Элчибектин балдары «чылпак», «шалта». Калмак чапканда ошол Атакүчүктүн балдары элге кошулуп, Анжиянга сүрүлбөй, ошол жердин бирине баш пааналап калышат.

Бирөөлөр байкап калбасын деп, түнкүсүн от жакпай, жалаң мергенчилик менен оокат кылып, аң уулап, жан багышат. Туугандарын, элин сагынып, аларга кезигер күндү күтүп жүрүшөт. Чогойно, шилбинин жакшысын тандап сыбызгы жасап, эрмек кылып сагынычын жазып турушат. Күндөрдүн бир түнүндө ошол Атакүчүктүн Абышка деген баласынын уйкусу качып, уктай албай, айласы кетип сыртка чыкса, таң жаңыдан атып келатыптыр. Чыгыш жак агарып, туптунук. Анан күн чыгыш жак уламдан-улам кашкая баштагандагы керемет көрүнүш Абышканы катуу толкутту. Чыдабай, колуна сыбызгысын алып, сыздатып кирди. Күү улам бийиктеп, таң алдындагы муздак желге кошулуп алда кайда кетип, таң шоокуму менен кошо күүнүн ээсинин качанкы сагынычын таратып, эргитип чыгат. Кийин кыргыздар Чүйдөгү конуштарына келгенде да ошол күүнү тарттырып, тажабай кайра-кайра уга беришчү дейт.

Анан, кимдин качан, кандай окуялар баштарынан өткөнүн бир-биринен сурамжылап, эсеп кылып отурушса, Абышка чыгарган күү кыргыздын Ала-Тоого көчкөн күнүнө дал келиптир. Ошол күү кийин «эргигенде жаралды», элдик күү «Эргиме» деп,

кыргызга кеңири тарап кетти. Кийин ушул Абышканын тукумунан Бөлөбала деген уул туулуп, анын баласы Осмонкулду билбеген кыргыз жок чыгар.

...Ала-Тоого келип жайгашары менен, Маматкул бүт кыргызды бириктирүүгө киришет. Ушундан улам Маматкул бийдин бугу менен айтылуу чатагы башталды. Көпчүлүк санжыралар аны жөнөкөй көр-тиричиликке байланыштырып калса, тарыхта сарыбагыш менен бугулардын биринчи чатагы деп саналат. Чынында буга жалгыз сарыбагыш эмес, Жаманкулдун балдарына башка чоң уруулар солто менен саяктардын да нааразы болушу себеп болгон.

Тогуз-Торого келгенден кийин Маматкул, Кошойлор бир жакадан баш-бир жеңден кол чыгарбаса болбосун ойлоп, Белектин балдарына да кабарчы жиберешкен. Бир эмес, бир нече жолу. Калмак бийлиги бошой баштаганда, өздөрүн ээн сезип калган немелер келгендерге жөн салды жооп берип, сөзгө кулак какпай коюшат. Акырында Темирдин уулу Черикчи келет. Келсе бозо салдырып, жородо отурушуптур. Төрдө Тогузбайдын өзү. Анда тамеки чеккен киши өзгөчө кадырлуу. Калмактан калган жалгыз жаңылык – канжаны коркурата сорсо, кернейден чыккан түтүндөй. Соруп бүтүп, күлүн өтүктүн такасына кагып бүтүрмөйүн үн чыгарбоо салтка айланыптыр. Ошондон кийин гана тамагын кырып, ал-жай сурамай башталат.

Кыштын күнү, кар сампарлап жаап турат, келгендер Маматкул, Кошойдун чакыртып жатканын айтышат.

–Тууганыбыз өрүлүктөп келбейт деп, таарынып жүрөт окшойт. Бир күнү баарыбыз барып, союш берип кутулаарбыз. Маматкул эмес эле Мээнеткулга жолукканбыз го? -дейт, төрдө отурган Тогузбай, эки жагын каранып. Отургандар аны коштоп шакабага киришти:

– Жок дегенде тебетейди силкип койсоңор боло!

Черикчи ошондо чоң кеседеги бозону тартып жиберип:

– Силкишээр кезде силкишебиз! –деп, аттанып кетти.

Кийин бул учкул сөзгө айланды...

Маматкул, Кошой, саяктан Түлкү бар, Белектин балдарынын кылыгын укканда:

«Жаманкулдун балдарынын көздөрүн май басып, жиндери башынан ашыптыр» дешип, ошол эле айда калың кол менен Белектин айылына түшөт. Ал кездин салты – жалгыз бирөөнүн айыбы болсо да, аны бүт уруу мойнуна алат. Кол келгенде баягылар соолугуп, айтканын угуп, алдыга түшүп алып, Тогуз-Торого келишти.

Айылга жете бергенде карашса, жакын жердеги дөбөнүн үстүндө калдайган калың эл. Ошондо инилери шылкыйа Тогузбайга карашып:

– Аба, өзүң баштадың эле, эми өзүң жооп бер, -дешип, тээ алыстан аттан түшө, тебетейин колго кармап, чогулгандарга жакындаганда акырын саламын айтып, четке отурушту.

Амандык сурашып бүткөндө Маматкул айткан экен:

– Кыргыз оң-сол болуп бөлүнөт. Оңун – Агуул, солун – Куул дейт. Агуул көркөм, таза жүрүп, жанын жакшы караган киши эле. Ошон үчүн келин-кесеги «Жанкороз» деп тергеди. Адигине, Тагайдын «Жанкороз» деген урааны ушундай. Ошондон бери азык, саяк, сарыбагышы, бугусу болобу – бүт оңдун урааны ушул. Көрдүңбү баатыр, урааныбыз да, каныбыз да бир, -деп, акырында:

Байгара менен Жамбылда, май жегенде бирге элек!

Калмактын Калы менен Кутуда кан ичкенде бирге элек!

Казак кайың саап, кыргыз Ысар качып,

Ак таман чор болгондо, кайда кеттиң сен Белек?! -деген, айтылуу суроосун берет. Жооп болгон жок, ошону менен сакалдуулары сөз алып, айыпты эки тарапка калыс Каработо, Майтыктар кести.

Эми кезеги келди, биротоло булардын ата-тегин да эскере кетели; Куу уулдан Көнөк. Көнөктөн Мундуз, Басыз, Каратал, Каранай. Каранайдан Кытай, Саруу, Дуулат. Кытайдан Байтике, Буудай, Алкожо. Байтикеден Талпагар, Кыйра. Кыйрадан Каработо.

Караталдан Каратеңеш. Мунун бир нече варианты бар. Каратеңештен Мендуулат, Жоош. Мендуулаттан Таскушчу, Көккушчу, Каракушчу, Чейне, Алыке, Чылжуут, Шараноот, Көзүжаман, Тулга, Барыке, Шалка, Күнчөй, Өнөк, Кары деген ж. б. балдар. Таскушчудан Кубатбек, Кошкулак. Кубатбек заманында жоодон да, доодон да кайра тартпаган, өлүмдөн коркуп качпаган баатыр адам болгон дешет. Жооштон Карала, Кардык. Караладан Тынымсейит, Касымсейит, Нурсейит. Тынымсейиттен Карадөң. Карадөңдөн Кочкорбай. Кардыктан Болот. Болоттон Үчкуртка. Курткадан Кудайберди, Жантай, Кыржы, Кутужан, Каракужур, Боочу, Темиркул, Атантай, Каймазар. Жантайдын балдары «Сабаа атаар» болуп калышты. Бул жөнүндө төмөндө кызык аңгеме айтылат.

Куртка өлгөндө анын малы Кудайберди менен Жантайда калат. Жантайдын балдарынын жылкысы көп, сабаасы бөксөрбөй, эл да көп келчү экен. Ал кезде жоо жакадан алып турган учур, аялдары күйөөсүнүн аман калышын гана тилебестен, колунан келишинче жардам дагы берет. Жантайдын аялы да бир тердиктик кийиздин ичине кум толтуруп тигип, «сонун олпок болду, мындан эми ок өтпөйт» деп күйөөсүнө көрсөтүп, мактанат. Олпок күйөөсүнө жагып, экөөлөп аны сынап көрмөк болушат. Аялы баягы кийизин сабаага жөлөп, күйөөсүн ат дейт. Күйөөсү төрдөн туруп атат. Атканда жаанын огу олпокту, андан сабааны тешип өтөт. Кымыз куюп алууга идиш жетпейт, сабааны

ширилеп тигиш үчүн жок дегенде эки-үч күн убакыт керек. Анын айынан келген кишилерге кымыз бере албай калышат. Ушуну менен Жантайдын тукуму «Сабаа атаар» («Сабатар») аталды.

Каймазардан Токтокүчүк, Түлөберди, Кенже, Таба, Чекир, Шүкүр, Майтык. Майтыктан Бегаалы, Көдөк, Таты, Абышка, Момун, Эшбото. Кээ бирине алдыдан кезигебиз.

...Акыры көптүн чечими менен:

– Улуусу Тогузбай, өзүлөрү тогуз айыл эл экен. Тогуздан айып тартсын, ошону менен бүтсүн, -деп чечимин угузуп, чыбыгын кыркышты.

Ошол айыпка келген тогуз кыздын ичинен Белектин уулу Тогузбайдын Суйкана деген кызын Темирдин уулу Черикчи алып, андан Абайылда. Каработого тийген кыздын аты Аппак, андан Асан, Үсөн деген эгиз уул. Сайра деген кызын Кошой алат. Сексенге жакындап калыптыр, ошондогу Сайранын кошогу:

Алдыга түшүп баатырдын,
Айдалып келдим мен чалга.
Эркимче басып келе албай,
Байланып келдим мен чалга.
Кетмен-Төбө бийик жер,
Кор болуп келдим мен чалга.
Алыс жерди жөө басып,
Чор болуп келдим мен чалга.
Кызыл өңдөн ажырап,
Соолуп келдим мен чалга.
Карайлатып жанымды,
Оңуп келдим мен чалга...
Сайрадан жалгыз Кочкорбай.

Көпчүлүктүн өмүрү эми, мындан ары ушул жерлер менен тыкыз байланышта болот. Ошондуктан, тукумдарына бул тегеректи жакындан тааныштыра кетели.

Түштүк-батышын айтканбыз, түндүгү Ат-Ойноок кырка тоосунан башталган Узун-Акмат суусу Кара-Кулжа, Уста-Сай, Беш-Таш, Терек-Суу, Кара-Күңгөйгө биригип, Нарын дарыясына кошулат. Талас жана Чаткал Ала-Тоосу түндүгүнөн, Ат-Ойноок тоосу батышынан тосуп, Кара-Суу өрөөнүн баш жагы тик кеткен капчыгайга айланып, ал жерде кооз көлдөрдүн бири Сары-Челек жатат. Талас жак капчыгайлардын башы жазы. Ал жерде төрлөрү салкын, кооз Беш-Таш, Кошой-Төр, Туяк-Төр, Коргон-Шанык, Шанык

деген жайлоолор жайгашып, Талас жак бетинде жайлоолордун көркүнө көрк кошкон Беш-Таш деген көл бар.

...Кийин-кийин Байтик баатыр Таласка келгенде, аны ата-бабаларынын жери менен тааныштырган Балыкооз:

Биле элек болсоң билип ал!

Бабаларың бастырган,

Белгилүү нечен бели бар,

Көрө элек болсоң көрүп ал!

Анжияндан аркалап,

Көчүп келген элиң бар,

.....

Айтылуу Беш-Таш көлү бар!

Атайы келип көрүп кал!

Терек-Суу, Шанык, Туюк-Төр,

Түп аталарың өскөн жер!

Коргон-Шанык, Кошой-Төр,

Атаңдын жери, кошо көр! – дейт...

Кара-Кулжа суусун бойлоп, башы менен Чаткал өрөөнүнө өтүп (ал жагы да Кара-Кулжа деп аталат), Чаткалдын башы Ак-Таш, андан Кара-Буура капчыгайына салып Таласка түшөт. Түндүгүнөн түз Беш-Таш, Терек-Суунун башы аркылуу Таласка чыгат, анда Козучак, Балбалдын тушунан чыгасың. Дагы бир маанилүү ашуусу – Беш-Таштын башынан Ак-Талаанын төрүнө салып, Арымга, Арымдан Чычканга түшүп, айтылуу Ала-Белден Суусамырга, андан түндүккө – Өтмөк ашуусу менен да Таластын башынан түшүүгө болот. Суусамыр суусун жээктеп, бир нече ашууга салып Сары-Өзөн Чүйгө чыгат. Ал эми эч кандай ашуу ашпай, Нарындын суусун өрдөп жүрүп отурсаң Сары-Камыш аркылуу түз эле Жумгалга, же түштүккө, Тогуз-Торого өтүп кетесиң. Ушинтип, Кетмен-Төбө өрөөнү бардык жагынан мерчемдүү болуп, тогуз жолдун тоому!

Бул жакка келгенден оңдон солто, сарыбагыш, саяк; солдон кушчу, кытай, саруу эзелтен бери ата-бабабыздын жери дешип, бир жагы Ташкент, бир жагы Байгара, Жамбыл, Кара-Тоого чейин жетип, мал-жан жыйып, соодагерлерди чаап, бат эле тыңып кетишти. Асылбаштын айтылуу тукуму Дордобаш, көгөйдөн Койкоң Назар деген баатырлардын учуру ушул...

Адигиненин бир баласы Мөнөк. Мөнөктөн Нардай, Нартайлак. Нартайлактан Өлөкө. Өлөкөдөн Асылбаш. Өлөкө өлүп калып, Асылбаш чоң атасы Мөнөктүн колунда калат. Өлөкө өлгөндөн кийин анын аялы Сарыкызды Каракчы алат. Ушинтип, чоң атасы

каза болгондон кийин Асылбаш энесине келип, анын жанында чоңоюп, биротоло солто ичинде калат. Асылбаштан – Асан. Асандан – Сарай, Таңтагар. Таңтагардан – Доскулду. Доскулудан – Токто. Токтонун биринчи аялынан Кудайменде, Кенже. Экинчи аялынан Миңсейит, Күчүк, Алдаяр, Дорбобаш. Кенженин биринчи аялынан Темиржан, Чиркей, Чортон. Кенженин экинчи аялынан Каракуш, Кубат. Кудаймендеден Ныша баатыр, Дөөлөс, Калча.

Жети уруу – ак-буура, жоо-чалыш, төлөк, асыл-баш, беш-көөрүк, мааке, көгөй солтонун тондуу балдары. Көгөйдөн Койкоң Назар. Өз аты Назар. Бир нече Назар болгону үчүн Койкоң деген кош ысым алган. Илгерки кыргыз жылкыны туягы, болбосо кыгынан тааныган туубаса саяпкер болуптур. Ошолордун бири Койкоң Назар. Кетмен-Төбөгө келгенден кийин жаз келсе болду, күзгө чейин жаны тынбай, жүгөнүн белине байлап алып, жөө кетет. Жалгыз киши оңой менен көзгө чалдыкпайт, үйүр-үйүр жылкы көрсө алыстан багып, ыңгайын күтөт. Минилип-миниле экенин жазбай тааныйт, азоосуна карабай, эринден же кулактан алып, көтөрүп чабат. Жүгөнүн катып, үстүнө минет да, билектей камчы салганда, уусу жанга баткан жылкы мөңкүбөй – тер чыкса болду, кадимкидей жоошуйт. Койколондото минип алып, бир күнү айлына жете келет. Жолу болбой калса, кай жерде эмне айыл, канча мал жатканын билип, жанына жолдош алып, кайра барат. Кыскасы, олжосуз келмей жок.

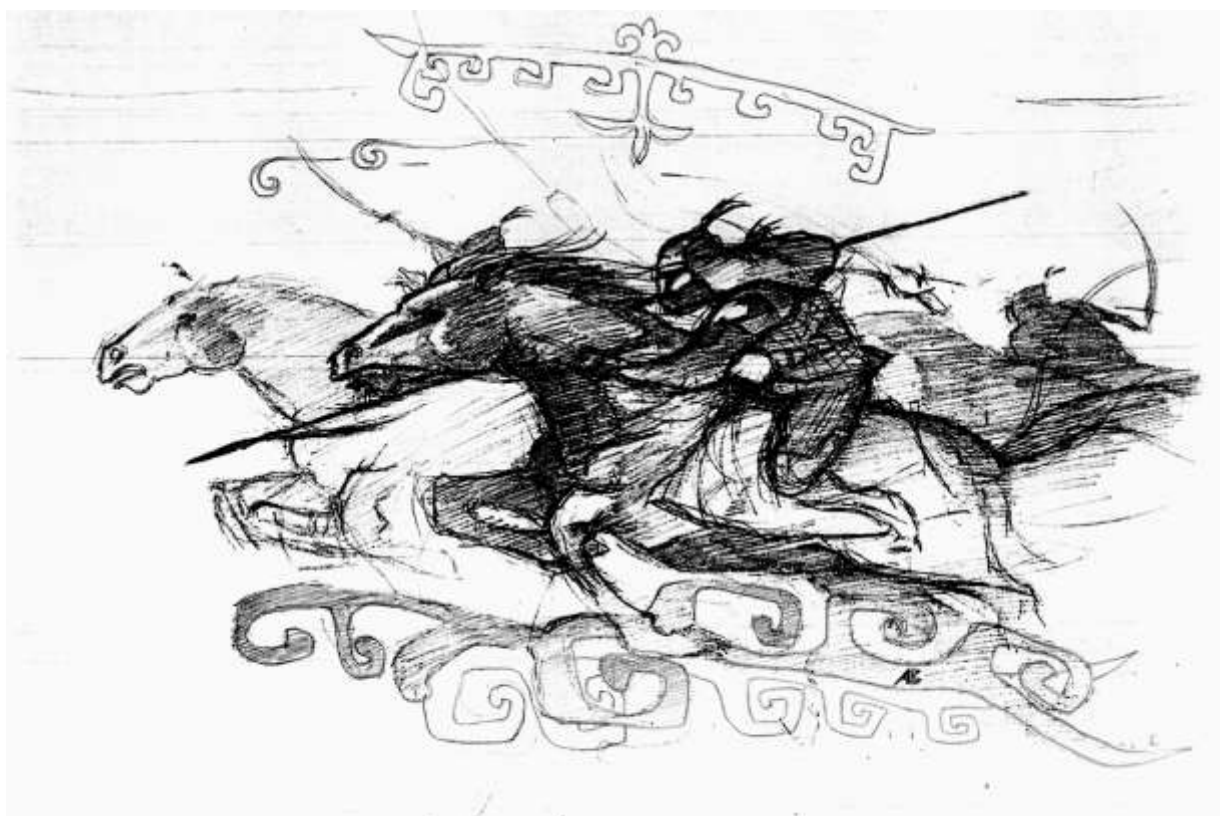
Ошондой күндөрдүн бири, Жаз айынын орто чени, тоонун кары толук кете элек. Койкоңназар, Дорбобаш жөө, Таластын ичи менен Талды-Булак, Ашмара, андан Чуңкур, Көкдөнөндүн башынан чалып жүрүп, Кара-Кыштактагы калмактын айылына 30–40 адам түшкөнүн көрүшөт. Алардын алдында такай 2–3 атчан киши жүргөн болот. Алдыңкылары жеткенде айыл жанданып, бир топ киши айылдын сыртына чыгып, берки атчандарды өзгөчө сөөлөт менен тосуп турушат. Арткы топтон бута атым алдыда жалгыз атчан жүрөт. Жүрүшү да башкача. Бир байбача экени, тосуп тургандар аны күтүп жатышканы даана эле көрүнүп турат. Эртеси болгондо баягы атчандар мурунку күнкү калыбынан жазбай, кийинки айылды карай жөнөйт. Чалгынчылар тоо башынан акмалап, алардын артынан ээрчип жүрүп отурат. Эки-үч күн өтөт. Мерке, Кулан ченден айылдар сээлдейт. Кароолчокудан карап, акыры Чуңкурдун жээгинен жетишет. Кечмеликке жакын көбүнчө калың бадал, коюу камыш, ошондой жердин биринен жатып, баягы калмактарга кол салышат. Удаа жаа тартканда, алдыдагылар тегиз жыгылат. Көбүн өлтүрүп, баягы байбачаны колго тирүүлөй түшүрүшөт. Ал бир нойондун баласы экен, жашыруун кабар менен Ташкент жакка баратыптыр. Жанынан мөөр басылган бир нече кагаз чыгат, бирок аны окуган киши жок, анын үстүнө кыргызды кат эмес, жакшы жылкы кызыктырат. Катуулап сурак кылышса, жакында калмактар Ташкентке кербен жөнөтүп, бирок Иле

ташкындап, баарын суу алып кетиптир. Ал кербен Ташкенттеги калмактын аскерин жазайыл, ок-дары, мылтык менен камсыз кылмак экен, бул ошону билдирүүгө баратыптыр. Андан башка кай жерде кайсыл айыл, кимдин канча жылкысы барын да жакшылап тактап алышып, капчыгай өрдөп, туткун калмакты чоң карагайдын бирине бекем таңып туруп:

– Айтканың чын чыкса бактың! Аман кайтсак ала кетебиз. Кайтпай калсак өз шорун, -деп, кеч киргенде жүрүп кетишет.

Ошол калмактын айтканын улай келип, эртеси эрте Чүй суусунун төмөн жагынан ээн жаткан көп жылкы көрүштү. Кечке байкап отуруп, күүгүм киргенде кудайынан тилеп, келме келтирип, куугун чыкса, тойгон жылкынын тезегин уулап, жетип албасын деп, калың жылкыны тескери, Моюнкумду карай сүрүп жөнөшөт. Түн ортосу ооп калган ченде чөлдө кум учурган катуу шамал башталды. Атчандар эмес, алдыдагы калың жылкы элес-булас – бараткан жак кай тарап экени билинбейт. Таң атып, айлана агарганда шамал ого бетер күчөп, баягылар болжолго салып жылкы артынан келе беришти. Антип-минтип түш оогондой болот, тигилер чарчап, шаабай сууган. Шамал көз ачырбай, колдор камтууга келбей калды.

Көп өтпөй арт жактан чуу чыгат. Айт-уйт деп, жылкы айдаган үн угулуп, жылкынын жүрүшү катуулайт. Куугун экенин билип, жылкы айдап келе жаткандардын ындыны ого бетер өчөт. Аңгыча болбой чаң айдаган шамал басаңдап, айлана элдир-селдир көрүнө баштайт. Байкашса, олбурлуу чоочун адам жылкы айдашып алыптыр. Кийген зооту жалтылдайт, колунда узундугу эки кулачтан ашык найза – анын атына салыштырмалуу беркилердики тайдай эле болуп калды дейт.

Өңү даана көрүнбөгөнү менен бараңдуу карааны опол тоодой зонкоюп, кыйкырык-сүрөөнү демине-дем берди. Көнгөн тоолору көзгө илингенде гана баягы караан жоголот. Карашса, өгүнү өзүлөрү аттанып чыккан жер экен, жакаларын кармап, калмактын байбачасын таңып кеткен карагайга келишсе, үзүлгөн жип, чачылган сөөк, суу жээгиндеги чалчыктарда чөөлөрдүн жайнаган изинен башка эч нерсе жок...

Кара-Кыя, Көтөн-Үзмөгө салып, Күңгөй-Сандык, Кызыл-Ооз, Кум-Белди ашып, Кең-Колго жеткенче бир-биринен сурап, түндөгү кишини бири эле эмес, баары тең көргөнүнө ишенишет. «Жанкороз», «Жанкороз» деген ураанды да угушат.

Ушинтип Манап өзү келип, колдогонуна ишенип калышты. Айылга келип аксарбашыл деп, ай туяк ак боз бээни курмандык чалып, түлөө беришет. Ушундан улам «Жанкороз», «Манап» деген сөз сыйкырдуу, ыйык күчкө айланды.

...Бирок тирүү адам болгон соң согуш эле эмес, жөнөкөй турмуш-тиричиликтин камын жей турган учурлар да көп кезигет. Кеп төркүнүнө жараша ошондой турмуш-тиричиликке байланышкан окуялардын бирине токтололу.

* * *

Болот менен Темирдин бүт кыргызга таанымал болуп калган кези. Ар элде эмне жакшы бар, бул экөөсүз эч нерсе өтпөйт. Мейли уул-кызы же жылкы, болбосо куштун жакшысы болобу – адегенде экөөнө көрсөтүп, сынагып турган учур. Кызынын өңү-түсү жакшыраак болсо, ата-энеси тымызын: «атаганат, кызыбыз ушулардын көзүнө көрүнүп калсачы» деп, арманда жүргөнү канча? Чечкиндүүлөрү кыз алып-кыз берип, куда-сөөк болушту. Санжырачы Үсөйүн ажынын айтканы да ошол, «Конкошбайдын балдары Темир, Болот келет» дегенде, атасына «кылымда жок аш беребиз» деп, «бай аш» болсун үчүн казысы үч элиден ылдый чыккан жылкыны кашатка сүйрөп салып, андан өйдөкүсүн тартышкан.

Болоттун аялы Алтынбешик дагы күйөө сыйлаган кыргыз каадасын улантып, жашы отузга жакындап, толукшуп турган убагы. Ошентсе да аны-муну менен көп иши болбогон – Шооруктун кызымын дегениби – өзүнчө мүнөз күтүп, күйөөсү Болот айыл ичинде жок кезде, балдарына жана өзүнөн кичүү жакын туугандарына акыл айтып, баш-көз болууга жарай алган жок. Бир жолу Болот менен Темир бир жакка кетиптир – кымкап жасалга сарт чапандын айынан узун элдин учуна угулган чатак чыкты. Ушинтип баяныбызга азыр Тынайдын кыпчактан багып алган Нускай деген баласы кошулат.

Илгерки Шырдакбектин бир баласы «алтын очок» Айдарбек деп аталды. От жага турган очогун алтынга уютуп салдырыптыр. «Алтын очок» дегени ошондон. Көпкө чейин баласы жок жүрүп, карыганда бала көрөт. Бир күнү Азирет сайдал Аппак кожо Кашкар

шаарынан Бухара шарифке барат дегенди угуп, жолун тосо айыл конуптур. Аппак кожо айылга жакындаганда Айдарбек алдынан чыгып: «таксыр, карып калган кезимде эркек бала таптым эле, ушуга бата-дуба бере кетиңиз?» -дейт. Азирет кожо олуя үйгө түшүп, баланы этегине салдырып: «Бул бала менин этегиме түштү. Кудай кааласа мага да бала болду. Эми мунун тукумуна кожолордон кыз алууга уруксат. Аман-эсен сапарга баратканда кез болду, аты Асанкожо болсун, оомийн, аллооху акбар» -деп батасын берет.

Асанкожодон Асан, Үсөн. Үсөндөн Айткул, андан Эшкул. Эшкулдан Насыр мерген, Андан Бакал мерген. Бакал мергенден Дабан. Андан Жотобай. Жотобайдан Иттийбес, Койтийбес. Койтийбестен Көкчө. Андан Төрөкул. Төрөкулдун бир уулу Нускай. Ушул Нускай Тынай бийдин колуна тийген.

Кыргыз Ысар кирип, тентип жүргөндө, ошол Төрөкул Маматкул менен сөөктөшүү үчүн бир тууган карындашы Акжаркынды Тынайга берет. Акжаркын жети жылга жакын төрөй албай коёт. Акыры ырым кылып агасы Төрөкулдун кол аягына күмүш билерик салып, анын Нускай аттуу балтыр бешик эркек баласын асырап алат. Ошону менен ал Тынай бийдин колунда өсүп, үйлөнөт. Нускайдын байбичесинен Аргынбай, Коңурбай, токолунан Алчынбай, Матай. Коңурбай менен Матайдан тукум жок. Аргынбайдан Карпык, Айтууган, Күнтууган, Алтай, Матен, Шатен деген алты уул. Күнтуугандын уулу аялынан Баяке, Талкан. Кичи аялынан Дыйкан, Чагатай. Баяке кийин Шабдан баатырга чоң кызмат көрсөтөт.

...Ошол Нускай тайке-тайына катышып, келип-кетип жүрүп, Төрө-Коргондогу байлыгы батпаган бир бектин дайнын угуп калат. Анын укканы боюнча бектин үйү толтура алтын-күмүш, кымкап кийим, шайы-жибек, короосу толо аргымак болот. Аны адегенде Атаке, Сатыбалды угуп, Болот бийдин уулдары Айдарке, Суракелерге акылдашат. Аларга Темирдин Назары кошулуп¹, курал-жарак даярдап, ыңгайын келтире аттанып чыгышат. Мурунку өнүп-өскөн жер, жер-суунун уусун жакшы билген немелердин жолу болуп, жан кишиге көрүнбөй келип, таң ата басып – даана аргымак аттан тогуз, ага кошуп алтын-күмүш буюмдар, кымкап баалуу ичик-тон, кымбат кездемелерден көп олжого туйтунуп, кайра тартышат. Ал жүрүштүн даңкы элге тегиз жайылган себеби, айылга келгенде баарын калыс бөлүштүрө келип, бирок арасынан бир чапан ары же бери болбой, бирөөсүнө көбүрөөк, бирине кемирээк тийгендей сезилет. Чатак чыгып, улууларга катуу сөздөр айтылды. Акырында чатак ырбап, көптүгүнө карабай Болоттун балдары таяк жеп калат.

¹ Н. Аристов Атаке менен Сатыбалдыны гана атайт.

...Байлык менен бийлик азыркыдай сыймык менен даңк алып келе элек кез. Намыс деген уруудан-урукка өтүп, атадан-балага калып, «урук» менен «мекен» деген сөздүн маанисинде анчалык айырма боло элек каар заманда – бир чети балдарынын жүүнү бош чыгып, токмок жеп калганына, экинчи жагынан жакын бир туугандар бири-бирин көрө албай, кичинекей бир сарт чапандын баасы алдындагы аттан өтүп, чоң урушка себеп болгонуна ичинен ыза болгон Болот мындай кабарды угуп:

– Ой, Каркырада жатып, калмактан жер талашып жаткансып, -деп ачуусуна чыдабай:

– Жок дегенде тогуз күлүктүн бирин талашып чабышпайбы ыя? Сен деле кой десек боло? -деп иниси Темирге бир тийиптир.

Анда Темир:

– Балдарга эмне болушалы!? Бүгүн урушса, эртең эле табышып алар. Жайына кой! -деп кагып коёт.

Инисинен мындай жоопту укканда – өмүрүң жалаң найза сунуп, кылыч кезеп өтүп жаткан кез болсо, анан кокус, алыс жерде өлүп калсаң сөөгүң кайсыл жерде калаары белгисиз мындай жоокерчилик заманда – атасы Маматкул баш болуп, өзү бул дүйнөдөн өтүп кетсе, атын чакырып, артынан издеп барып, көөмп келээр кишиси жок экенин ойлоп, окуянын өткөнүнө карабай, өзүнчө түнөрүп, кабагы ачылбай, тегеректеги айылдарга жалгыздап бастырып калды. Жада калса аялына да чечилип, эч нерсе айтпайт.

Атасына таянып,

Албады Болот атакты.

Жотосуна таянып,

Салбады Болот чатакты!..., – деп (жотосу Манап), айтылган так ушул учур. Аты эл озуна алынып, ар-дайым калыс жүргөнү үчүн «бий» аталганы менен алиге атасын сыйлап, алдынан кыя өтпөй жүргөн кезде, мындай окуя катуу тийип: «жакшы тукум атаданбы, же энеденби?» – деген суроо эми анын оюнан кетпей сары ооруу кыла баштайт.

Кыштын узак күндөрүн ушинтип бушайман болуп өткөрүп, жаз чыкканда кишисин жиберип, кадимки Санчы сынчыны алдыртты.

...Уругу багыш ушул сынчынын атын кээде Санжы, кээде Менсейит, кээде Убаалы деп, кээ бир санжырачылар тээ илгерки Солтонун Чаасынан баштап, кийинки Алдаштын Бирназарына чейин тегиз сынатып жүрүшөт. Эгер бул чындык болуп, ага өзүнүн 50–60 жашын кошсок, анда анын жашы кеминде эки жүз жылдан ашмак. Кээ бир санжырада үч ата өткөн Убалы деген ата-бала деп айтылат. Бирок, үч ата өткөн адамдар үчүн эки кылым да өтө узак экенин эске алып, аныгы даана такталмайын ушул Болоттун тушундагы гана Санчы сынчыны баян кыла туралы деп чечтик.

Асан чакырылып коюлган аты Сансыз. Кийин, кийинки сөзгө ылайык тыбышы өзгөрүлүп, «Санчы сынчы» болуп калыптыр. Уругу солто дегендер дагы кезигет, бирок азырынча өзү кимдин тукуму жана артында канча тукум калтырганы белгисиз. Аргымак тандап – ат сынап, азамат тандап – эр сынап, ар өзөн сайын төр сынап, ажайып сөзү көп чыгып, айтканы дайым төп чыккан Сансыз сынчы ушул. Жашы алтымыштан өтүп, агала сакал карыя болуп калган кези. Карылык басып, көздүн оту кетип, сүйлөшүп жатканда сени тике карабаса да, билинбеген көз карашы сенин бүткөн боюңду сыдырып, ичиндеги ар бир мүчөңдү өз колу менен бирден текшерип жаткандай сезилет. Катылган сырынды андан жашыруу мүмкүн эместей, тээ алысты карап тунжураган көздөрү сүрдөнтмөк түгүл, сени менен түбөлүк жүрчүдөй кубат берип, ишеничин кошо төгөт. Жумшак үнү ташка баскан тамгадай айкын, сүйлөшө келсең өмүр бою тааныш кишидей болуп, ары-бери жүргөндө улуу-кичүүнүн жашын ылгабай, озунуп салам айтып, кичинекей балдар суроо берсе да эринбей жооп берет...

Ошентип Санчы сынчы менен Болот бир топ жүрдү. Кобурашып ары-бери бастырышат. Убагы келгенде өзү эле сөз баштаарын билген Болот көпкө чейин сынчыга ичиндеги суроосун чыгара албайт. Бир күнү Санчы сынчы астейдил кайтаар убак чукулдап калганын билдирет. Ошондо Болот айта турган сөзүн кай тараптан баштарын билбей:

– Көргөн-билгениңизден айтпайсызбы? -деп, аргасыз сөз баштады.

– Болот иним, сенин эмне суроо бере турганыңды билдим. Башынан баштасам – адегенде көргөнүмдү айтайын, анан билгениме өтөлү. Өгүнү келатсак, кимдики экенин билбейм, Ак-Талаанын төрүнөн айгыры менен бир топ субай жылкы жалт берди эле, арасынан жалгыз айсарала байтал ордуна козголбоду. Сол таноосу ак экен. Ушу байталдын тукумунун бири күлүк чыгат. Колуңан келсе ушул байталды таап ал, сол таноосунун агы бар, -деп көргөнүн айтты.

Кийин-кийин, ушул айсарала кулун Темирге туш келип, анын бир кулунун ал Атакеге ыроолойт. Айтылып жүргөн күлүк Керкулун ошол.

– Эми билгенимди айтайын, -деп Санчы абасы сөзүн улантып, – сенин жүрөгүңдү оорутуп жүргөн нерсе уулдарың экен. Анын жөнү бар. Беш уулундун айыл кыдырып, кымыз уулагандан башкага ылайыгы жок, курсагы тойсо көңүл ток, башкалар менен иши жок болуп калыптыр. Буларың өз айлына чуу салганга араң жарайт. Жакшы зайып таап, үйлөндүрсөң да булардан жакшы тукум чыгышы арсар, -дейт.

Болот ошондо маселени кабыргасынан коёт:

– Анда, аба айтыңыз? Жакшы тукум атаданбы же энеденби?

Санчы сынчы көздөрүн алыстагы ак карлуу чокудан албай:

– Болот иним! Мен сага бир аңгеме айтып берейин, сен көңүл коюп ук. Жакшы тукумдун кайдан чыгарын анан чечели, -деп тамагын кырып, аңгемесин баштады, – тээ илгери-илгери, араб чөлүнүн биринен Ыбрайым деген пайгамбар чыгып, аялынын согончогу канабай, карыганга чейин бала көрбөй жүрөт. Аялы Сайра (Саара) акыры чыдабай «мен эми төрөйбөйт окшойм, күйөөм бул дүйнөдөн баласы жок, так өтүп кетпесин» деп, Ажар¹ деген күнүн күйөөсүнө никелетет. Кудайдын буйругу экен, кийин ошол күнү уул төрөп, атын Ысмайыл коюшат. Удаалаш байбичеси да эркек төрөп, ага Ысак деген ысым берилет. Ошентип экөөнүн энелери бөлөк болгону менен атасы бир, бирок Ысмайыл мурда туулганы үчүн жолу улуу болуп калат. Аны ойлогон Сайра эрин мажбурлап жатып, акыры Ажарды баласы менен ээн чөлгө кетирет.

Жердин баары ээн, ит-куш көп кез, Ажар уулу экөө чөл кезип, далайда Мекенин тегерегин пааналап, ошол жерден үйлөнүп, энесин да ошол жерге көмөт. Аңгыча Ыбрайымдын кичүүсү да чоңоёт, бирок өзү улуусунан кабар албай, санааркап жүрөт. Акыры акылы жана калыстыгы аркылуу жылына бир маал Ысмайылга жолугуп турууга байбичеси Сайрадан уруксат алат. Ошентип тун уулунукуна биринчи жолу барышында Ысмайыл аң уулап кетиптир. Үйдө аялы гана бар экен. Тышка чыкса, бир жолоочу, «үйгө кириңиз» десе болбой (Сайра күйөөсүнөн Ысмайылдын үйүнө кирбейм деген убадасын алган), –күйөөң кайда? -десе, келини ыйлактап, «турмуш абдан оор, күйөөсү экөө эптеп-септеп оокат кылып жүргөнүн» айтып, даттанат.

Баягы Ыбрайым аны көрүп, кайтарында:

¹ Инжилде Ибраимдин аялы Сара төрөбөй калып, өзүнүн египет фараону тартууга алган күнү Ажарды (арабча Хаджар, инжилде Агарь) күйөөсү Ибраимге никелеп койгон. Көп өтпөй Ажар Исмаилди төрөйт. Бирок кээ бир араб окумуштуулары (Мухаммад Сулейман аль-Мансур-пури, Ахмад Дидат) Авраам (Ибраим) менен Саранын бир тууган экенин, ал эми Ажар египет падышаларынын тукуму экенин эскертишет.

– Ысмайылдын босогосу начар экен, ошону алмаштырып алсын, айтып кой! -деп жолуна түшөт.

Кийинки жылы баягы убакта дагы келет, келсе, алачыктан башка аял чыгат. Ыбрайымга даам ооз тийгизип, анан болгон кыйынчылыкка карабай, күйөөсү экөө колунан келишинче жакшы оокат кылып жүргөнүн айтат. Ошондо Ыбрайым пайгамбар келинине ыраазы болуп (албетте, Ысмайылдын бул аялы да жолоочунун кайнатасы экенин билбейт),: «Эми Ысмайылдын босогосу түзүк болуп, оңолуп калганын» эскертип, күйөөсү келгенде ага ушуну айтып берүүнү дайындап, чын көңүлдөн батасын берет. Кайнатасынан бата алган Ысмайылдын ушул аялынан бүтүндөй түн жак арабдар тарады. Анын бири Азирет Мустафа Мухаммед пайгамбар.

Мына Болот иним, эми түшүндүңбү жакшы тукумдун кайдан чыгарын? Албетте эн биринчи энеден! Эки жакшы кошулса жакшы, эки жаман кошулса жаман чыгат. Эгер бир жакшы, бир жаман кез келсе, анда кимисинин задиси күчтүү, дээри ошол жагына оойт. Курсагына тогуз ай көтөрүп жүрүп төрөп, денесиндеги сүтүн берсе, баланын дили жана аң-сезими бүтүн энесиники болот. Калганы атанын тарбиясы. Ал эми буларга жанагы аңгемеде айтылган мыкты бата кошулса болду, сен күткөн элдик уулдар ошондон чыгат, - деп аңгемесин аяктады.

Пайгамбарлардын өмүрүнөн мындай кыскача баян укканда, эртеңкиснен түңүлгөн Болот:

– Санчы аба, андай аялды биз эми кайдан табабыз? -деп башын шылкыйтты.

Анда абасы жооткотуп:

–Коркпо, көпчүлүктүн ичинен Ысмайылдын аялыдай аялдар табылбаса да, андан бери, кыргыздын намысына жарай турган бала тууп берер зайыптар табылаар? – деп, ошол чөлкөмдөгү бир келиндин жайын айтат.

...Сынчы абасы бул келиндин дайынын мурунтан эле көрүп-билип, көңүлүнө түйүп жүргөн окшойт, ушундан көп өтпөй ошол тегеректеги Болот бийдин айлына канатташ көчүп-конуп жүргөн чагалдактардын айылы болот, Болотту ээрчитип келип ошол айылга түшөт. Анда күйөөдөн эрте калса да, алачыгынан от өчүрбөй, эл катары оокат кылып Таалаке деген келин жүргөн!

Жаш жыйырма беште болсо, ал күлгүн курак кез делет, ошентсе да баары бир Болот бийдин ойлогонундай болбойт. Саргыч калың чачы белине түшүп, өңү да ак саргыл, бетин анча-мынча сепкил баскан, маңдайы жазы, көзүнөн эркектин оту күйүп, жада калса кыймылы дагы эркекке окшош келинди көргөндө, Болот бийдин көңүлүнө Таалакенин кебетеси толбой калган окшойт, көрөөр замат ичинен баш чайкайт. Анын

Таалакени жактырбай калганын Санчы сынчы да ичинен айттырбай билип, бирок, сыртынан бир да кылын кыйшайтбай, сабырга чакырды:

– Күйөөсүнөн эртелеп жесир калса да, адеп сактап, алдынан кыя өтпөй аксакал карыялардын батасын алып, анан өлгөн күйөөсүнүн арбагын сыйлап, эркинче бел чечпей жүрүп, кайын-журтунун алкоосу кошо тийип, жылдызы жана турган учуру али алдыда экен. Дагыңкысы дагы бар баатыр, кезеги келгенде аны да айтып берем, эми элдин өйдөлөп көчө турган убагы келип калды, ушул айылды эртең-бүрсүгүнү журт котортуп, көчүрүп көрчү?

...Эми окурманым ушул жерден баяныбыздын бул жерин кичине токтото туруп, кыргыздын башка бир кызынан кабар алууга туура келет. Анткени азыр ал да бойго жетип, алдыда ага байланышкан бир чоң окуялар башталганы калды.

Өткөнгө аралашсаң канча деген сабак болчу өмүрлөргө туш келесиң. Бир элдин тагдыры экинчи элге таасир бербеген учур тарыхта болбойт. Анын көбүнө сөзсүз аялдар катышат. Кээсине жан ачыса, кээсине кубанасың. Кээде кичине бир нерседен башталган окуя аягында чоң жыйынтык берсе, нечен кол башчынын колуна келбеген чоң-чоң ишти кичинекей бир аял чечкен учурлар болот. Ал күч далайларды көкөлөтүп, далайын күм-жам кылган. Аны адам баласы «сүйүү» деп атайт. Ар ким өз тилинде айткан менен мааниси бирдей...

Азыр ошондой жердин бирине келдик.

Калмак катуу чапканда ысык-көлдүк бир аз кыргыз кача албай, калмак Баты Мөңкөгө отуз киши аманат беришет. Анын ичинде алты айлык боюнда бар жаш келин болот. Аты тарыхта калбаптыр – айы-күнү жеткенде аман-эсен кыз төрөп, атын Каракыз коёт. Кыз бала бат эле чоңоёт, азыр Каракыздын жашы жаңыдан он төрткө толгон. Кичинекей кара кыз бат эле кыргыз көз, кымча бел, баскан-турганда олоң чачы такымы менен кошо ойноп, бою, көркү бир-бирине эп келишип, бир көргөн адамды талыткан, татынакай пери болуп чыга келди. Бир күнү капыстан Арапандын экинчи баласы, Соно Дабанын¹ көзүнө чалдыгып, ошону менен аргасыз анын өргөсүнө кирди. Сононун бала көрбөй жүргөн чагы, бирок, тексиз жерден келген кызга эч укук берилбеген кез эле.

1644-ж. өлгөн Эдил калмактарынын ханы Өрүлүктөн Мончок². Мончоктон Шүкүр тайша. Шүкүрдүн улуу аялы Эрдене баатыр коңтаажынын кызы. Андан Аюуке. Ал он

¹ Шоно Лоузан, Соно Лобзан болуп да айтылат.

² Орустарда Пунцук, Пунчук. Кыргызда Кылыжырдан баласы Дөөлөсбакты калмак ханынын Мончок деген кызына үйлөнүп, андан Элчибек (тастар уруусу) туулганы тууралуу уламыштар айтылат.

экиге толгончо Араптан менен бирге таякеси Сеңгенин өргөөсүндө чоңойду. Эдил жээгиндеги калмакка хан болгондо, өзү Араптандын кызы Дарма Баланы алып, кызы Сетержапты Араптанга берген. Ошол Сетержаптан Соно Даба.

Баралына келгенде Соно Даба карууга найза кысып, тегерегиндеги коңшуларына эч тынчтык бербей, баарынан көп жабырды казактар тартты. Алардын «ак таманын чор кылган» ушул Соно Даба эле.

Ал кезде күң кылып, өргөөдө сулуу кыздарды кармап жүрүү өзгөчө сөөлөт, күң кыз канча болсо, мансабы да ошончо. Каракыздын сулуулугу жөнүндө күбүр-шыбыр көбөйгөн сайын Сононун баркы ого бетер көтөрүлөт. Ошентип, көңүлүн ушул күнүнө гана арнап калды.

Акыры анын кабары Чыган Араптанга жетип, ал уулу Сонону кодулай баштады. Атасы менен баласынын көзү бир аялга түшсө, үйдөн тынччылык кетти дей бериңиз...

Бийлик негизи жалгыз адамга гана тиешелүү болушу керек. Адамзат жаралгандан бери алар менен кошо калыптанып келе жаткан эреже ушул. Тактынын тилеги да ошол – ага кандай кишинин көчүк басканы эмес, жалгыз адамдын отурушу абзел. Эгер бул эреже бузулса болду, аягы чоң чатакка айланып, аны токтотуу кыйын. Мураскорлор көп болсо, андан бетер жаман, сөзсүз так талашуу башталды дей бериңиз! Бир туугандардын чабышы башталып, өрүш бузулуп, анын азабын карапайым эл тартат. Ушинтип Каракыздын айынан Жуңгар хандыгында дагы ушул эреже бузулуп, Соно Дабага каршы Араптан менен анын биринчи аялы Күңгөдөн туулган баласы Калдаң Серен биригип кетти.

...1724-жыл. Бир жолу Соно Даба жүрүшкө аттанып кетсе, карааны анча узай электе анын өргөөсүнө белгисиз бирөөлөр кол салып, баягы Каракызды уурдап кетет. Бул Соно Дабанын көзүн тазалоо үчүн атайы даярдалган тузак эле. Эгер ал Каракызды издеп, өргөөсүнө кайтса болду, башын кесип алууга жашыруун буйрук берилген. «Козголоң чыгарды» деген жалаа жаап коюшмак. Ага түшүнгөн Соно Даба Эдилге – жесир калган Дарма Баланын (эми тайнеси) алдына өтүп кетти. Араптан Соно Дабаны кармап берүүнү талап кылып, өз кызына элчи жөнөтөт. Бирок атасы Аюукенин ордун алган Дундук Омбо Араптандын талабын аткаруудан баш тартты.

Бир кыздын тагдырына байланган чыр акыры ушинтип эки өлкөнүн маанилүү маселесине айланды. Анан, эки мамлекет чырдашса, ага сөзсүз башкалар да кийлигишет. Император Канси муну эчактан бери күтүп жатса, орустар эсине жаңы келип, кабар алуу үчүн Иван Унковскийди жиберип коюп, жатып калышты. Айласы кеткен Араптан орустарга кароону ойлоно баштады эле, капыстан Канси көз жуумп, маселе өзүнөн-өзү жабылды. Орус бийлиги болсо Унковскийди эмнеге жибергенин унутту.

...Жаратылыш адамзатка акыл-эс берип жаратканы менен кийин адам баласынын өзү ошол акыл-эстин азабын көбүрөөк тартты. Анткени, акыл киргенде эле өз жакынынан кантип, тез кутулуунун жолуна түшүштү. Адегенде жөнөкөй курал-жаракты ойлоп таап, жүрүп-жүрүп, кайра андан калышпаган амал – ал куралдарга каршы коргонуу иши да өнүгө баштады. Бирок, бир-биринен кантип кутулуу «илими» ат чабым алыска озуп,

коргонуу илимине караандатпай кетти. Башында жөнөкөй таш куралынан башталса, азыр ал жарыша куралданууга айланды.

Ошончо куралдын ичинен жакындарынан кутулуунун эң жөнөкөйү – уулуу затты колдонуудан өтөөр нерсе жок – адамзат ушуну эң көп колдонду. Азыркы биз жазып мезгилде уулуу өсүмдүктөрдүн табияты эч кимге жашыруун болбой, эми аны кошумча заттардан даярдоо туура жолго түшкөн кез эле. Эдил жээгине жиберген Сетержаптын кербени бир жылдан кийин, 1727-жылдын май айында кайтып келди. Өлүмдүн кай тараптан келерин аңдып жүргөн Араптан менен Калдаң бул кербендин жүгүн ийне-жибине чейин текшерүүгө алышты. Ага карабай уу катылган кара куту баары бир өз ээсин тапты. Кербен келгенден эки-үч ай өтпөй, Чыган Араптандын денесин белгисиз жара басып, анан жаны чыга электе денеси чирип¹ баштады.

...Иленин оң жактагы куймасы, Буура-Кужурдун жээгинде жаткан жылкычылар бир күнү оозунан ак көбүгү кетип, жиниккенинен жедеп баспай калган кошоктолуу эки айгырга туш келишти. Кармап келишсе, найзанын көмөкөйүнөн жондон тамтык калбаптыр, артында арканга сүйрөлгөн адамдын денелери жүрөт. Алар Сетержап жана анын эки уулунун денеси болчу. Бул – жунгарлардын тагына эми Капкан Серең келди

¹ Бир кезде орус падышасы Иоанн Грозный дагы так ушундай белгилер менен дүйнөдөн кайткан. Кебетесине караганда экөөндө тең уунун ченеми ашык салынып калса керек.

Биз билбеген көрбөгөн,

Канча жан өлүп тим болду? -дейт, ошентип, биздин Каракыз да бир жолу жарк эткен бойдон кимге кеткенин авторуна да билдирбей жок болду. Болжол гана калды. Бирок, окурман биздин баян жүрөк сыздаткан кайгы-муң жөнүндө эмес,

Айры калпак кийгизип,
Айкырып жоого тийишип,
Баатыр болоор бекенсиң?
Карагай найза колго алып,
Жоого тиер бекенсиң?
Качкан жоонун артынан

Түрө кубаар бекенсиң?! -деп тилейт кыргыз, жаңы туулган баланы колго алса, ошондуктан бул окуяларга ушул жерден чекит коюп, баяныбызды андан ары улантабыз!

Эсенкул

Окуялар жаралганда бузулбай, ооздон-оозго өтүп, бир топ убакыт өткөндөн кийин укмуштуудай уламышка айланып кеткен учурлар көп кезигет. Буга өткөндөгү Санчы сынчынын Болот бийге аял тандап, өзүлөрү бир белде отуруп алып, кыргыздын болгон кыз-келиндеринин баарын чогултуп (!) келип, алдына салып чубатып, аларды бирден сынаганы жөнүндөгү аңгемени кошууга болот.

Туура, ар элдин өзү көнгөн салты жана ал ошол эл үчүн өтө ыйык. Ошондой салттын бири аял тандоо. Мындай салт күндөлүк турмуш болуп, кээде баланын атасы кайын-журту жөлөк болсун деп, кыздын төркүнүнө караса, кээ бирөөлөрү тукумун ондоону көздөп (айта кетчү нерсе, азыр атайы ошондой илим бар), ала турган кыздын дайнын билген кишилерден угуп-билип, аларга сынагып, андан кийин үйлөнгөн. Мындай адат азыркы мезгилде да жолугат. Бирок күйөөгө чыга турган кыз-келиндердин *баарын алдыларынан чубатып* алып сыноо – жазма тарыхы болбогон тоолук көчмөн калк үчүн да укмуштуу жомок...

Эмесе, ошол жомокко жакындашып бара жаткан окуяга бардык санжырачылар кайрылкан, биз дагы кем калбай, баягы Санчы сынчынын Таалакенин тагдырына кийлигишкен жеринен баяныбызды кайра улап, аны тарых элегине сала кетели!

...Бул заман – ач көз коңшулардын бир-биринин жайытына сугун артып, колунан келгени бири-бирин эч себепсиз чаап, бир көзүң-бир көзүңө жоо болгон чакта, аялдарга атасы, күйөөсү, же балдарынын жоодон аман-эсен кайтып келишинен артык чоң бакыт

жок, мындан ашкан тилектин болбой турган мезгили эле. Эртеден-кечке саан саап, май куюп, жүн сабап, ала кийиз, шырдак жасап, таар согуп, боз үйдүн кийизин басып, аны менен кошо балдарынын болгон түйшүгүн өз моюнуна алып (ал кезде аялдардын жыйырмадан ашык бала төрөшү кадимки көрүнүш), бирок, ушундай турмушту чыныгы бакыт көрүп, күнүмдүк түйшүктү кабагым-кашым дебеген заман экен.

Таалакенин тагдыры деле башкалардан айырмаланган жок. Болгону өмүрлүк жарынан эрте ажырады. Бир аз жыл өткөндөн кийин тууган-туушкандары куран окутуп, ошондон кийин гана Таалакенин башынан карасы алынат. Айла жок, белин бекем бууп, жалгыз эле бир кишинин башына туш болбогон мындай кайгыга ичинен күйүп, ар кимге арманын айтып даттанып, күн өткөрбөй, кадимкидей өз оокатын кылып жүргөндө Санчы сынчынын көзүнө чалдыгып калат. Төркүнү тынымсейит. Кабелинин «бешбала» уругунан чыккан Борбук дегендин кызы. Чыккан жери сарыбгыштан чагалдак, Тилекмат деген комузчу болот.

Ал учурдун салты ушул – жесир калган аялдын тагдырын кайны чечет, андан баш тартууга мүмкүн болбогон кез. Азыркы учур келе элек, баласы атасын укпаган – бардык мүмкүнчүлүк уруулук түзүлүштүн маңызын сактап, тукум көбөйүп, анын уланышын гана көздөйт. Кыскасы, багы башка бирөөгө байланмайын кайын-журту көчсө көчүп, консо конуп жүрө бербей. Ошентип, капыстан айлынын көчүүгө камынып калганы Таалакени таңгалдырган жок, көчсө-консо дагы баары бир алардын жанында болушу керек эле. Кара-Кулжа суусунун жээгинен шашылыш козголуп калган айылдын көчү Талас Ала-Тоосуна карай, Терек-Суунун жээгине конууга даярданып, ар ким өз малы-жанынын камылгасын көрүп башташты.

...Сырттан карасаң, тынч мезгилде кыргыздардын көчүп-конууга даярданышы өзүнчө жомок. Кээ бирөөлөрү малын санап, эчак жоголгонун эми жоктоп кирсе, кээси бир-бирине кошулуп кеткен кой-козусун бөлүп, ар ким өзүнчө убара, айланасы менен эч иши жок, өз алдынча бака-шака боло берет. Бул жолу да ошондой болуп, таң атпай айылда ызы-чуу башталып, Санчы сынчыны ээрчип, айылдан обочороок кичине дөбөгө келип түшкөн Болот бийге көңүл бурууга эч кимдин чамасы келбеди. Тигил экөөнүн көз салганы баягы көчүүгө даярданып жаткан айыл жак. Көчүп баштаган айылын карап отуруп, жашы жаңы гана кырктын кырына келип, өткүрлүгү кайта элек кези – чап жаак, кара мурут, кабагы тик Болоттун кабагы ого бетер түнөрүп, өзүнүн бул жоругу өзүнө жакпай, элинин башына чыныгы бейпил турмуш келгенсип, элде жок жорук баштаган сыяктуу ар кимдин көч көчүргөнүн сынап, ушинтип аял тандап жүргөнү өзүнө өөн учурап, көзүнөн ачык эле нааразылык билинип турду.

Санчы сынчы болсо тигинин бир нерсени жактырбай отурганын эчак сезген. Адегенде өзү суранса, эми атайлап тандап, аялдык касиетин далилдеп туруп, алып берейин деп, баары аяктап калганда Болоттун минтип түнөрүп калышынын себебин жакшы билет.

Бирок, азырынча анын үнүрөйгөн кебетесин көрмөксөн болуп, ичтеги сырларын туйгузбай, айта турган ойлорун эчак топтоп коюп, болгону жанагы айылдын көчү качан ордунан козголоорун гана күтүп, жай отурду. Эки көзү болсо төмөнкү айылда.

Таалаке жесир болсо жалгыз экенине карабай, эртелеп уюн саап, анан аны казыкка мурунтугунан тыкырайта байлап, эчак кыл аркан менен чытырата бекем таңып салган жүгүн алачыгына кошуп, баягы уюна теңдеп алып (азыркыга чейин эки кап тезек арта албаган эркектер тууралуу кептер толтура), көч башындагыларга кошулуп, жаңы конушка сапар алды.

Ошондо гана Санчы сынчы ордунан козголуп:

– Эми бастыр! -деп Болот бийди Таалакенин жаңы көчкөн журтуна ээрчитип келип, –көрдүңбү? Таалакенин саргайган журтунан самсаалап жаткан бир тал чач да таппайсың! Таза жүргөн адамды периште колдойт. Бул бир! Башкалардан мурда унаасына жүгүн артып алганын байкадыңбы? Ал анын кайраттуулугу. Бул эки! Мындай кайраты артык катындан далай казык моюн, далысы жазы балдар туулбайбы, -деп, өзү да бул ишке баш-оту менен кирип алган экен, анан Болоттун көзүнө тик карап, баягы токтоолугунан жазбай, –өгүнтөн бери кабагың ачылбайт, бул келинди жактырбай калдың окшойт. Эмесе сага саан саап, кымыз бышып, май томуруп, кир чайкап бере турган аялды көз жуумп, четтен эле алсаң болот. Ага кейиштин кереги жок. Илгерки ата-бабаларың

жакшы тукум бере турган аялды алыстан таанып, айлык-жылдык жерлерге чейин издеп барып, үйлөнчү (кеп Дөөлөстүн Көкмончок, Жезбийке деген аялдары жана Үчүкө менен Түлкүнүн Жаңыл Мырзаны издеп барганы жөнүндө болуп жатат)... Кокус көңүлүн башкада болсо, анда сени «кой» дээр адам жок, агер, ж-о-ок, элдин керегине жарачу азамат тууп бере турган зайып керек десен, анда ушул Таалакеден артыгын таппайсың. Келечектеги болгон байлыгыңды ушул жесир тууп берет. Эми бастыр! Аягына чыга элекмин, калганы дагы бар, -деп Болотту андан ары ээрчитип, бая узаган көчтүн артынан түштү.

Бир аз жерге барып кичине бел ашканда, баягы Таалакенин түзгө отурган жерин көргөзө, сөзүн кайра улантып:

– Мындай жатындан адегенде Кабактын кара барчыны, дагы кызыгы, тээ илгерки бабасы Манапты тартып, киши тик багып карай албаган ат качырбас боз айгыр уул, анан чабалай баштуу, чап жактуу баатыр, андан ары канча отун салсаң да күйбөгөн, эгер күйүп алса кайра такыр өчпөгөн кызыл жалын мештер, ачуусу чукул сарылар, ичсе тойбогон, куйса толбогон сараң менен соргоктор, жеке сен эмес, элинин дагы намысын бербеген кара өзгөй азаматтар, анан аларга удаа кажыгалуу кара сеңсел, көрөңгөлүү кара сабаа акылман, жөөлүү чечен, кызыл чимирик эрлер туулат, -деп жат айта, анан бир саамга токтоло, –кап! Ар жагы тумандашып, күүгүм басып, көз жетпей калды. Караандар алыстап, майдаланып кетти. Карылык деген ушу, -деп, өзү менен өзү кеңешип жаткансып, анан кайра дагы бир жолу тыныга калып, –эми ушу куелинди ала турган болсоң – айтып коёюн, сен алсаң гана жанагы уулдар туулат – адегенде айылынын жетим акы, жесир доосунан кутул! Анан нике кыйдыраарсың. Артында жол бөгөгөн доосу калбасын, деги эр жигитти эр кылган элдин берген батасы болот! -дейт, алыстап бара жаткан көчтөн көзүн албаган Санчы абасы, баягы табышмактатып; «күүгүмдөнүп...» деген сөзүнүн ар жагын улантпай.

Бул тарыхый сөздөр ошондон бери унутулбай, ооздон-оозго өтүп, сөз маанисин барктай билген далай акылман карыяларды жайына койбой, «жанагы жери бул баласы, мунусу тээтигинин так өзү» дедиртип, тамшандырып келди. Ал эми «тумандашып..., алыстап..., көз жетпей...» дегенин азыркыга чейин «кайран киши тукуму орустарга аралашып, бири-бирин тааныбай, кайырдин болуп кетерин билген экен» деп коюшат. Майдаланып кеткени – майдаланып кетти...

Буларга дагы башка бир нерсени кошумчалоо артык баш!

Мына ушундай Санчы сынчынын таамай айткан далилине эми Болот бий туруштук бере албай калды. Баарынан да абасы айткан; «кабактын кара барчыны» менен

«ат качырбас боз айгыр» биротоло жибитип, ага моюн сунуп беришке аргасыз кылдыртып, айткандарына көндүртөт!

Кийин Санчы сынчынын кайра кайтаар убактысы келгенде:

–Каалаганыңызды сураңыз, колумдан келгенин аябайм, -деп алдынан өттү. Анда абасы:

– Болот иним! Менин теңирдин жолунда жүргөн адам экенимди жакшы билесиң, эгер кийин айткандарым төп чыгып, тукумундан анык баатырлар чыга турган болсо, атаң көрү, Санчы абама аз берип калыптырмын дээсиң. Кокустан азыркы айткандарымдын кээси туура келбей кала турган болсо, анда, ка-ап, бекер чыгым болгон экемин деп, тизенди мыкчып, өкүнүп калып жүрбө? – деп, тамаша аралаштыра жылмайып, анан кайра томсоро калып, көзүн Болоттон алып, тээ алыска жиберип, –өткөндө калмакка туруштук бере албай, жалпыбыз Анжиянга сүрүлүп, Сырдын боюнда жүргөндө мен дагы элибиз аман болуп, жоодон коргоп кала турган баатыр туулса, элде тынччылык болуп, карыларга өз ажалы буюруп, бейажал киши өлбөсө экен деп тилек кылгам. Канчалар ач жон-куу белде кырылып, тирүү калгандар ошол көмүлбөй калган бир боорлорунун күйүтүн унута албай жүрүп, кошо кетти. Ал тилек азыр деле өзгөрүлө элек. Жеке мен эмес, бүт элдин тилеги да ушул. Ушуну гана эсинден чыгарбай жүрсөң болду. Тилегибиз кабыл болсун! Сенин элге бел боло турган бала издегениң эле эмне? -деп сөзүн аяктайт.

Ошентип, бул экөө бир аз болсо да чогуу жүрүп, кичине болсо да сырдаш болуп калышкан экен, дагы бир топко ажырай алышпай, узун-узун накыл кептерден аңгеме айтып, далайга кулак кычуусун кандырып, анан гана Санчы сынчы кетүүгө камынат. Ошондо дагы болбой Болот абасына союшуна бир жылкысын жетелетмек болот, бирок абасы андан да баш тартты:

– Сойсоң бир салым эт, экөөбүздүн тең жүгүбүздөн кутулта турган ак бата. Калганына ыраазымын. Сенден чыгып, жолдон атаңдын айылына да тием, буюрган даам тургандыр, -деп кучакташа коштошуп, батасын алып, жолуна түштү.

Санчы сынчы Болоттон аттанып, Маматкулдукуна келип, дагы бир аз болуп, келген эл менен эрмектешип, түштөрүн жоруп, сурагандарына жооп берип жүргөндө бир күнү эл катары Дөөлөткул чакырыптыр, балдарын көрсөтөйүн деп. Дөөлөткулдан Надырбек, Карамурут, Бай, Аалы деген төрт бала. Кийинки үчөө жашыраак, ошол төртөөнү киргизгенде Санчы:

– Үчүкө жөн жерге сийбептир. Мобу балдарыңдан сокурларга көз, дүлөйлөргө кулак болчу тукум чыгат экен, -деп жашыраак үчөөнү көргөзүп, –ушул үч уулундун бирөөсүнөн калдуу бир бала туулат. Анын үнү баарынан алыска кетмей болду, -дептир.

Адегенде мунусун эч ким таңазарга алган жок. Кийин-кийин Байдан бир калдуу бала туулуп, атын Калыгул деп коюшат. Ошондо билинди сынчынын эмне айтканы...

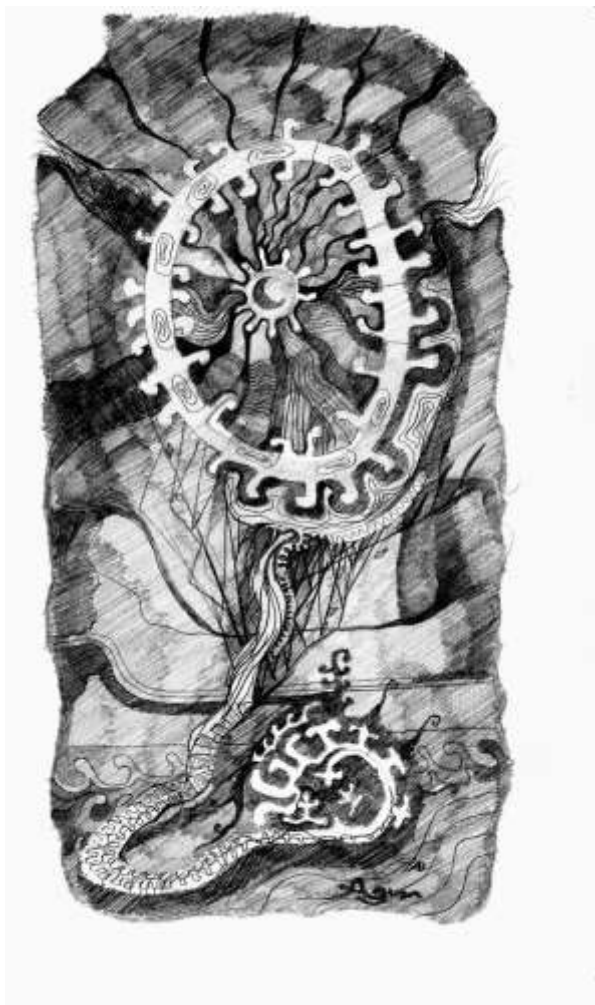
Санчы сынчы кеткен жылы күзгө жакын Болот бий Таалакеге нике кыйдыртып, өзүнчө үй көтөрттү. Анан арадан үч-төрт жыл өтүп, Таалаке катары менен эки-үч бала төрөгөнгө үлгүрүп, бирок балдары токтобой, эмчи-домчу, бүбү-бакшыга салып, тумар чийдиртип, садага чаптырткандарына болбой, уламкысы улам чарчай берди. Таалакенин төртүнчү жолу боюна бүтүп, төрөй турган маалы жакындаганда айласы түтөнгөн Болот бий айлындагы аттуу-баштуу аксакал, туугандарын чакыртып, кеңеш кылат...

Эми, ал кезде балдардын өлүмүнүн себебине жеткен азыркыдай илим жок. Болгону нечен-нечен кылымдардан бери баштан өткөрүп келе жаткан табияттын ар кандай ооруу-сыркоосу жана бир-биринин үйүнө күндө кирип-чыгып жүргөн адамдардын суук көзүнөн арылуунун жолун издеп, айла кеткенде «жогору жактан» ырайым тилеп, ырым-жырым менен кур ишенимден башка колдон эч нерсе келбей турган заман эле. Кырсыктан кутулуунун башка жолдорун билбегендиктен, түрдүү ырым-жырымды ойлоп таап, укумдан-тукумга жылмалап-түздөп, анан ага кайра өздөрү терең ишенип, баш ийип алышкан. Ырым-жырымдын кээде оңунан чыгышы¹, элдин ишенимин ого бетер бекемдеп келди.

Ошондой ырымдардын бири – «аңдып калган ээсинен» адаштыруу үчүн адегенде жаңы туулган баланы ата-энесинен «уурдап» барып, анан баланын ысмын которуп, башка ат коюп алса, аңдып калган «ээси» адашып, ал баланы мурунку ысмы боюнча издеп жүрө берет экен деген ишеним. Керек болгон учурда дайым колдонуп келишти².

¹ Кыргыздарда жолуккан мындай көрүнүштөрдү белгилүү окумуштуу, тарыхчы-этнограф С. Абрамзон бир-бирине карама-каршы түшүнүктөр менен кубулуштарды айкалыштыруу – *синкретизм* – деп белгилейт.

² Бул ырымдар азыркыга чейин унутула элек. Түлкү, Күчүк, ж. б. ысымдар менен аталса, баланын ордуна ажал ошол айбанды алат деген ишеним күчтүү болгон.

Болоттун эл чакырган себеби ушул экен. Эми Таалаке дагы бирди тууса, аны ошондой кылып «ээсинен» адаштыра турган амал таап, удаа-удая туулган балдарын кайра-кайра келген ажалдан куткаруу үчүн жогоркудай ырымдарды аткарууга бел байлап: «мындай кылып, жакында төрөлө турган баланы кимиңер багып аласыңар?» - деп, ток этээр жерин айтып, кеңеш кылат. Бирок айыл ичи эмне, баары бир-бирин беш колдой тааныйт, ошондуктан эртеңки күндүн кандай болооруна көз жетпей, «жөн адамдардын баласынын деле жоопкерчилиги бир топ, бул болсо Болот бийдин баласы..», -деп, жерден баш көтөрбөгөн бойдон унчукпай тим болушту. Анын үстүнө Таалакенин төрөй турган балдары күн мурун эле эл ичинде аңыз болуп кеткен. Ошондуктан, «андай кылуу менин колуман келет» деп бул жорукка эч кимиси чыдаган жок.

Ойлогон иши оң чыкпасына мурун эле ынаган Болоттун ага чындап көзү жеткенде, эми эң акыркы чарасын колдонмой болот. Бирок анысын азырынча ооз ачып, эч кимге айтпай жүрдү. Айыл Беш-Таш суусунун жээгинде, күндөр өтүп, акыры дагы бир өйдөлөп көчө турган маал – кулжа айы келди. Эл да ана-мына деп калган, аңгыча айы-күнүнө жеткен Таалакенин толгоосу түн ортосу ооп, асманга жылдыз толгондо башталып, таң агарып, тараза жылдыз батканда аман-эсен көз жарат. Ошол замат эле асан чакырылып, башы аман болсун дешип, балага «Башкойкоң» деген ысым берилди. Болот бий болсо балага ат коюлар менен баягы, акыркы амалын аткарууга киришти.

Адегенде сары майга оозантып, тойгончо энесинин эмчегин эмиздирип, анан мурунтан даяр бешикке бөлөп, жаан токтобосо, көлчүккө чыланып калбасын деп, дөңсөө жердеги чоң-чоң таштардын (Беш-Таш) арасындагы коңулга орнотту¹. Ыйласа үнү алыстан угулсун үчүн бешиктин бир жак бетин ачык бойдон калтырып, аягында камынып

¹ Башка бир болжол боюнча ушул Беш-Таш ашуусунун аталышы жоого кароол кылчу таш – беш таштын атынан калган десе, көпчүлүгү «*Бешикташ*» - *бешик калган таш* деген түшүндүрмө сөздөн улам келип чыккан дешет.

турган айылын Кетмен-Төбөнүн башы, Терек-Сууну карай ашыга көчүртүп, алардын артынан түнөргөн бойдон өзү кетти.

Бешик көчкөн журтта калды!

Бешик калган Беш-Таштын башы Терек-Сууга караганда жапыз келип, Кетмен-Төбө менен Таласты бириктирип турган чоң ашуу, жайлоо убагында эл тынбайт. Каттаган жолоочу бешикке кабылбай койбойт деп, Болот бий эчак көңүлүнө алып койгон. Баланын ысмын билбеген неме башкача ат коюп, багып алаар, аман турса табылаар, башка айла калган жок, болбосо, маңдайыма жазганды көрөрмүн!» деп ичинен ырым кылып, элин көчүрүп кетти.

Баланы бешиги менен калтырып кеткен көч ал күнү коно турган жерине кеч жетет. Көч арасында кетип бара жаткан бирөөнүн оозунан «баягы бала эми эмне болот?» деген бир ооз сөз укса, буркурап, көз жашын төгүп жиберчүдөй, кош эмчеги зыркырап келе жаткан Таалаке гана эмес, башкалар да тегиз кудайлап, жакасын кармап, танды араң аттырышты. Таң атканда, баарына баш байлап салган Болот айыл ичиндеги тыңыраак эки жигитти тандап, баягы бир күн-бир түн журтта жалгыз калган баланы билип келүүгө чаптырат. Эски журтка келишсе, бешик мурунку ордунан козголбоптур, бирок, булар жакын келгенде, дүбүрттөн доңшуган чолок мүйүз бир аркар бешик башынан секирип чыга берет. Тигил экөө чу койгон бойдон жетип, бешикти караса, баланын оозу көбүк. Төөнүн жүнүнөн жасалган төшөнчү жаан өткөрбөй, олпогу да кургак экен.

Бешиктин жанынан чыга берген аркар козусунан ажырап, желини толгонунан карайлап жүрүп капысынан кабылып калганбы же курсагы ачкан баланын ыңаалап, ачуу ыйлаган үнүн улап келип, эмизип жатканбы? Айтор, эмнеси болсо да, мурунку түнү бул баланын жанына аралжы болсо, эми кайра өзү көнө түшкөн окшойт, тигил бешиктин жанына келип калган экөөнү көрүп, эмизип жаткан баласынан дагы бир жолу ажырай турганына ишенгиси келбей, тегеренип калат. Бирде төшкө чыгып, кайра түшүп, утур-утур имерилип, бул жерге жипсиз байланып, тегеренген сайын эки эмчектин сүтү дирилдеп, бир топко токтобой, агып турду. Мындай укмушка биринчи жолу күбө болгон тигил экөө жакасын кармап, ичтеринен миң мертебе тобо дешти. Качан эстерине келгенде «жолдон жаңы туулган баланы бешиги менен таап алдык!» деп, адегенде өз алдынча ырым жасап, «кан ашууда аман-эсен жаткан экен» деп, капыстан таап алган кишидей болуп, бешиктеги баланын ысмын алмаштырышат. Балага эми «Эсенкул» деп ат коюшту.

Таап алган баланы бешикке кайра таңып, атка өңөрүп, артка тарта бергенде аркар кургур баягы баланын жаткан ордуна түшө калып, кадимкидей жок издеп, мекиренип жиберет...

Колундагы баланын аман-эсен табылганына сүйүнгөн тигил экөө, аттын башын Терек-Сууга буруп, токтолбостон айылына келип, болгон окуяны баштан-аяк баяндап, сүйүнчүсүн алышат. Эсен калган Эсенкулду кири чыкканча ошол Болот бийдин айлындагы молодой уругундагы жаңы туулган Ырай¹ деген бала менен кошо эмчектеш кылып багып алышты.

Кадимкидей соодалап, баласын кайра сатып алуу – илгерки адат.

Адегенде Болот бий «кулунуңарды сатасыңарбы?» деп арачы жиберет. Азыркы «ата-энеси» уучубузду толтурсаңар сатабыз деп жооп берет. Ошондо жанына эки-үч киши алып, жуушаң кайчы, курч бычак коштогон тогуз буюмун баланын «ата-энесинин» алдына таштады. Анысы беттеген жоосун жуушаңдай кырксын же душманына бычактай өтсүн – экөөнүн бириндей болсун дегени эле. Ушинтип, баланын баасы бир кыңыракка бычылат. Муну менен балага үчүнчү ысым – «Болот бийдин кестиги» деген ылакап ат жабышты. Баланы алып кетерге келгенде, багып алган ата-энеси акыркы ырымын жасап, жаңы тигилген көйнөк кийгизип, «баламды жакшы бага көргүлө, болбосо кайра алам» деп кала берди.

Эл кайра жакага түшүп калган, келгенден кийин Болот бий аксарыбашылга ак боз бээ, ага кошуп кара серкеден бирди, кара башыл ак ириктен жетини садага кылды. Андан кийин экинчи ырымын аткарып, көп балалуу аялдын бирин алдырып, баланы алаасынан өткөртүп, ошол жерге кырк казык кактырат. Ал жер азыр да «Кырк-Казык» деп аталат.

Ушуну менен ырымы даба болуп, бала аман-эсен чоңоёт. Балтыр бешикке толгондо, бул окуяларга кулагы чалган Санчы келет. Таалаке ошондо: «апий, бетим» деп уялганынан Санчынын үстүнө кире албай койгон дешет. Алардын улуулардан ийменген адети ошондой болуптур.

Санчы сынчы бешикти алдына койдуруп, чогулган элге карап баланын келечегин тилеп, батасын берип кетти. Айта турганыбыз, ушу эки адам өз жашоосунда биринин ысымын экинчиси күүгө салып жүрүп өтүптүр. Санчы сынчы Таалакени алып бербесе Болот бийдин кийинки даңкы мындай болбой калат беле же Болот бийден Эсенкулдай уул туулбаса, Санчы сынчы жөнүндө аңгемелер ушул күнгө чейин айтылып келмек беле деген суроолорго автор да жооп таба алган жок. Болжоп айтуу баарынан кыйын.

...Үчкө толгондо жото жилик карматып, баланын чочогун кестирди. Төрткө толгондо коюн союп, боорсок жасатып, эт бышырып, баласынын ат-жарагын камдамай болот. Бышкан эт менен боорсокту куржунга толтуруп, баласына арнаган атын жайдак коштоп алып, жакын айылдарды кыдырып чыкты. Адет боюнча аштан ооз тийгендер ат

¹ Кээ бир кабарда Ырай, чагалдак уругунан чыккан Кожомжардын уулу болгон.

жабдыгын ыроолоп, бирөө жүгөн, бирөө нокто, дагы бири ээр ж. б. берди. Баланын ат-жабдыгы ушинтип даяр болду.

Кийинчерээк Таалаке Болотко дагы бир бала төрөп берди. Баарына «шүгүр» кылып, эми ага Кожомшүкүр деген ысым ыйгарса, ал Санчы сынчыга жеткенде: «Ой, кокуй, аты бузулса, бул баладан кайдагы баатыр чыксын. Кыйын болсо, кожо болоор, тезинен башка ат койгула!» деп, айттырып жиберген экен, ошондо Санчы сынчынын айтканын аткарган Болот бий бул баланын атын дагы өзгөртүп, Салыбек койду.

Бирок, Салыбектин Эсенкулдан кийин туулганы анык эмес. Санжыра жыйноочулардын бири – Эсенкул Төрөкан уулу Болоттун бул баласын Таалаке тууган балдардын улуусу кылса, белгилүү тарыхчы Б. Солтоноев тескерисинче Эсенкулдан кичүү дейт¹. Бул жолу биз Б. Солтоноевге кошулдук, себеби бул киши өз учурунда Манап тукумунун санжырасы болгон «Жооп нааменин» түп нускасын окуп чыккандыктан, ал кишиге болгон ишеним башкалардан басымдуулук кылып кетти.

...Эсенкул менен Салыбек,

Санынан да жаалы көп, – деп атагы чыккандар ушулар!

Кийин Болот бий өзү каалаган дагы бир аялга үйлөнүп, ал аялынан Көчмурат аттуу уулду болду. Ал бала тентек чыгып, агасы Эсенкулдун көзү далдоо боло калган жерден жакындарына далай кордук көрсөтөт. Ошон үчүн элде:

Эсенкулдун Көчмурат,

Көчмуратты ким урат? -деген сөз калды.

Түлкү баатыр да эл катары Санчы сынчыга бирөөнү сынатып көрөт.

Санчы сынчы:

– Бөрү жатын, алтын согончок зайып деген ушу. Мындай аялдан жоо көрүнсө тоотпогон, жалгыз жүрсө коркпогон баатыр, бир ооз сөз менен эки уруунун кунун чечкен бийлер туулат. Атаңдын көрү, эрте үйлөнүп, бир аз өксүп калыпсың. Биринчи эки уулун экинчи экөөнө букара болуп калмай болду, -деп сынаптыр.

Биринчи экөө Ажыбек менен Шайыбек. Байбичеси үчүнчү жолу ай-күнүнө жетип калган кез экен, Түлкү баатыр бир күнү аны жанына алып, Болот бийдин үйүнө түшөт. Бир топ күн конок болуп жүрүп, балдар менен куушуп, ойноп жүргөн Эсенкулду көргөндө:

¹ Моюнга алалы, көпчүлүк санжырачылар так ушул Салыбекти Таалакенин «жатын чайкаар» баласы дешет. Бирок берки чарчап калган балдары деле жатын чайкаганын унутпайлы.

– Кудай буюрса, жакында байбичем көз жарат, кыз болсо келин кылып ал. Уул болсо, дос болсун, -деп, Болоттон бата алат.

Көп өтпөй Түлкүнүн байбичеси уул төрөп, атын Качыке коюшат...

Эми окурманым, Эсенкулдун он эки жашка чейинки балалык кези жөнүндө айтылган аңгемелер жокко эсе, болсо да алардын көпчүлүгү жомокко жакындап кетет (мисалы, уктап жатканда башынан жарык нур чыгып турушу ж. б.). Ошондуктан биз анын балалык мезгилине кайрылган жокпуз. Белгилей кетчү нерсе, ал кезде кыргыздын бардык балдары бир-биринен айырмаланбай бойго жеткенин эскертебиз. Кыштын узун түнүндө тезек калап, ата-бабаларынын иштерин очок түбүндө айтылган уламыштар менен баштап, эс киргенде ал айтылган эрдиктер канга сиңип, заманга жараша эрезеге эрте жетип, толуп жаткан кыйынчылыкка кабак-кашым дебей, эл ишине эрте аралашканын белгилейли.

Ал заманда кыргызда атайлап кара жумушка чегерип же аскерге чакыртып, согуш өнөрүн үйрөткөн атайы кызмат болбой, анын ордуна турмуш өзү тарбиячы болгон мезгил эле. Ошондой турмуш балалык кездеги оюн-зооктор жоокерчилик турмушка арналып, жоодон коргонууга ылайыкташтырып салган. Тушоо кескенден тартып, кубалашып жашынмак же ак чөлмөк ойготуп, жашы ондон ашканда улак тартып, тай чаап, сөөгү бекигенде жөө күрөш, эр оодарышка өтүп, он үч-он төрт жашында торпок тартууга асыла баштайт. Ага жарасаң болду, токтобой эле жоого аттана бер. Ушуга байланыштуу булардын турпаты отурукташкан элден айырмаланып, жаш кезинен келишимдүү болуп, он бешке чыкканда кадимки үй-бүлөнүн ээси болуп, аял алганга жарап калчу. Анан үйлөнсөң болду, жооң даяр. Күнү-түнү болбосун аттанып, каяктан чыкса, ошол жакка кете бересиң! Мындай турмуш ар кимдин көнүмүшүнө айланган эле.

Азыр деле кайра-кайра сунулган кымызга тоюп алып, алдындагы атынын оюна көнүп, эки тизгинди бош таштап, көзүн чала жуумп, үлгүрөп келе жаткан тоолук кыргызды башка, мурун булардын турмушун бирөөлөрдүн биринчи жолу көрүшүн элестетип көрөлү. Анда аларга кокустан тигинин аты жалт берип үркүп кетсе, анда ат үстүндө кетип бара жаткан неме да ошол замат «талп» деп, жерге кулап түшчүдөй сезилмек. Чынында мындай көрүнүш жалган. Азыр да ат үстүнөн алып түшүү оңой эмес.

Ат үстүндөгү кыргыз жөнүндө эскерүү көп. Кечээ эле, отурукташаардын алдында эриккенинен чогулуп, дөбөгө чыгып, алдыларына чаначы менен жаңы бышылган кымызды алдырып, чоң кесеге куйдуруп, кере-кере жутуп, анан бир капталына чыканактап, чөптүн ичкесин тандап, тиш чукуп, качан ичип жаткан кымызы бетине чыкканда, көздөрүн чала ачып, тээ алыстагы чокуларды кыдырата тиктеп, узун-узун сөздөргө кулак төшөп калган кыргызды байкап отурган бөтөн адам – эгер азыр бир ааламат башталып, жер асты-үстү болуп кетсе, тиги кыргыздын ордунан козголо аларына

ишенмек эмес. Бирок бул да жанагыдай алдамчы көрүнүш. Чын эле ошентип отурганда «кокуй, чапты!» деген үн чыкса болду, бая жай отурган кыргыз ордуна ыргып, боз үйгө жөлөнүү турган баканын алып, нарыда оттоп жүргөн атына минип, атасынан калган ураанын чакырып, көз ирмегиче куугунга түшкөнүн көрмөк. Жанына күч келсе, ар бир кыргыз баатырга айланат.

Бир сөз. Кийин-кийин орустан кысылган казактар Иледен өтүп, Талас, Чүйдүн аягынан орун ала башташат. Кыргызда калган Кенесарынын хандын сөөгү, мал-мүлк, алтын-күмүш, жамбысы казактардын ичин катуу күйгүзүп турган чак. Бир жолу алты-жети казак Конурдун белинде жашынып жатып, Желаргынын кайкысында жаткан көп жылкыны көрөт. Эки-үч күн сыртынан багып жүрүп, түнкүсүн түшүп келип, жылкыны таап, алдыга салып, таң кулан өөк болуп калган ченде кайра тартышса, жакындан төөчөн бирөө чыгат.. Жай эле келатат дейт. Көп жылкы колго тийип, шайдоот немелердин бирөө:

– Ой-бай, анауну кара, бизге келе жатыр гой, -десе, жанындагысы:

– Акырын болсаңшы, оянып кетсе, түйеден кулайды, -деп каткырат.

Жай келаткан төөчөн чочуп кетип:

– Ой, силер казаксыңар го, -десе, тигилер ого бетер тамаша кылып:

– Биз акеңиз боламыз, шешенди алып келсеңчи, биз мен кетсиң, -дешет.

Төөчөн келаткан Кичи-Кемин, Кертабылгыда айыл отурган жантай уруусу, Дайырбек тукумунан Жайчыбек экен, «сага акени көргөзөйүн» деп, артынан жете барып сайганда, кыя жолго түшө качкан эки казактын аты күлүк болуп, эптеп кутулат. Бешөөсүн колго түшүрүп, жылкыны ажыратып, күн жаңы тийгенде хан Жайтайдыкына түшөт.

...Эсенкул он үч-он төрт жашка чыгып калган учур же баягы Санчы сынчынын айтканы аз-аздан унутулуп, бирин-сериндер гана анын баскан-турганын жоруп, артынан кынтык издеп калган кездеги бир окуясына күбө бололу.

Ошол жылы жайында жаңыдан Беш-Таш ашуусунун Талас жактагы тескей бети, Манаста айтылган «Беш-Таштын башы бек жайлоо» деп, Беш-Таш көлүнүн жээгинде отурушкан экен. Күн ала канчыктап, көз ачырбай, бээлер да жакшы саадырбай, эрте агытылат. Соорусун жаанга тосо, жакын жердеги жыбытка жете бергенче болбой, жалт берип, бир нерседен үркүп, четке чыга беришти. Боз үйдүн эшигин түрүп, эки жакка көз салып отургандар чочуп, «соо болбой калды, карагылачы» дегиче, кечке минилип, терин кургатканы, каңтарылуу турган кара айгырга ыргып минген Эсенкул артынан чаап, баягы жылкы үрккөн жылгага кирет. Босогодон баш багып карап отургандар, «бир балээ бар го» дегиче, бир азга буйдала калган Эсенкул чубалжыган бир нерсе сүйрөтүп алып, кайра тартат. Минип келаткан айгыр кошкуруп, тыбырчылап араң келе жатат дейт. Баягы кобурашып отургандар анын өңөрүп, алып келгенин көргөндө жакаларын кармап, «тобо»

кылганга араң жарашты. Көрсө тиги, куйрук-башы эшик-төргө чубалжыган, салмагы чоң торпоктой, даакысы түлөп бүткөнү калган карышкырдын дөбөтү экен...

Карышкыр жаратылыштын жардамчысы – «жалаң жугуштуу оору, ылаң тийген жаныбарды жейт» деген уламыш кептин али туула элек учуру. Кай заман, кайсы жаныбар болбосун ал адегенде семизин тандайт. Баягы жылкынын ичинен энеси саалбаган, ойноок семиз кулун болот, бээнин алды менен жылгага жеткенде, аңдып жаткан неме башка эмес, ошол кулунду алкымдан алып, көтөрүп уруптур. Аңгыча кара айгырын теминген Эсенкул жетет. Дөбөт карышкыр чыга калган атчан али бала экенин сезе калып, ат үстүнө атырылат. Мындайды күтпөгөн Эсенкул үзөңгүнү чирене тээп, асыла берген немени бир колдоп алкымдан алып, шашкан бойдон так көтөрүп жиберет. Арткы буту жерге жетпей, жан талашкан дөбөт тердиктин бир капталын алып түшүп, жан бериптир.

Ойдо жок жерден карышкырга кабылып, оңдонуп алууга чама келбей, алкымдаган кол карышып чыкпай калган экен, анан чубалтып, аргасыз үйүнө сүйрөп келет. Ошондо жедеп суук көздөрдөн көңүлү калган энеси Таалаке чыркырап, уулунун башынан суу айландырып, тегерене чуркап жүргөнүн көп кишилер көрөт.

Бул учурда атасы Болот үйүндө жок болот, бул окуянын дайнын кийин угуп: «Ой, кайсыл киши иттик кылып, өлгөн итти үйүнө сүйрөп келсин?!» деп, нааразы боло, бир топко чейин уулун жемелеп жүрдү.

Айылдагы карыялар болсо уулуна баа берип, атасы Болотко: «Бөрүнү ат жалынан ашырганга жарап калса, анда уулунду жоого сала турган учур келиптир. Эми мунун жолун тоспо?» деген кеңеш беришет. Ал кезде колуна жарак алып жүрүүгө жараган эрлер көбүнчө жүрүшкө кетип, айыл ичинде алардын ордун аксакал, кары адамдар толуктап, үй оокатты жаш балдар бүтүрүп, аларды тарбиялаган ошол карылар эле. Ошондуктан алардын акылы аксакал карыялардан калып, эрдиги атасыныкын улантты.

Жогорку окуядан көп узабай Эсенкул өмүрүндө биринчи жолу ойротторго каршы жортуулга катышты¹.

...Жылкы көбөйсө, уруу-бөрү көбөйүп, жоо жакадан алат, андыктан аны жанында кошо жүрүп кайтаруу керек. Бир күнү жылкысын айдап, айылдын четинде жүрсө, атасы Болот, агасы Темир бар, «жоо келди» деп, бир топ кишилер менен курал-жаракчан Талас

¹ Мындан да жаш кезинде катышкан аңгемелерди угууга болот, бирок чындыкка коошпогондуктан, тактоого мүмкүн болбоду, алардын чын-төгүнүнө жетип, аныктоо өтө кыйын. Кээ бир санжыраларда бул окуя Эсенкулдун небереси Ормон менен да чаташтырылат.

жакка жөнөп кетишет. Арасында агалары бар. Жылкыдагы Эсенкулду эстеген жан болбойт. Үйгө келип:

– Кайда кетишти? -десе, –эр-бүлөнүн баары калмакка аттанып кетти! -деген жооп укту.

Ошондо бир чети өзүнүн али «эр-бүлө» боло электиги ардантса, экинчиден агаларынын жүрүшкө кетиши азгырган окшойт, ээрден түшпөстөн, жылкыга мингич атынын тизгинин буруп, укуругун сүйрөткөн бойдон тигилердин артынан жөнөйт. Келсе, эрөөлгө кимди чыгаралы деп, акылдашып жатышыптыр, мындай салтка көнө элек Эсенкул токтобой, жекеге даяр жоонун маңдайына жете барат. Колунда жоо саяр найза же чабыша турган кылыч жок, болгону жылкы айдаган укурук. Арттагылар: «Оо, кокуй, тиги дасыккан найзакер неме да» деп, келмелери ооздон түшүп, карайлап калат. Бир жагынан жаш бала, экинчи тараптан жекеге бышып бүткөн жоокер. Мындай көрүнүш күндө эле келе бербейт.

Эсенкул артын караган жок, азоо бээ кармаган ыкмага сала, бет маңдай келаткан жоосун долоно укуруктун учуна мелтилдете барып урганда, тиги атынан ала-салып, томолонду. Найзасын эңип жатып караса, оозу-мурдуна кан кетип калыптыр, укурук менен атын тизгиндеп алып артка кайтат. Өз тарабы чурулдап, бата кылып жиберди.

Ушул окуядан кийин алтымыш жаштан өткөнчө Эсенкул жекеге өзү баштап чыгып жүрдү. Сырын билгендер ал адатын бузган жок. Ушинтип он алты жашка толуп-толо элек кезинде Эсенкул эл ичинде «баатыр» атанат.

Ал кезде азыркыдай «бактылуу балалык» деген түшүнүк жок (ал түгүл, аны ойлонууга чама деле жетпесе керек), жерден боор көтөрдүң бүттү, болгон тиричиликти өз мойнуна алып, мал багып, конуш чалып, көчүп-конуп, үйдө жок аталардын милдетин аткармай. Ошондой кездеги дагы бир жөнөкөй окуя да унутулбай, эл оозунда айтылып калды. Айтылышын бузбай, аны да өзүндөй кылып берели...

Кыргыздардын көч көчүргөнү айтып бүткүс өзгөчө кооздук. Муну жеткире сүрөттөп берүү кыйын, аны өз көзү менен көргөндөн артыгы жок. Көч көчүрөөрдө кыз-келиндер шыңкылдап, сандыгында атайылап катылуу жаткан аялуу кийимдерин алып, жасанып, жасалгалуу токулгалардан токуп, келишкен аттарды минип, чубаша бастырса – көч көркү андан бетер көрккө толот. Көч ичинде башынан карасы алына элек зайып болсо, айыл жолуккан сайын өлгөн кишисин кошуп, кошок айтып, жолдогу айыл алардын жолун тосуп, суусундук сунуп, кошок уккусу келгендер бир топ жерге чейин көчтү узатып, узаганча кол булгап, кийин кимдин көчү баарыныкынан кооз экенин узакка чейин аңгеме кылып айтып бүтүшпөй, айтор, өзүнчө эле сулуулук. Мындай сулуулуктун таасири менен акыры жүрөк эриткен күү да чыкты! Бөтөнчө көчтү ээрчиген жигиттердин

кыздарга тийишип, көпкө чейин барышканы укмуш. Ушинтип, кыздарды көч көчкөндө сынап, жайлоого барганда жуучу жиберип, бир-бирине куда түшүү башталат. Мунун баары кыргыздын кадимки турмушу.

Бирок, көч көчүрүүнүн баары эле оңдой берди боло бербейт. Ошондой, үстү урама, алды көк ирим, чоң сууну жээктеп өтүп бараткан көчтүн ичиндеги бир төөнүн жүгү оой баштайт. Аны жетелеген зайып киши экен, тик жардын кыры – жалгыз аяк жол тосулуп, арт жагынан жетип, эки-үчөөлөп жардам берүү эч мүмкүн эмес. Төө жүк оогон жакты карай кетенчиктеп баратат. Аялдын аттан түшө калууга чамасы жетпей, чылбыры төөгө чалынып, төө кетсе аты дагы кошо кулай турган болуп калыптыр. Экөө ошентип, бир-бирин сүйрөп, жар кырына жакындап, төө байкуш жанталашып, талпайган таманын эптеп бетегеге таканчыктамыш болот. Аз болгондо чогуусу менен көк ирим сууга тоголончудай. Ошондо аркы өйүздө кетип бара жаткан беш-алты жигит аны көрө калып, ичинен бирөө ат-маты менен ташкындаган сууга кирип, өйүзгө чыкпай атын таштап, таштан-ташка аттап, тырмышып, бийик жардын кырына жетип, кулай турган төөнүн ноктодон алып, ооп бара жаткан жүктү ийнине сала, жөлөп калат. Ар жагынан, «эми коё бер!» деп, төөсү менен кошо жүгү эле эмес, катынынан түңүлүп калган ээсинин кыйкырыгына кулак салбай, жүк артылган арканды чечип жиберип, жүктү да төмөн кулатпай, төөнү да жөлөп, ага кошуп, аны жетелеп бара жаткан аялды дагы чоң кырсыктан куткарып калат. Бардыгы жакшы аяктаганда, жарданып карап турган аркы өйүздөгүлөр да «өх!» деп эс алып, тигил жигиттин тапкычтыгы менен эр жүрөктүүлүгүнө ыраазы болушат.

Кийин:

– Ботом, бу төө көтөргөн ким болду? -деп жөн-жайын сураштырышса, ал Болот бийдин уулу Эсенкул болуп чыгат.

Анда Эсенкулдун жашы он беш-он алтыда, жанына киши жолотпогон азоо айгырды кууп жетип, укуругу жок, жалдан алып, каккан казыктай токтотуп калган кези.

Калемпир менен мурчтайым,

Усталар издеп таап албас,

Болоттон чыккан курчтайым!

Баатыр балбан билектүү,

Бала жолборс жүрөктүү...-дейт кийинки ырчылар.

Эми жоого аттана турган курак келсе, кайсы кыргыз үйүндө жатсын, мезгил жетип, Эсенкул да жигит курап, атасына окшоп жоого аттана турган убактысы келди. Атасы Болот «тээ, айлык жол Стамбулга каттап, келип-кетип турабыз» деген соодагерлерге үйүрү менен жылкы айдатып, уулуна жердин түбү Дамаскиден – чапса темир кескен,

болот кылыч алдырып берди. Мунусу «Наркескен» деп аталып, өмүр бою болот кылыч менен Сырнайзадан башка курал кармаган жок дешчү экен илгеркилер.

Ак кайыңдын чегедек,
 Саратанда кыйдырган.
 Кокус жарып кетет деп,
 Кабыгы менен тундурган.
 Кой майына жаптырган,
 Өлтүрүп алып ажыдаар,
 Заарына сактырган.
 Көргөн адам жактырган.
 Кош кара кыл тактырган,
 Сайган адам каткырган...

Анан, чоң атасы Маматкул ылайыктап, саруудагы бирөөнүн Каз деген бир сулуу кызына куда түштү. Байбичесинен Асанбай, Үсөнбай, Найман – үч уул.

Энеси Таалаке болсо, минтип келиндүү болуп, катуу-катуу сүйлөп келин жумшап, адегенде абысындарынын арасында «таркылдак» аталды.

* * *

Согуш... дагы согуш! Кыргыздын кайсыл мезгилдеги тарыхына көз чаптырбайлы, согушсуз күндөр жокко эсе! Анысын кайра-кайра окуп да, жазып да, жедеп көңүлүн калганда калем сапты таштап, оюнду бөлөк жакка буруп, алаксуу үчүн тарыхтын башка казалдарын казасың. Бирок, ...бирок, айланып келип, түрү суук бул согушка кайрадан кабыласың!

Ушинтип, биз эми 1740–42-жылдарга келип калдык. Бул учурда Жуңгар хандыгы Чыган Араптандын улуу уулу Калдаң Серендин колунда эле. Кимиси алсыз болсо, бийликтен биринчи ошол ажырай турганын жакшы түшүнүп, такка башкалардын көзүн арттырбаш үчүн ар дайым кан төгүп туруу зарыл деп билип, иш жүзүндө аны далай жолу далилдейт. Башынан нечен козголоң өткөрүп бүткөн неме тегерегиндеги коңшу мамлекеттердин ар бир кыймылын өзүнө каршы кабыл алып (ага себептер да көп болгон) калган кези. Ан сайын анын тактысына көз арткандар көбөйүп, келген элчилерден тегиз жамандык күтүп, жат кишини жанына жакын жолотпой, Ренат куйган замбиректен үчөөнү өргөөсүнүн алдына орнотуп койду. Жоокерлерин тындырбай, батышка да, түндүккө да, чыгышка да айдап, Чин өкмөтүнүн аскерлерине Калкада бир нече жолу кыйраткыч сокку берип, алардын айласын кетирет.

Ушул жылдары ойроттордун колу чин аскеринен жалгыз эле бир жолу – 1732-жылы Орхон суусунун жээгинде жеңилүүгө дуушар болду. Жуңгарлардын али күчтүү экенин көргөн кытайлыктардын амалы куруп, өзүлөрү баштаган согушту улантууга эми каражат таппай калат. Жалгыз арга, мурун душман болсо да, башка мамлекеттер менен жашыруун мамиле түзүү керек эле.

Ошентип, Борбордук Азияда тынчылардын заманы башталат. Чин империясынын тынчылары орус өкмөтүндөгү керектүү кишилерге жашыруун жолугуп, «экөөлөп Жуңгар хандыгын жер менен жексен кылып, анан хандыкты эки тарап тең ыраазы болгудай кылып, бөлүп башкарууну» сунуштап, эгерде алардын мындай сунушу кабыл алына турган болсо, түбөлүк тынчтыкта жашай тургандыктарын» далилдөөгө өтүшөт.

Бирок, улуу Пётр өлгөндөн кийин адатка айланган, оюн-зоок менен артык баш асемдүүлүктөн башка менен иши болбой калган А. Иоанновна мындай баш ооруткан «майда» иштерге кийлигишкен жок. Империянын ички-тышкы иштери бүт бойдон А.

Остермандын¹ колунда болчу. Орустар минтип, көнүмүшкө айланып кеткен алдыңкы маданияттын (көйнөк менен шляпанын) чордону Европадан кол бошотпой, Чыгыш маселеси эч кимди кызыктырбай калды.

Орустардыкы ушу – кылган ишине акылың жетпейт, убагында көз ачпай жүрүп, элден артта калса, кара күчкө салмай башталат...

Алардын кош көңүл экенин көргөн Чин империясы эми Орто Азия жана Кичи Бухарадагы мусулмандар менен жашыруун сүйлөшүүлөргө өттү. Биринчи болуп Соно Дабанын башы кетти. Бирок анын ким колдуу болуп өлгөнү белгисиз бойдон калды.

Эмесе, баяныбызга жаңы каарман кошобуз. Мындан ары айтылуу Карасакал менен бир топко чейин чогуу болууга туура келет, ошондуктан бул кишинин өмүр-баянына кыскача токтоло кетели. Чын аты-жөнү Миндигул (Миңлигул) Жолоев. Улуту башкыр. Дини мусулман, кезинде Мекеге чейин барган ажы. Денеси толук, сакалы капкара, көздөрү калың каштын алдында тартылып, тик карагандан баары жалтанып, «Кара хан» деген ысым менен даңкы чыгат. Тарых казалдарында «Карасакал» деген ысым менен калды. Зордук менен башкырлардын жерине чеп куруп жаткан орус бийлигине каршы тынымсыз көтөрүлүш уюштуруп, көп губернатордун тынч уйкусун бузуп келди. Аскер башчылары ага каршы түрдүү амал-айла колдонуп, жок кылдык деп далай жолу жарыя кылса да болбой, улам башка жерден пайда болуп, билгендер «сыйкырчы», кабарын алыстан эшиткендер аны «олуя» атыктырып алышат.

¹ Генрих Иоганн Фридрих, 1725–41-жылдары вице-канцлер. 1741-ж. сарай төңкөрүшүнөн кийин өлүм жазасына буйрулуп, кийин ал сүргүн менен алмашылган.

Анын даңкын ого бетер көкөлөткөн да орус бийлиги болду. Албетте, атайлап эмес. Майда атка минерлердин өз падышасына бөтөнчө жүгүнүшү, бөрк ал десе баш алган адат орустарда ушул кезде өзгөчө өнүгүп жаткан. 1735-жылы орус воеводасы Сергеевдин мыкаачылыгына чыдабаган башкырлар аргасыздан козголоң чыгарды. Аны басууга келген М. Тевкелевдин отряды 50дөн ашык айылды орду түбү менен жок кылды. Ошондой айылдын биринде качууга алы жок жаш балдар менен чал-кемпирлер чөп жыйналган кампага жашынат. Аны ачып, айдап барып, сурак кылуудан эриккен орус аскер башчысы кампага от коюп, өрттөп жиберүүнү буюрат.

Дагы бир казак-орус Саймонов дегендин тушунда эч күнөөсүз 30 миңден ашуун башкыр кырылды. Натыйжада көтөрүлүштөр андан бетер күчөдү.

Алардын ичинен Миндигулдун тарыхы өзгөчө.

Айласы кеткен аскер башчылары – аны тирүү кармап келген кишиге беш жүз сом (аябаган көп акча), ал эми тирүү алып келе албай, өлүгүн көрсөткөндөргө анын жарым акчасын баалап, сыйлык дайындашат. Ушинтип орус бийлигинин айласы кеткен сайын, Карасакалдын даңкы күчөп, атагы мурункудан алыска кетти. Мындай жарлыктан кийин аны орустарга кармап берүүгө даамак түгүл, жоро-жолдош, дос болгондор көбөйөт.

Дал ушул учурда Дон дарыясынын жээгиндеги Зимовей станицасында казак-орус Иван Пугачёвдун Анна деген аялы эркек төрөп, баланын атын Емельян коюшат. Карасакалдын ошол кездеги даңкы ушунча, кийин Емельян анын бул амалын өзгөртпөстөн, орус падышасы Екатеринага каршы пайдаланат...

Кийин чакан кол менен орус аскерине алы жетпесине көз жеткенде, Арал тарапка кетет да, чөлдүү жерди байыр алган каракалпактарга кошулду. Ушундай, күлү бир жерге додо болбой жүрүп же капысынанбы, же атайлапбы, айтор чин өкмөтүнүн элчилерине кезикти. Алар менен кайсыл жерден, кандайча таанышып калганы жөнүндө маалымат тарых казалдарында калбаптыр, бирок, жарым жылга жакын орустардын көз жаздымынан чыгып кетип (мындай көрүнүш аларды өтө катуу чочулаткан), кийин Араптандын уулу – Соно Дабамын, катуу ооруп жүрүп (уу берди дегени), араң айыкканын жар салып, Калдаң Серендин тагына атаандаша баштады. Карасакалды көргөн казак султандары – Абылмамбет, Абылай, Барак кол курап, Жуңгар хандыгына чабуул кылып киришет. «Андай болсо, мына сага» дедиби, Чин империясын жайына койгон Калдаң Серен отуз миңден ашуун колун казактарга жөнөттү. Калдаң Серендин улуу баласы Олоң Доржу, Олоң Бйырдын күйөөсү Септен нойон жана мыкты аскер башы Саин Белек жетектеген калмактар кайрадан батышка сапырылат!

Согушка түрткөн Чин империясы экенин кайталоонун кажети жок, калмактын алдан тайый баштаганын али биле элек орустар чек арага жакын жерлерге чеп курууну улантып жатышат. Казак султандары Карасакалды ээрчип алган. Эми окурманым, азыр анын азабын кайрадан Орто Азия тартат!

Бирок, мурунку 1720-жылдардагыдай аманат алып, аманат берүү азыр артта калды, азыр кыргыздар акырындап күчкө толуп, чыгышты карай жылып, тээ эзелки ата-бабаларынын конуштарына кайта баштаган. Бир тилеги Чүй, экинчиси Кашкар жана Ак-Суу болуп, Илеге чейинки байыркы конуштарына жетүү болгондуктан, баяныбызды ушул тарапка буралы.

...1696-жылы Аппак кожо өлүп, Кичи Бухарадагы алты шаар – Кашкар, Жаркент, Ак-Суу, Үч-Турпан, Куча, Котенге Шады кожонун уулу Данияр (кээде Даниэль деп да аталат) кожо ээ болду. Ошол Даниярдын эки уулу – Жакан менен Жусупту Араптан ак үйлүү кылып алат да, ушундан ары Кичи Бухара ойроттордун кол алдында калат. Жусуптун энеси ойроттун кызы болгондуктан, ал таякелеринин колуна келгенден кийин бат тарбияланып, ал түгүл ойрот тилинде жазууга көнүгөт.

Калдаң Серен такка келгенде, Кашкарга Жусуп, Жаркентке Жаканды коюп, Даниярдын кийинки балдары Абдылда менен Аюпка Котен жана Ак-Сууну берди. Анын

ичинен Кашкар шаары Кичи Бухарадагы Жуңгар хандыгынын эң мыкты таянычына айланат. Анын айланасындагы көчмөн элди Жусуп аркылуу башкаруу аракетине өтөт.

...Кийин-кийин, Эдил жээгиндеги калмактардын арасында жашаган эки жүзгө жакын кыргыз жергиликтүү орус чиновниктеринин көрсөткөн зордук-зомбулуктарын айтып, ак падышага арыз жазат. Анда алар мурун Мухаммед пайгамбардын динин кармап, Анжиян, Ак-Сууда жашап турушканын, өз эрки менен коңтаажыга кушчу болуп, ага адал кызмат кылып, 1757-жылы Кытайга карап, анан кайра Россияга (Волганын оң жээги) качып, Уубашынын кол алдына өтүп, бирок 1771-жылы Уубашы Жуңгарияга качканда, Россияны өтө сүйгөндүктөн, ушул жакта калып калганын айтышат. Бул кабар ошону менен үзүлүп калган.

Алардын минтип эми калмактардан да бөлүнүп, эл-жери, дини бөтөн, чоочун жерде калып калышына өтө маанилүү бир шарт болгону көрүнүп турат. Башкача айтканда, алар өз жерине кайта албай турган абалга жеткен. Аталарынын да, өздөрүнүн да аты айтылат. Араларында Келдикенин уулдары Кожомбай жана Кожомжар, Бирназардын уулдары Баке менен Шынак дегендер бар. Кайсыл кыргыз, кай уруудан экени, эмне күнөө кылганы белгисиз.

Биз дагы муну андан ары курап, уланта албадык.

...Ошол Аюп башкарган Ак-Сууда азырынча тынччылык, бул тарапты калмактын улугу Бакаманжы дегендин көзөмөлүндө болот. Шаар ал кезде кичине, баары бири-бирин жакшы тааныйт, ошондой күндөрдүн биринде шаар ичинде кайыр сурап, киши жолуккан сайын кол сунган, чачы куудай ак бир кемпир пайда болду. Ар кай жеринде ит тишинин изи калган жалгыз таяктан башка колунда эч нерсе жок, азандан кайдан келип, кечинде кайда кетерин эч ким билбейт. Кийим-кечеги эски, кир, кунары кетип, көптөн бери жуулуп-каторулбаганы даана көрүнүп турат. Наабайчылар нан берсе, алкаганыбы – көпкө күбүрөп, бата берет. Башка нерсени – акча, кийим-кечекке карап да койбойт. Укпаган неме болбосун деп, катуу сүйлөгөн кишини жалдырап карайт. Берилген саламга жооп бербей, кайыр бергиче эшик алдынан кетпей тура берет. Эч кимге сүйлөбөйт, сүйлөсө сөзү даана билинбейт. Бозала чаң болуп ойноп жаткан балдарын ата-энелери ошо кемпир менен коркута башташты.

– Байкуш, бала-чакасы жок, бир шордуу неме го? -деп боору ооруган көпчүлүк баштарын чайкаса, күндө көрүп жүргөндөр:

– Акылынан ажыраган неме турбайбы? -дешет.

Далысынын бүкүрөйүп калганы болбосо, басканы өзү теңдүү кемпирлерге караганда шамдагай. Бирөө жакшы ат минип бара жатканын көрүп калса, артынан

далайга чейин узата карайт. Чылпак баскан көздөр ошондо бир саамга жалт эте, жайнай түшөт да, ошол замат жок болот.

Баскан-турганы бизге абдан тааныш...

Унуткан жокпузбу? Азыр Карадолу аттын үстүндө отурган болсо, анда дароо эле таанымасыз. Ооба, бул баягы биздин Жаңыл Мырза! Карып калган кезинде ушул абалга туш келген. Караган кишиси жок, тилемчилик кылып, алты шаардын ичинен Үч-Турпан, Ак-Сууну мекен кылып жүрөт. Колуна нан тийсе арыктын жээгине келип, сууга салып жеп, көпкө чейин тунжурап отуруп, анан көздөн далдоо болот. Аны көргөндөр көп.

Окурманым, ушуну менен биз бир кездеги мырза кыз – Жаңылдын караанынан биротоло кол үзөбүз. Анын эмне болуп өлүп, сөөгү кай жерге коюлганын жана аргасыз кайыр сурап калган анын, же мунун колунан шейит болгондордун кимиси шордуу экенин бизге эми эч ким айтып бере албайт. Ошондуктан акыркы жолу коштошуп калалы: «кош эми кыздардын мырзасы, бул жакка бир келип, бир кетет экенбиз...

* * *

Маматкул менен Кошойдун жашы 70терге келген кези, күндөрдүн биринде кабар айттырып, тоо арасындагы элинен аттуу-баштууларын алдырып:

– Ээ, балдар! Эртең деле өсүп-өнмөй деген болмок. Калмактын бузулганын угуп, казактын эмне кылып жатканын угуп-туюп жаткандырсыңар. Алардан мал алып келип, байып калганыбызга ыраазы болуп жата берсек болобу? Койгула, башы Кызыл-Кыя – Санташ, аягы бетегелүү Койташ¹, Иле бою – Сарытокум², Кулжабашы-Куучоку³, Чүй

¹ Орто Азиядагы улуттук чек ара такталып жатканда Кыргыз Облаткому 10–11-апрель, 1925-ж. Ферганадагы Бакса-Сибирген, Исфана, Чапкулук, Ханабад болуштугуна толук, Кыргын-Тепе, Кара-Суу, Чимион, Манак, Булак-Башы, Мархамат болуштугуна жарым-жартылай, Сүлүктү кени жана Уруктай, Бетегелуу-Койташ, Аксай, Каланташ, Джелал-Тюбе, Улар-Ойноор, Кочкор-Ата, Мук-Суу өздөндөрүн доо кылган. Бирок азыркы карталарда «Бетегелүү Кой-Таш» деген өзөн кезикпейт.

² Казакча Сары-Тау-Кум, Тау-Кум; кыт. «Шара-бэл», «Шара-бек» – Иленин Балхашка, Курттуунун Илеге куйган сол жээги. Жаз-күзү малга абдан ыңгайлуу Андан жогору (тоого карай) жаткан жерлер Кургак-Кум. Курттуунун түштүгү Үч-Алматы.

³ Азыркы Казакстандагы Отар, Гвардейск айылдарынын 40-50 чакырым түндүктө жаткан бөксө тоо Кулжа-Башы, анын эң бийик (1178 м) жери Куу-Чоку деп аталат. Кулжа-Башынын батыш жак маңдайындагы тоо кыркасы Киндик-Таш, ал эми ортодогу түндүк-батышка созулуп жаткан ойдуң ойдуң Аңыракай. Аңыракайдын аягы батышынан Чокмор,

менен Таластын бою, Байгара, Жамбыл тоолору, түштүгү Текестен Кашкарга чейинки жерибиз жатат. Кийинки балдардын токо-наалаты мойнубузда калбасын? Анжияндан келгенибизге отуз жылдан ашты. Аттана турган учур келди! - дешти.

Бийи Маматкул сөз алып:

– Мен билгени бу тарапта калмактын төрт гөрү¹ бар. Бири Таластын Капкасында. Экинчиси Кара-Кыштак – калмактын улугу ушул жерде турат дейт. Сокулуктун боюнда дагы бири бар. Андан аркысы Акбешимдет. Ушу гөрлөрүн бузсак, калмак качып берет. Экиге бөлүнүп барып, Капка, Кара-Кыштакты алалы. Калмакта азыр ал жок, көрүнөө эле баралы, -дейт.

Ошону менен карылардын мындай бүтүмүнө макул болушкан оңдон сарыбагыш, солто, саяк; солдон кушчу, кытай, саруу болуп, калмактарды сүрүп кирет. Эр Солтонойдун аты чыккан мына ушул кез.

...Солдогу кушчу менен жетигендер бир тууган – Жетиген, Жоош деген. Илгеркилердин сөзүн уксак, жетиген Кыргыз, Кыбал болуп экиге бөлүнөт. Кыргыздан Алыке, Көчөк – эки уул, Кыбалдан Кантейиш, Тагаймат, Түлөкабыл жана Байсейит деген төрт уул. Чабдар аттуу Солтоной ошол Байсейиттен. Жооштон Кайманазар (Кайыпназар), Сабатар, Кыржы, Кагасты, Аман кушчу, Чылпак кушчулар. Сарыбагыш, солтолорго кошулуп, калмакты Чүйдөн сүргөн ушулар.

Кошойдун Момокону Эр Солтонойдон таалим алып, кийин андан өткөн эр чыгат.

Ар кайсы уруктан топ-топ болуп, бир күнү Кара-Кыштак, Сокулукту беттеп, чалгынга чыгышат. «Баланча жерден кезигели» деп, бир жерди белгилеп, сүйлөшүп алгандан кийин, ар тарапты байкоого алуу үчүн бир нече багытка кетишет. Жанына Момоконду алган Солтоной Ак-Суунун этеги менен Жарташка келет. Момокондун он эки-он үч жашка чамалап калган учуру, Солтоной аны аттардын жанына калтырып, өзү туш-тарапты байкамакка жөө чокуга чыгат. Чыкса, андан мурун келип, кыргыз тарапты аңдып жаткан калмактар бар экен. Көптөп, жалгыз келген Солтонойду өлтүрүп, ылдый түшүшөт. Дабыштан көп киши экенин билген Момокон чабдар атты коштой качат. Жалгыз баланын ат коштоп качып баратканын көргөн калмактар кууп келип, чогуусу менен кыргызга кабылат...

түндүгүнөн Көк-Чоку тоолору, Жийдели суулары менен аяктайт. Киндик-Таштын батышындагы ойдуңчалар Жайсаңдын жотосу, Кер-Булак.

¹ Чеп. Калмакча «гер» – кыргыз тилинде «жоргон», «үй», «уя» деген мааниде. «Мүрзө» деген сөз менен алмаштырууга болбойт.

Акыркылардан болуп, 1755-жылдары солтолор көчүп, Чүйгө ашып, ашуудан төмөн түшкөндө Баймырзанын аялы эркек төрөп, «көчүбүз бай болсун» деп, баланын атын Байкөчөк коюшат. Ашуу-Төр – Ашмараны ашып, ойго түшкөндө Жамансарттын аялы Жакшылыктын толгоосу башталып, бир суунун жээгине келгенде, эркек төрөп, «эсен-аман» жетелик деп, төлгө кылып, балага Эсенаман деген ысым беришти¹. Ошол суу кийин «Эсенамандын суусу» (Ашмаранын сол куймасы) ага жакын чоку (4040 м.) «Эсенаман» аталды.

Эми баяныбызга Талкандын уулдарын кошобуз, ошондуктан аларды да тактай кетели. Талкандын байбичеси Чачыкандан Коңурбай, Кошой, Бакы, Багышан. Экинчи аялы Үрүмжандан – Байболот, Дербиш, Бегиш, Чегеш.

Кошойдун биринчи аялы Бөжөктөн Жамансарт, Момокон, Баймырза, Мамбет. Айыпка келген Тогузбайдын Сайра деген кызынан Кочкорбай. Саяда деген аялынын уругу саруу, андан Куртка, Теңиз.

Коңурбайдан Жайыл жалгыз. Атасы Коңурбай эрте, Фергана тарапта жүргөндө эле кайтып кетип, Жайыл жаш кезинен Кошойдун тарбиясында чоңоёт. Кошойдун өзү болжол менен 1670-жылдардын тегерегинде туулган.

Кезеги келгенде кийинкилерин дагы кошуп отурабыз.

...1740-жылдардан кийин кыргыздар күч алып, Кашкар менен Ак-Суу тараптан Жуңгар хандыгына каршы чабуул кыла баштайт. «Ак-Суу, Кашкар калмактардан бошоп, жердин баары ээн экенин» угуп, сарбагыш, солтодон Черикчи, Момокондор бир нече жолу аттанып барып, камы жок, бирин-серин калган калмак айылдарын чаап, олжого туйтунуп кайтышат.

Окурманым! Азыр биз ушул баянды угуп отуруп, ошол заманда жашап- өткөн ата-бабаларыбыз жалаң келечектеги муундардын камы үчүн согушуп келген дей берсек, анда мындай тыянак чындыктан алыс болуп калмак. Албетте, адам баласы кийинки тукумун ойлобой койбойт. Бирок тарыхка карасак, алар эң биринчи мурунку өткөн турмушун карап, ошого салыштырып иш кылат экен. Муну биз эле ойлоп тапкан жокпуз. Алмустактан келаткан кеп. Анан алардын каны улам кийикиге өтөт. Ошон үчүн биз да аларга окшоп, өткөндөгү ата-бабаларыбыз менен сыймыктанып, кезинде өзүбүз алардай боло албай калганыбызга арданып кетмей жайыбыз бар. Бул ар бир муунга өтүп, далайын баш оорутту. «Баланча атам болгондо, түкүнчө жер меники болмок» деген сөздөр азыр да

¹ Осмонаалы Кыдык уулу өзүнүн «Тарыхы кыргыз Шадмания» деген китебине Эсенамандын 1841-ж. 85 жаш курагында каза болгонун эскертет.

кез-кез кайталанып калат. Тарыхтын ушундай мисалына таянсак, ар бир муун минтип өз ата-бабаларынын өмүрүн баалап жүрүшү туура деген жыйынтык чыгат.

Эми, алардын жекече баатырдыгы өзүнчө чоң сөз. Эң башкы артыкчылыгы – бизге окшоп жашын ченеп, даярданып, кабыл алынган мыйзамга карап жоого аттанбай, карууга киргенден тартып, өз жерин коргоо керектигин түшүнүшкөнү. Алардын жашы канчада болгонунун эч тиешеси болбой, шылтоо таап, жоого аттанбай, үйдө калуу алардын оюна келген эмес. Жоого аттанса, атак-даңк же эрдигин башкаларга көргөзүп, короздонууну ойлобой, жоодон сактанууну эң башкы милдет катары билип, артында айтылып калган далай-далай эрдиктерди жаратып кетишти. Ошону менен айтылуу эрдиктерине жараша жанындагы жолдошторуна дем берип, үзөңгүлөш нечендеген баатырдын чыгышына өбөк болушканы өзүнчө жомок.

Эми, кезегинде тарыхчы Б. Солтоноев булар жөнүндө сөз баштап кеткен, ал кишинин айткандарын улантууга туура келди. «Баатыр алтоо болот» дейт.

Биздин каарман Болот бий ушулардын үчүнчү түрүнө кирет.

«...Жоонун ыгына жараша урушуп, кээде душманына дайынын билгизбей, кай тараптан кол салат дедиртип азапка салып, кээде колунун абалын таразалап туруп, капысынан кол салат. Жоонун аздыр-көптүгүн билмекке адегенде качырткы салып, согушта ар дайым эле тобокел сала бербейт. Адегенде, алды-артын байкап, анан жети өлчөп, бир кесет. Мындай баатырлардын жолдошторуна чоң пайдасы болгондуктан, көп жоокерлерге ушул баатыр башпаана болуп, макталуу «илекор» баатыр ушулар».

Эсенкул баатыр Болоттун тескериси. Алтоонун биринчиси. Кандай кана шарт болбосун, «мына мен!» деп көз көрүнөө, тобокелге салып согушат. Урушка киргенде тоскоолдук эмне экенин билбейт. Ар бир шарт же жагдайды өз пайдасына чечүүгө аракет кылат. Жоодон качууну таптакыр ойлобойт, тескерисинче өздөрү издеп табат. Эгер жеңип алса жеңишине сүйүнбөй, жеңилип калса сары-санаа болуп, чөгүп калуу булардан алыс. «Октон-чоктон коркпостон, алды-артына, аздыр-көбүнө карабастан, жоо миң киши болсо да тоодон кулаган таштай качырат. Же өзү талкаланат. Мындай баатырлар кыргызда боло келген...».

Эгер азыркы заман тарыхчынын тагдырына кез келгенде, ал киши дагы даана сүрөттөп, заманына ылайыгы келип, айтылбай калгандарынын баарын так жана толук айтып кетмек беле деп, бармагыбызды тиштеп, баш чайкагандан башка айла таппай, жашоонун ушундай чааралекей экенине ичтен сызып, баяныбызды уланттык.

... Эскисин эстеген ойроттор ошондо: «буларды эсинен чыгаргыс кылып, кайрадан Ысар-Гөлөпкө жеткире чаппасак болбойт» -деп, бул жактагы көчмөндөргө бир нече жолу кол салып, аларды Кашкардын түндүгүндөгү тоолорго сүрүп, анан кийинки жылы беш

миңге чукул кол менен Торугарт, Чатыр-Көл аркылуу Ат-Башыга жетти. Ойротторду баштап, Дорбо деген нойон¹ келет.

Ошентип Ат-Башыда калмактар жүргөнүн уккан Маматкул уулу Черикчини аткарат. Черикчи жанына Эсенкул менен Качыкени алды. Бул алардын биринчи чоң казаты эле. Азыркы учурга салыштырсак, Эсенкул менен чакыр саяктагы² Түлкүнүн уулу Качыкенин «жаңыдан мурут чыгып келе жаткан боз бала» болсо, илгерки боюнча «эл четин тосо турган» убагы.

Ойроттордун дагы эле күчтөн анча тая элек. Бирок «мушташкан сайын көз чыкпайт» дегендей, согуш сайын жеңишке жете берүүнүн дагы өзүнчө кемчилиги бар. Жеңип көнгөн айла-амалдын башкасын чанып, бир гана ыкмага оойт. Ал ыкма мындай – колунун көптүгүнө таянган ойроттор жоого тийерден мурун уруш боло турган жерге жакын сөзсүз буктурма кылып, кошумча күчүн жашырып коёт. Андан кийин бет маңдай келип, жоосунун санын билүү үчүн жекеге киши чыгарып, бир чети сынап, алаксыта баштайт. Мүдөөсү жоонун алды-артын байкоо. Качан анын арты таза экенине көз жеткенде, негизги күчүн маңдайындагы душмандын эң мерчемдүү жерине багыттап, жалпылап сокку ура баштайт. Качан жоонун бир канаты алсырай баштаганын көргөндө, баягы көмүскөдөгү кошумча күчүн ошол канатка жабылтып, көптүгүнө салып, аягында жеңишке жетет.

Бул жолу да салгылаш ушундай ыкма менен башталып, аягына чейин ушинтип уланарын билген кыргыздар согуштун алдында кеңеш кылып, саны өзүлөрүнүкүнөн ашык жоого башкача, тээ илгерки ыкмалардын бирин колдонууну чечишти. Кийинки тарыхчы адистер муну «согушка маш сактар колдонгон ыкма» деп эсептешет.

Башында көнүмүш болуп калгандай жекеме-жекеге чыкпай, капысынан жоонун капталынан качырып кирип, жалпы уруш салып, качан гана уруш узарып, ойроттордун бүйрү кызый баштаганда, кайра артка тартып, качымыш болуп, жоонун колун бириндете турган ыкманы колдонмой болушат. Ойлогон ойлору да башында туура чыкты. Көнүп алган амалын колдоно албай калган ойроттор капыстан башталган чабуулга шаштысы кете түшөт. Ушуну баштап коюп, артка качышмак, бирок...

Ал кезде Эсенкулдун жашы жыйырмага не толуп, не толо элек кези, ойротторго бетме-бет келгенде уруштун кызуусу менен баягы алдын-ала макулдашылган убаданы

¹ Кээ маалымат боюнча Доржу. Бирок Доржунун кийин келгени анык. Бул кабар Тарбагатайдагы ойроттордун өргөөсүнө келишкен орус элчилери аркылуу ошол замат орус бийлиги менен казак султандарына жеткен.

² «Чекир саяк» деп кийин эле аталат. Илгеркилерди боюнча «чакыр саяк».

унутуп, жоону жалгыз аралап кетиптир. Аны адегенде агасы, Черикчи көрүп калып, жоокерлерин кайрып, кайрадан жоо аралап, Эсенкулдун артынан жетип, албууттанып алган жаш неменин атын чылбырдан алып, араңдан зорго жетелеп чыгат.

Кыргыздардын кайра качып калганын көргөн ойроттор эми гана көнгөн тартибине келип, алардын артынан түшөт. Кыргыздарга ушул гана керек эле. Кээде качымыш болуп, кээ бирде кайрыла калып чабыша кетип, бир капчыгайга кирип, экинчи капчыгайдан чыгып, мындай амалын бир нече жолу кайталап, эки-үч күндүн ичинде ойроттун колун толук жиниктирип бүттү. Качан шайы оогонун көргөндө, өзүлөрү да чарчагандай түр көрсөтүп, акырында бир капчыгайды өрдөп барып жок болушат.

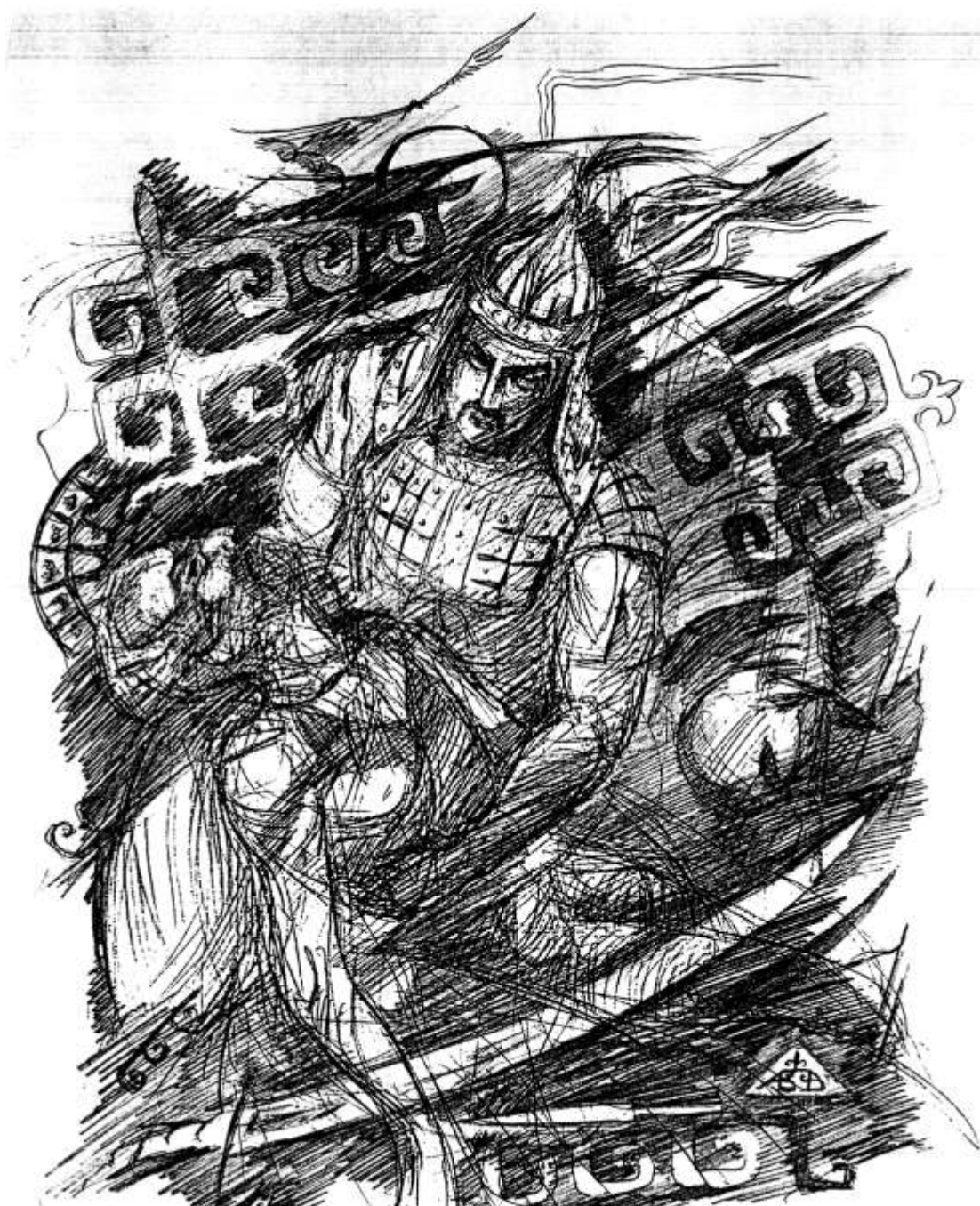
Ушунча күн бою каалагандай жапырып, ачык согуш кыла албай, мышык-чычкан ойноп, жедеп чарчап бүткөн ойроттун колу ошондо айла жоктон артка тартат. Өзүлөрү чарчап, аттары жүрбөй калганына карабай, дагы бир далай жерге узап барып, анан өргүп алууну ойлошту...

Коңшулардын кыргыздарды жайчы дегени бекер болбосо керек, ошол түнү тоо койнун туман каптап, артынан бурганактаган кар жаап, борошо башталды. Албетте, ойроттор деле кыргыздарды ак жайдын күнү кар жаадырган «жайчы» экенине өмүр бою ишенип келген, ошондуктан алардын алдын-ала жоруганы бул жолу да дал келет. Күчөтүп сакчы коюп, ат чылбырын колдон чыгарбай, канчалык сак жатса да, таң атайын деп калганда кыргыздардын чыныгы чабуулун өз көзү менен көрүшөт.

«Ошондогу бурганак болбосо, ойроттор такыр кырылмач», -деп, баш чайкайт, бул окуяны айтып берген карыялар, алардын кырылып калбаганын тескерисинче ошол борошодон көрүп. «Кой» дегенге карабай, агасынын кунун кууп, черик уругунан Табылды деген качкан калмактын артынан кетти.

...Тээ илгери калмак чапканда, чериктер Алайкуу тарапка сүрүлөт. Кийин баш-аягын жыйып, бир аз тыңып калган күндөрдүн биринде, калмактын талоонуна туш келишет. Капысынан баскан калмактар колго түшкөндөрдүн баарын кырып салат. Ошолордун ичинде чериктин баатырлары Токтоке, Абыш дегендер төшөктөн тургуча өлөт. Булар Табылдын бир тууган агалары экен. Кун учурунда алынбаса, кыргыздын көксөөсү суубайт, Табылды анда жаш, ошондуктан аны унутпай жүрүптүр.

Ал учур «кун» менен «намыс» деген сөздүн айырмасы жок кез, ошол Табылды эми эрезеге жетип, «кезек келди, калмактан эми өч алам», -деп, беркилерге кошулуп келип, анан калмак качканда, жанына бир аз жолдош алып, качып берген калмактардын изине түшөт. Артынан жүрүп отуруп, Тарагайдын башынан жетет. Ошол жерден ит уруш салып, жоо колунан шейит болду.

Бирок Табылдынын уучу кур кеткен жок, мунун тукумунан кийин-кийин кыргыздан чыккан алгачкы илимпоздордун бири, «Манас» айтуучуларды жыйнакка салган аты белгилүү – Ыбырайым Абдырахманов деген туулат.

...Бул учурда Калдаң Серендин он сегиз жаштагы уулу Олоң Доржу да бойго жетип, өзүнө энчи издеп, Ташкентти алып, эми Коконду курчап алган кези эле.

* * *

Кокон!...

Ошо кездеги чыгыштагы эң атактуу жана табышмактуу шаарлардын бири. Самарканд менен Бухарадан алда канча кеч курулса да, кээ кезде аты тигил экөөнүн атагынан алда канча алдыга кеткен күндөр болду. Өзү Абдыкеримдин тушунда гана шаарга айланып, даңазасы ушунун тушунда чыкты. Ферганадагы Беш-Арык, Кува, Касан, Канибадамдын Коконго кошууда Абдыкерим гана эмес, кыргыздардын да мээнети зор.

Камоодо калган Абдыкерим ойроттор менен акыркы жоокери калганча кармашууну чечип, тегерегиндеги коңшуларына чабарман чаптырды. Кабар жеткенде Болот менен Темир шашылыш кол курап, Кетмен-Төбөнүн башы аркылуу Чаткалга, андан Чаначты ашып, азыркы Шайдан айылына жакын жерге миңден ашык үй тигип, чоң дөбөгө туусун сайды. Жоокерлерин тегеректеги карагай-чердин аорасына отургузуп, душман боз үйгө кол салса, аны тегеректеп, курчап алуу ойлонуштурулган. Ошол жер кийин «Тоскоол» деп аталып калды.

Бирок ойроттор бул тузакка кептелбей калды. Батышынан Оро-Төбөлүк – Садык бийдин уулу Пазыл деген амал кылып, коңгуроо ургулап, калдырак-шалдырак сүйрөтүп алып, чабуулга өтсө, жоонун ат-төөлөрү үркүп, Коконго жолой албай, Ташкентке чегинди. Пазыл бийдин Мирмухаммед деген жигити ушул салгылашууда жалгыз өзү ойроттун токсон кишисинин башын алып, атагы чыкты.

Болот менен Темирдин жашы анда алтымышка таяп калса да, аттан түшпөй, согушка баштан-аяк катышып берди. Агасы Тынай бул учурда Чүйдөгү кара калмактын сазайын берип жүргөн. Ушул согушка Болот бий кушчудан Итим деген жигитти ээрчите келген. Душманга октой тийип, мейли ат үстү, мейли жөө болсун жалтанбай, согушуп жүрүп, баатыр атанды. Атасы Кенже. Кенжеден Козубек, Итим. Итимден Элчибек, Келдибек, Олжочу, Эдилбай, Байкиши, Жаманкыз, Адылбек, Акбото, Бүргө дегендер туулат.

...Калдаң Серен бир күнү жалгыз отурса, түндүктөн тир укмуштай кубулжуган шоола түшөт. Кооздугуна суктанып, «карагылачы» дейин десе, өргөөдө жан киши жок, баягы нур улам өйдөлөп, жылып баратат. Аягында тырмактын агындай жарык калып, ал сыртка чыгат. Артынан кошо чыкса, жан киши жок. Күнөс – Жылдыз, Алтай – Тарбагатайдын кайда экени билинбейт, коюу туман. Баягы жарык жол көрсөтүп кете берет. Бир кезде чоң өргөөнү көрөт. Жарык ошондо гана жоголот. Калдаң кирсе, төрдө атасы Араптан отуруптур. Жанынан орун көргөзөт. Эртеси Калдаң Серен тилден калып, алты күндөн кийин көз жумат.

Бул 1745-жылдын сентябрь айы эле.

Эң улуу кызы Олоңбайыр¹ жыйырма бир, эркек балдардын улуусу Олоң Доржу он тогуз жашка келген. Экөөнөн башка 13 жашар Наамчыл жана 7 жаштагы Цеван Даша деген эки эркек бала калды. Эми, алдыда баягы биздин Каракыз баштаган чатактардын аягына чыгабыз. Анткени калмак заңында күндөн туулган бала такка отурбайт. Ошентип, атасынын ордун Бычаган-Чыган Доржу Наамчыл алды да, тарыхка «Ажа хан» деген ат менен таанылды. Кыргызда «ажаан» деген бир сөз бар, «ай дээр ажо жок, кой дээр кожо», жаагы басылбай ажилдаган катындарын да «ажаандай болуп» деген ылакап сөздөр Калдаң Серендин баласы Ажа хандын атынан улам калган деп айтылат.

Хан болбосо – хандык жок, бирок кошоматчылар бардык элде бар. Өзгөчө хан жаш болсо, ага жагынгандар өлкөгө батпай, атаандаштык курчуп, биринен-бири озуп, кадимкидей жарыш башталат.

Мындан жуңгарлар да кур калган жок. Мурда болуп көрбөгөндөй шаан-шөкөт, баш-аягы ай-жылдарга созулган үлпөттөр күчөдү. Сүттөн тартылган арак суудай агып, мас болуп алып айылдагы иттерди кубалап, аткылоо жаңы салтка айланат. Баланча жерде сулуу келин-кыз бар деген кабар жетсе болду, кай жерден болбосун хандын желдеттери өргөөгө алып кетет. Мелдешке түшкөндөй, айыл кыдырып, сулуу кыз издегендер көбөйдү. Күндө оюн-зоок – чагымчылардын күнү тууп, кошоматчылар доорон сүрүп, күнөөсү жок адамдардын башы топтой томолонду. Ушинтип, Калдаң Серендин сөөгүн өрттөп, күлүн кичи мекени Жылдызга көөмп келгенден кийин, калмактар баягы көнүмүш адаты – так талашууга киришти. Биринчилерден болуп, өргөөгө шашылыш кайтып келаткан жеринен Септен нойон өлтүрүлдү. Ким өлтүргөнү белгисиз. Ал өлгөндөн кийин анын Олоң Доржуга жазган каты арналган кишиси эмес, каршылашы – Олжой нойон тарабынан жарыя кылынды. Ушуну менен Олоңбайыр кыз айласыз козголоңчулардын анабашы болуп чыга келет. Күндө мас Ажаны өлтүрүү анча кыйынга турмак эмес, ошондуктан анын көнүмүш жолу – уу берип жок кылууну чечишти. Бирок, чын эле көзү ачыкпы же арасынан бирөө айгак болдубу, айтор уу кошулган тамак Ажаандын оозуна жаңы жеткенде, жакын отурган Эмчи табып табакты кагып жиберет. Табак очокко аралашып, үй ичи түтүнгө толду. Жаны таттуулар эшик талаша сыртка атырылганда, Башы нойон бычагын ала жүгүрөт. Бирок ажалы жок экен, ортодогу кемегеге чалынып жыгылат. Ажа хан качып, Чакпа нойондун үйүнө корголот.

...Сулуулуктун сыйкыры укмуш, канча деген баатырлар анын курмандыгы болду – дагы канчасы курман болот, эч ким айта албайт. Көчмөндөр кызды алысты жакын

¹ Орусчасы Лама Баир.

кылганы үчүн жакшы көргөнүн мойнуна алат, бирок, бир элди экиге бөлүп жиберүү да ошол кыздын колунда экенине маани беришпейт. Кийин элде «Он сан элди Олоңбайыр кыз бузду» деген макал калды. Анын ойрот тарыхындагы ордун Жаңыл Мырзага салыштырууга болот. Кыргыздын Анжиянга качышы Жаңылдан башталса, ойроттордун кыйрашы Олоңбайырда жатат.

...Дагы бир жолу тактап көрөлү. Туура. 1724-жыл. Олоңбайыр кыздын туулган жылы Каракыз менен Соно Даба себеп болгон чатактын башына туш келет. Соно Даба болсо Эдилге 1726-жылы качты. Демек, Калдаң Серен Каракызды 1726-жылдан кийин алмак. Автордун көз алдынан Каракыздын элеси кетпей, Олоңбайырдын артынан тажрыйбалуу башка бирөө чыга калчудай туюлуп туруп алды. Бирок анын өмүрү кандайча аяктаганын тарых пири азырынча эч кимге ача элек.

Жалаң кыздарга байланышкан тарыхтын мындай табышмактары келечекте да кайталана бермекчи.

Ат-Башыга чейин келген жогорку жүрүш – кыргыз конушун аралап келген ойроттордун акыркы жүрүшү эле. Бул жеңиш башкаларга дем берди. Ушул учурдан баштап орундар алмашып, эми кыргыздар ойроттун конуштарын аралай баштайт. Тынай уулдары Сатыбалды, Атаке менен саруудан Сырдыбайдын Бердикеси бала-бакырасын алып, Таластын башын айланып, Сары-Өзөн Чүй, Кордойдун бөксөлөрүн жайлап жаткан ойротторду чаап, Илени карай сүрүп кирди.

Кашкар тараптан аны Акмат бий¹ коштоду. 1748-жылы жазында көп уруу кыргызды бириктирип, Кашкарды камап, Жусуп кожого жардам бергени келген ойроттордун колун талкалап, алардын бир жарым миң кишисин туткунга түшүрүп алды. Алакандай кыргыздан мындай сокку жегенине ыза болгон ойроттор башында Доржу² нойон турган дагы он миң колун чыгарып, Акмат бийдин артынан жөнөтөт. Анын ичиндеги миң жоокер Дабачы нойондун тандамал, жеке жоокери эле.

Кыргыздар капыстан кол салуу өнөрүн гана эмес, жеңилүүдөн ыза болгон жоо акылынан адашып, өч алуу үчүн башы-көзүнө карабай келерин да жакшы билген.

¹ Муну Аппак кожонун уулу Акмат жана Оогандагы, кандагарлык Дурранилердин тукумуна негиз салган Акмат менен алмаштырбоо зарыл. Тарыхчы В. С.Кузнецов кыргыздын черик уруусундагы Акмат менен анын агасы Кудайкул жөнүндө учкай кеп кылат, бул ошол болушу мүмкүн.

² Калдаң Серендин баласы Доржу менен аты гана уйкаш.

Кашкардын үстү, Теректиден тосуп жатышса, ойлогондой эле көп узабай жоо келет. Көксөп жүргөн душманын ким аясын, эски адат боюнча жада калса жан соога берилген жок. Ойроттун жети миңден ашык жоокери ушул жерден набыт болду.

Бир заматта жети миң кишисинен ажырап, өзү араң кутулган Доржу нойон калган-каткан колу менен артына кылчайбай, Ажа хандын алдына келип жыгылды. Ажа хан аны сүргүнгө айдап, ал жактан Чин империясынын кол алдына өтө качып, жаны аман калды.

Ошол жылы күздө жанына Алдаштын Шапагын алган Эсенкул Кашкарга аттанды.

Шапак да убагында ченемсиз баатыр болгон. Белекке чейинкисин айтканбыз. Белектин Салмаке деген улуу аялынан Тогузбай, Шүкүр, Элчибай, Кожош, Теңизбай – беш уул. Алдаш, Токой, Алдаяр, Токоч, Саты деген бешөө Жаркын деген көрөр көз аялынан. Алдаштын байбичеси Шекерден Меңмурат, Шапак, Тазабек. Токолу Кагастан Кудайменде, Бирназар. Казак аялынан Түкөк деген жалгыз уул. Алдаш Болот бий менен замандаш. Балдарынын ичинен эң белгилүүсү Шапак. Чоңдугунан «олоң жетпес чоң Шапак» деп аталып, алты уулу кийин алты чоң урууга айланды.

...Болот бийге жакшы уул тууп бере турган аял таап бергенден кийин Санчы сынчыны бир күнү Алдаш чакырып келип, «балдарымды көрүп бериңиз» дейт. Алдаштын улуу-кичүү балдары чогуу Кагастын үйүндө упай ойноп жатыптыр. Санчыны ошол үйгө киргизишет. Кирсе, калганы чүкөлөрүн Бирназарга уттуруп коюп, кайра чырдап жатышкан экен. Алдаш балдарын зекип, тегиз тизелете отургузат. Санчы көчүк басып, балдардан келечекте ким болгусу келгенин сурайт. Көзүнүн төбөсү менен Бирназарды карап отурган Шапак токтолбой, «баатыр болом» дейт. Меңмурат молдо, Бирназар бай болуу тилегин айтат. Тазабек курсагын тырмап, «мага эч нерсенин кереги жок, уруу кылсам да жан багып кетем» дептир. Кудайменде чыгдан жакты карап, «айран-кымызым ашып-ташып турса болду» дейт. Түкөк эгин эгип күн көргүсү келгенин айтат.

Ошондо Санчы сынчы каанаттанбай:

– Сенден эл бийлеген бирөө чыгыш керек эле, башка балдарың болбосун? -дейт, Алдашка. Алдаш аялын карайт. Үч аялынын тең боюнда жок, Санчы сынчы башка сөз айтпай, аттанып кетти.

...Эсенкулдун азыр жашы жыйырма бештен жаңы өтүп, атасы Болот, чоң атасы Маматкулдун атагы менен экинчи аялы – төркүнү кушчу Анарга үйлөнгөн учур. Бою чоң, ийиндүү, ыраңы түктүү, сары чийкил болгон Эсенкул оң-солдун ичине көзгө илинип, «ылаачын арым, кыргый көз» деп аталып калган.

Ошентип экөө жанына үч жүзгө жакын жигит алып, Тарагай, Нарынды кечип, Суук-Кыр менен Беделди ашып, Ак-Сууну жээктеп, Үч-Турпандын үстү, Иле дарыясына

куйган бир өзөндүн башы – кең жайлоодо жаткан Чакпа нойондун¹ чоң айылына тийет. Тегерегинде миңге жакын үй, үйлөрдүн чок ортосунда чоң ак өргөө тигилген бул айылды ыңгайлап туруп, таң ата басып калмай болушту. Аттанаарда колун үчкө бөлүп, Шапак экөө кеңешип, эки бөлүгү эки тараптан кол салганда, бир бөлүгү болгон ат – жылкы аттуунун баарын сүрүп жөнөшөт.

Капыс тийген жоодон жаман нерсе жок – уйкудан көз ачылбай, алактап калган адамдын көзүнө кол салгандын баары бирдей дөө көрүнөт. Ушинтип, камы жок, жай жаткан ойроттор туш тарапка чачыла качат. Сулуу-сулуу кыз-келиндер менен жылкыны алдыга жөнөтүп (жеңиштин белгиси), өздөрү артта калышат.

Бейкут жаткан айылды капыстан жоо чапса, изи сууй электе куугун чыгат дей бериңиз. Башка жакка кеткен Чакпа нойонго кабар жеткенде, кошуна кошундардан кол курап алып, кыргыздардын артынан түшөт.

Тоо аралап бийиктеген сайын Иленин куймаларынын башы улам жалама аска-таш менен түбү терең жар болуп, киши өтө алгыс, жаратылыш жасаган чеп болуп, төрт тарабы өңүттүү келген суулардын башына карагайдан көпүрө салып коюшат.

Эми окурманым, ушул жерден кичине тыныгып, тарыхтын байыркы пири Клиого кулак төшөй кетели. Аны күбө кылсак, илгерки доордон бери сан аз кол менен чоң жеңишке жеткен саналуу гана кол башчылар болуп, убагында алар согуш өнөрүнөн атайы сабак алып үйрөнүшкөн. Эгер ошондо алар азыркы кыргыздын шартында согушуудан баш тартса, бедели бир эли да түшмөк эмес.

...Жаңы эле көпүрөдөн өтүп, куйругу үзүлө бергенде, жигиттерин экиге бөлүп, карагайдын ичинде күтүп жаткан Эсенкул ураан таштады. Калмактар акыл-эсин жыйгыча, арт жагын тоскон кыргыздар жыгач көпүрөнү талкалап жиберди. Таштан-ташка урунуп, тик аккан тоо суусуна кеткен көпүрө менен үмүтү сууга аккан ойроттор жашоодон үмүт үзүштү. Баш аламан аткылап, кыйла убакыт туруштук берип, ал эмес туш тараптан качырып жаткан бир топ кыргызды колго түшүрүп алышат. Алардын ичинде Салыбек болот. Ошондо Шапактын күлүгү, Италанын алы бир жүрүшкө калыптыр, Эсенкул ага мине калып, жоону аралап барып, инисин аман алып чыгат. Шайы оогон калмак акыры жарга кысылып кырылды. Көбү боюн сууга таштап, аман калган киши болгон жок. Көргөн-билгендер тоо суусунун аягы кадимкидей канга боёлуп чыкканын

¹ Тарых даректеринде Акпа, Ягба деп да атала берет. 1746-жылы Ажа хан аны казына башчысы кылып дайындап, 1748-ж. өз алдынча ээлик берген.

айтып жүрүштү. Бул согуш кыргыз санжырасында кеңири берилген¹. Кырылган жоонун санын үч жүз жетимишке жеткирет.

¹ Казак-ойрот мамилесин иликтеген В. Моисеев бул уруштун чоо-жайына кайрылып, ойроттор үч жүз кишинен ажыраганын жазат. С. Мадунанов ушул жылдары ойротторго каршы кыргыздардын эки чоң жүрүшү тууралуу кабарлап, тилекке каршы жыйынтык чыгарбайт.

Эсенкулдун эрдиги жөнүндөгү бул кабар ошол замат коңшу элге да тарап, ушул окуя жөнүндө имиштерди өз кулагы менен уккан казак тарыхынын Геродоту аталган А. И. Левшин: «...жапайы кыргыздар согушууга келгенде өлөрмандык кылып, коңшу элге такыр тынчтык бербейт», -деп жазып жиберүүгө үлгүрөт. Ушул жүрүштөн алган жаратынын салдарынан көп узабай Салыбек каза тапты. Шапак баатырдын камчысына эмчектеги баласы менен бир келин туш келет. Баланын аты Чүрүм, ал бойго жеткенде Шапак калмактын Бүрүм деген кызын алып берет. Анын тукумунан Өмүр, Карач дегендер кийин Жылкыайдардын уулу Тилекмат менен тең тайлаша чыгат.

...Бир күнү орустарга кызмат өтөп жүргөн Тилекматтын уулу Чыныбай Караколго жыйын кылмай болуп – анда орусча сүйлөгөн кишинин ити чөп жеп турган учур – баланча убакта келе калгыла деп, бугунун билермандарына күн мурун кабар айттырат. Кыргыз айткан убакта кайдан келсин, Чыныбай күтө-күтө:

– Бу силер эл деле эмес экенсиңер, айткан убакта келбейсиңер, -деп ачууланат.

Ары жакта отурган Карач анда:

– Туура айттың, булар эл деле эмес, эл болсо Каңгайдан келген мени же Кашкардан келген сени бийлетет беле? –дептир. Айтылган бул сөздүн чыгышы жөнүндө бир нече уламыш бар, эң кызыгы, баарына тең чериктин боорсок уругунан Кожомкул деген катышат.

...Илгери-илгери кашкарлык соодагер уйгурлар соода кылып жүрүп, чериктен Айчубак менен Байчубакка эки жылкыга баалап, бир кыз сатат. Кызды Байчубак алат. Андан Күнтууду, Куумач, Сатыкул, Куттуккадам деген төрт уул. Куттуккадамдын бир баласы Байтеке. Байтекеден Боорсок. Анын уулдары «боорсок» аталды.

Ушул Боорсоктун тукуму Кожомкулдун кызын базыс Олжоболот деген уулуна ылайыктап, куда түшүп, калың малын өткөрөт. Кожомкул себин даярдап, «кызым жумшап жүрсүн» деп, ага бир жесир катын кошот. Анын бешикте эркек баласы болот. Кожомкул менен тынышып бүткүчө Олжоболоттун өз кызы да бойго жетип, ага эми Бирназар куда түшөт. Убагы келип, бир күнү ал калың малын жеткирип келсе, Олжоболот кызынын себинен кутулмай болуп – башка ылайыгы жокпу же атайы ишпи, айтор мурунураак барып, кызымды тосуп алсын деп, баягы Кожомкулдан келген жесирди аялды

Бирназарга кошуп берет. Ал кезде айылдар бир-биринен алыс, жол узак, күүгүм кирген ченде бир чоң сууга туш келишет. Караңгыда карайлап жүрүп, бир жерди кечишсе, ортосу ирим экен, баягы жесирдин алдындагы аты мүдүрүлгөндө, колунан бешик ыргып, күпүлдөп аккан сууга кетет. Түн ичинде ким издейт, айла жок ошол суунун жээгине конушат. Баланын өлүгү ит-кушка жем болот, таап, жерге жашырып коёлу деп, таң атаар менен суу бойлоп чыгышса, бир аралчадагы кайыңдын арасынан бешиктеги баланы эмизип турган эликти көрүшөт. Ошентип аман калган балага Жылкыайдар деген ат берилет. Көп санжырачылар бая Алдаштын балдарын сынап келген Санчы сынчынын издегени ушул Жылкыайдар болчу деп болжошот.

Арадан канча убакыт өткөнүн билген жан жок, бир жыл, жарым жыл өтүп өтпөй, Олжоболот бийдин кызы, Бирназар бийдин болочок келини такыялуу кезинде белгисиз бир оорудан көз жумат. Ал кезде кыз өлсө келген калыңы – мал болобу, акчасыбы – баары кыздын атасында калып, бирок «өлүк кыздын» оокатын гана кайрып берүү салт экен. Ошентип Олжоболот келип, мурун өтүп кеткен кызынын жасалгасын кайра алып кетмей болот. Куран окулуп, кошогу кошулуп, акыры аттанарда Жылкыайдарды таппай калышат. Ары издеп, бери издеп, бирөө катып алды го деп, айылды да тинтип чыгышат. Табылбайт. Жол болсо узак, күн улам кечтеп баратат. Ошондо Бирназардын байбичеси Бүбүжамал баягы күң аял менен баланын ордуна жаңы эле жибектен чырмалып жасалган кооз чыгданын сунуш кылат. Айла жок, Олжоболот жибек чыгданды алып кетет, баягы аял Бирназарда калат.

Азамат-эрлерди жерибей, багып алган кадимки күндөлүк турмуш, кийин алардын эрдиги минтип аңызга айланды.

Кээде жеңип, кээде жеңилген бул заман Эсенкул менен кошо дагы-дагы көптөгөн баатырларды жаратат. Кошой, Тынай, Атаке, Черикчи, Солтоной, Жайыл, Момокон, Садыр, Шапак, Качыке, Теке, Үсөн, Түлөберди, Бөрүбай айта берсек түгөнбөйт. Топ жылдыз сыяктуу болуп, булардын эрдигине XVIII кылымдын оор сыноосу так ушул адамдардын тагдырына туш келди.

Сарыдан килем жаптырып,
Сары аркан менен тарттырып,
Санжырга менен төө өткөн!
Саймалуу калпак кийгенден,
Сайышып жоого киргенден,

Санатсыз нечен эр өткөн! -дейт, канча эрдиктер унутулуп бара жатканына өкүнгөн айтылуу бир акын.

Аты аталган ар бир ысымдын артында не деген ажайып өмүрлөр калды?! Эң өкүнүчтүүсү, бизге мындай ажайып өмүрлөрдүн жарымынын жарымы дагы жеткен жок.

Маматкул, Кошой бийлердин сексенге чыккан кези. Күндөрдүн биринде жанында Каработо, Майтыктан башка Тынай, Болот, Темир, Жайыл, Жамансарт сыяктуулар бар, жашыраактардан Эсенкул, Кебек, Момокон дагы бир топтору отурат, бий сөзүн алыстан баштап:

– Ээ, балдар эмнесин айталы! Эркек бала туулса, бир намыска жараса деп, көздөн кара жаш кетет. Болбосо анын кыз бала менен кандай айырмасы бар, ата-энеге экөө тең бирдей. Башыбыздан далай өтгү. Илгерки чалдар ушу турган Анжыяндан аттанып, туура алты айда Жылдыз, Күнөс, Ордос, Алтайга жетээр элек деп айтаар эле. Кудайга шүгүр, күчүбүз толду. Намыс алчу балдар чыкты. Эми, калмак сүрүлүп, Талас менен Чүй бою, Байгара, Жамбылдагы илгерки конушубуз бошоп атканын, казак жөн жатпай, бош калган жерди ээлеп алалы деп, көчүп жатканын угуп-көрүп жатасыңар. Акылдашып, ошо жакка жылгыла. Кошой экөөбүз ичээр суубузду ичип, көрөөрүбүздү көрдүк. Келечек силердики -деп, акыл-насаатын айтты. Ушуну менен тыңганы акырындап, Таласка, андан Чүй тарапка көчө баштайт.

Сарыбагыштын ичинен Таласка биринчилерден Темирдин айылы көчтү.

Кээде жайлап, кээде киргилденип кирген тоо суусу сымал, өмүр деген да буркан-шаркан болуп, бир саам токтобой, улам-улам ылдамдап өтө берет. Кечээки көргөн бүгүн жок. Эсенкулдун жашы отузга чукулдап, тарткан тизгинге ээ кылбай, ооздугун кемире чайнап жулунган аргымак кебетеленип турган курагы. Өмүрүнүн көбүн жоо бетинде өткөрүп, ат жалында жетилип, баатырдык сөөлөт күткөн. Ат үстүндөгү турмуш өзүнчө из калтырбай койбойт, ошондой болуп, көчмөндөргө тийиштүү бул адат Эсенкулга да туш келди. Жоокерчилик заманга ылайык кээде эч кимге моюн сунбай, чарт эте түшкөн мүнөз менен айтканынан кайтпаган көктүгү, өжөрлүгү коштоду. Күч-кубаттын ташкындап турушу атасы Болот, каарына чыдабай чарт жарылма мүнөзү чоң атасы Маматкулду жазбай кайталайт. Учурунда ушундай, коркуу деген эмне экенин билбеген адамды анын көзүнчө мактоо менен артынан ушак-айың сөздөр кошо ээрчип, мүнөзүнүн калыптанышына өз таасирин тийгизбей койбойт. Өз оюнан кайтпаган, айтканын бербеген мындай мүнөздөгү адам баарына тегиз жага албайт, ошондуктан алардын аркасынан ар кандай жаман-жакшы сөздөрдүн ээрчип жүрүшүнүн жөнү бар. Бири даңк бөлүшө албаса, экинчиси көрө албайт дегендей. Дагы бири атайлап, ашыра мактайт. Албетте, анан мындай мүнөздөн чет душмандар гана жабыр тартпастан, анда-санда жакын туугандары кошо кабылат. Бирок ага сөзсүз бир нерсе себеп болот...

Эсенкул убагында өзүнөн күчтүүлөрдөн жалтанбай, алсыздарга жабыр көргөзгөн жок. Тескерисинче, сыйлап өттү. Анын мындай мүнөзүн бардык санжырачылар белгилеп кетет.

Эмесе, биз азыр анын ушундай мүнөзүнөн улам айтылып калган дагы бир окуяга келип жеттик!

Кызын дайындуу жерге берген сыяктуу, уулуна да кайындуу жерден кыз алып берүү кыргызда салт. Ошентип Болот бий Каработо менен куда болуп, анын бир кызын Айдаркеге алып берет. Бул анын экинчи аялы. Каработо белдүү кишилердин алды, жалпы сол анын тилинен чыга албайт. Болот бийдин ушинтип сол туугандары менен үстү-үстүнө туугандашып турган учуру. Темир дагы агасынан кем калбай, катары менен келин алып, кыз берип, уучу узарып калган кез. Ошондой күндөрдүн биринде ага-ини бир туугандардын балдары себеп болгон дагы бир жаңжал башталды.

Кыргыздын чатагы көбүнчө көчүү менен конуудан чыгат. Болоттун улуу баласы болгондуктан Айдарке эрте көчүп, кеч конуп дегендей, башка туугандарына чоң болуп алды. Ошол жылы кушчу-кытайдагы туугандарын кошуна кылып отургузуп, анан жайлоону бирге жайламай болушат. Өтө жакын кайындары деле эмес, бирок улуулугуна салып, жанына кушчу-кытайларды отургузуп алса (жакын санаган кишилер менен бир жайлаган дагы кыргызда жакшы салт бар), бул жолку урушту анын «кайынсаактыгына» жини келген Темирдин Назары чыгарды. Натыйжада намыска тийе турган сөздөр айтылып, акыры Айдарке тарап үстөмдүк кылып, Назар тараптагылар токмок жеп калат. Ушул окуядан кийин бул экөөнө «жинди» деген ылакап ысым жармашты¹. Чыр муну менен басылып калбай, эми аларга аталары кошулат.

Эсенкул бул кезде өзүнчө бөлүнүп, айылы менен Шаныктын жээгинде экен. Дагы өйдөлөп көчө турган мезгил келип, айыл ичи көч камын көрүп жатса, келген-кеткен кишилерден имиш-имиш сөз угат. Көчүн токтотуп, жанына Ырайды алып, эртеси эртелеп атасынын айылына келет. Аттан түшкүчө, боз үйдөн күпүлдөгөн Темирдин үнү угулат.

Негизи Болот бий башынан инисине сый болчу дешет. Улуу болуп, инисине буюра сүйлөбөй, өзүнөн кийин кирип келсе, тура калып, жогору өткөрүп койчу экен. Анын кичүү кишиге орун бошотуп беришин кээси түшүнбөйт, ал түгүл Эсенкул бир жолу чыдабай теменелеп, атасынын этегин көлдөлөңгө көктөп салат. Болот бий ичинен күлүп, унчукпай тим болуптур.

...Ошентип, Ырай экөө аттан түшө албай, сыртта бир топ турат. Болоттон үн чыкпайт, сүйлөнгөн жалгыз Темир. Акыры Эсенкул чыдабай кетип:

¹ Алардын тукуму азыркыга чейин «жинди Айдарке», «жинди Назар» деп аталат.

– Э-ээ, Темир байке, эшке чыкчы? -дейт.

Ачуусу али басыла элек Темир эшикти серпе, сыртка чыгат. Ат үстүндө отурган Эсенкул ошондо агасын далыдан куушура, колтугуна кысып, мамыда турган атына отургузуп коёт. Ырай кошумча боло шыпылдай, көз ачып-жумганча аттын чылбырын чечип, Темирдин колуна кармата салды.

Бүттү!!!

Мындан артык «кет» деген сөз жок. Ачуу келип турганда уккан андан жаман. «Кеткен андай эмес, мындай!» деп, эртеси эле айылын толугу менен Таластын ичи, Кең-Колду карай көчүрүп кетти...

Темирдин айылына кошулуп көчкөндөрдүн ичинде баягы Олжотай – Чоңчарыктын тукумунан Курманбек деген кетет. Олжотайдан Тайлак. Андан Ырайымбек, Көкүл. Ырайымбектин балдары Болоттун айылында калды. Көкүлдөн Курманбек. Таласка келгенден кийин Курманбек уулдуу болуп, атын Кумар коёт. Бул учурда Темир бул дүйнө менен кош айтышып, сөөгү Арстанбапта жаткан. Кумар бойго жетип, ал дагы өзүнө ылайыктуу бир кызга үйлөнүп, балалуу болгондо ал да көз жуумп, жалгыз баласы жетим калды. Күндөр өтүп, бала торолот. Жетимчиликтин залалыбы же дээрби, айтор, баладай болуп оюн-зоокко аралашпай, айлындагы аксакал карылардын баарын тегиз ата кылып, алардын артынан калбай, ээрчип жүрүп чоңойду.

Ал кезде карыялар отурган жердин баары санжыра менен жөө жомок. Кара сөз менен болсо да куюлуштуруп, Манас баатырдын калмактарга жасаган жүрүшүн айтып отурса, аны угуп жаткан кишиге күндүн кандай батып, таңдын кандайча атканы сезилбейт. Манас баатырдын окуяларына өзү кошо катышып жаткансып, абдан катуу таасир берип турган кез. Аяк жагында Болот, Темир, Эсенкулдун эрдиктери айтылып, жомоктун жыйынтыгы ошолордун баскан-турган кылык-жоруктары менен бүтөт. Эртеден-кечке аларды ээрчип, алар кеп кылган уламыш, жомок, санжыраларды жаттап, чарчаганда ошол карыялардын этегин жазданган бойдон уктайт. Мал-жан, байлык менен иши жок, өзү дагы куйма кулак экен, карылар айткан өткүр сөздөр балага шыбаа болду. Чебер айтылган аңгемелер талантын ойготуп, кийин ыр менен кошо жомок-санжырага шыктуу болуп чыкты.

Асан чакырылып коюлган аты Бекмурат. Оозу чоң, үстүңкү эрди кичине кем ээк болгондуктан, кийин өз аты унутулуп, «Балыкооз» деп аталып калат. Атактуу санжырачы- манасчынын баары тарбияны ушул кишиден алышат.

...Асманды жасап көк кылган,

Ар кыл жанды көп кылган.

Устуну жок көк кылган,

Уруулуу жанды көп кылган...

Адамзаттын тукумун,

Бир-бирине жоо кылган.

Анан кыяматка барганда,

Кылган ишиң кайсыл-деп,

Бир-бирине доо кылган... -деп, куюлуштуруп, он үч, он төрт жашка толгондо, Манасты ырга кошуп, азыркы түрүнө келтирет.

...Анжияндан аттанып,

Көк-Белдин белин ашкамын.

Атымды байлап, арчага,

Алп уйку салып жаткамын.

Уктап жаткан кезимде,

Кадимкидей чуулган.

Катуу дүбүрт угулган.

«Манас! Манас! Манас!» деп,

Кулагыма куюлган.

Ошондо мен ойгонуп,

Ары-бери толгонуп.

Көзүмдү ачып карасам,

Таң агарып атыптыр.

Түндөгү көргөн түшүмдүн,

Белгилери калыптыр!

Акылым нечен бөлүнүп,

Абайлап туруп карасам.

Чоң-чоң аттын такасы,

Калган экен көрүнүп!

Ушинтип, ар кимди ээрчип, жомок уулап жүргөн кишиде кайдагы мал, болгон көр оокатынан жаман алачык, жалгыз төөсү болот. Акыры оокаты өтпөй калганын көргөндөр аны Ажыбек даткага бар деп кеңеш беришет.

Ажыбек...

Саруу Тагайкулдан Сырдыбай менен Бооруке. Сырдыбайдан Бердике баатыр. Боорукеден Ажыбек менен Сатылган.

Кокон хандыгы күчөп турган мезгил. Солтодон Канайды алдап чакыртып алып, зордоп Олуя-Атада кармап турат. Ошондо Байтик жыйырмадан жаңы өткөн жигит, атасына карап Таласка келет. Бир жыл кыштап, Балыкооз менен таанышат. Балыктын

талантын көргөн Байтик: «тууганбыз, түбүбүз бир, Тагайдын тукуму болобуз» деп, Чүйгө чакырат. Балыкооз да анын атын мурунтан угуп, таанышсам деп, эңсеп жүргөн кези, Ажыбек даткага айтат. Ал уруксат берет. Нурак менен Балыкооз жашташ, ошол гана тентуштук кылып: «бооруң тартып турат ээ?» деп тамашага чалыптыр.

...Кой сурасам, тай берген,

Ажыбек атам аман бол!

Суу сурасам, бал берген,

Суусар энем аман бол! -деп, кийинки жылы Байтикке кошулуп, Чүйгө келет.

Кең Чүйгө келип, Байтик менен тууган болуп, кийинчерээк өз туугандары – Ырайымбектин тукумдарына таанышайын деп, Кочкорго келет. Кочкордо жүргөндө Төрөгелдинин ырчысы, саяк элинен чыккан акын Айтыке менен айтышып, аны жеңип алат. Бирок, Эсенкулдун небереси Шамен ага көңүл бурбай коюптур, ошону менен кайра Чүйгө келип, ушул жерден кайтыш болот.

Манас айтса токтолбой, бери дегенде үч күн, болбосо үч айга чейин айта берчү дешет. Өзүнүн сөзү: «Манастын башы «Отор кан». Манас айтканда, түп атасы Ороз бий, анан Оторкан деп, бирден-бирден чууртуп отуруп, Манаска алып келчү элем. Төштүк хан, катагандын хан Кошой, Көкөтөй хан, Бокмурун хан, Койош хан, Жүгөрү хан, Үрбү хан, Жамгырчы хан, Айдар хан, Көкчө хан, Буудайык хан, Музбурчак хан, хан Шырдак, кыпчактардын эр Табылды жалгызым, кытайлардын кыл муруттуу Кожомжаш, сен Сарынжы-мен Бөкөй – ушуларды айтып жүрө бердим. Мурунку хандар, элдер ири-ири болуп, килең-килең болуп, шаарлуу-жергелүү болуп айтылат. Мен аз эле билем. Өткөн замандарда эң кызык, узун болуп айтылчу экен. Кыргыздын Найман хандыгы бузулуп, кайта келгени бар. Ногойдун ханы Ормамбет хан конуш чалып, кайта Эдилге көчкөнүн айтат. ...кыргызды өз жерине кондуруп, багыш болгонун, оң-сол болгонун айтат...

Э-э, башы Кызыл-Кыя Санташтан,

Аягы бетегелүү Койташтан –

Ак калпактуу кыргыздан.

Каркыра менен Кегенден,

Үч-Алматы – Сарытокум,

Байгара менен Жамбылдан.

Ысык-Көл, Чүйү, таластык,

Аксы менен чаткалдык,

Анжияндык, алайлык.

Адигине, Тагайлык –

Отуз уул, ичкилик,

Карабагыш, чоң багыш,
 Бугу, солто, сарыбагыш,
 Жедигер, саяк, акбагыш,
 Моңолдор, черик, кыпчагы –
 Оң атанат турбайбы.
 Саруу, кытай, мундузу,
 Кушчу, төбөй, басызы
 Сатыкей, канды, тейити –
 Ичкилиги кошулуп,
 Сол атанат турбайбы.

...Эки бир туугандын таарынычына себепчи болгон Эсенкулдун бул учурда жоо менен кырчылдаша турган убагы. Бирок кыргызда «ат адамдын канаты» делип, ат өтө баркталган бул заманда өзүнө ылайыктуу бир жакшы күлүк ага туш келбей жүргөн.

Күндөрдүн биринде кушчу Майтыктын уулу Эшбото аттанып, Балхаш көлүнүн чыгышына чейин жетет. Ошол жердеги ойроттордун бир айлын чаап, болгон жылкысын алдына салып алып, артка тартыптыр. Күн эрте жаз, жылкынын көбү арык, жараксызы иргелип жолдо калат. Калган жылкыга ким карайт, баспай калганын таштап, өздөрү алга жүрө берет. Ошол жылкынын арасында чекеде алмадай кашкасы бар, түгү али түшө элек бир жабагы болот, анысы дагы жолдо калат.

Келгенден кийин соогат сураган көп, баягы жылкыны жетишинче бөлүшөт. Эртеси эртең менен жылкы кишенейт дейт, караса баягы кашка жүрмөл айылга келип, үйүрүн издеп жүрүптүр. Чоң-чоң бээлерге карк болуп турганда, аны караган киши жок, акыры анын кабары Эшботого жетет. Ал бир жаман тайдын ушунча жерге келгенине ишенбей, өзү келип көрүп, таанып, кармап алып, ичинен баабедин айтып, мурунку күнү кур калганбы «соогат алыңыз» деп, адегенде Сатыбалдыга келет.

Анда ал:

– Ошончо жылкыдан мага жалгыз жетим жабагы буйруптурбу? -деп ачууланып, албай коёт.

Ага таарынган Эшбото токтобой Эсенкулга келет.

–Эл алдында жүргөн эрге ылайык мал экен деп, Сатыбалды баатырга барсам, олжодон жалгыз тай тийип калганына намыс кылып, албай койду. Жакындагы чуу менен алыстагы тууга жеткире турган түрү бар. Сизге буюрсун! – деп, Эсенкулдун мамысына байлап кетет. Ал тай кийин «Алмабаш» аталып, Эсенкул баатыр экөөнүн жолу эми экиге айрылбай өттү.

Бул учурда калмактардын көбү Тарбагатай, Ордос тарапка ооп, Үч-Алматы, Иле тарап ээндеп калган. Ошондой күндөрдүн биринде Эсенкул жоо-жарагын даярдап, жигитин алып, Чүйдөн өтүп, калмакка баратса, күн мурунтан кабары бар, ак сакалы көкүрөгүн жаап, карылыктан жедеп көздөрү чекчейген, чыканактай бир карыя булардын өтө турган жолун тосуп, дөбөдө күтүп отуруптур. Жакындап келгенде таягын булгап токтотот. «Батасын берейин деп, күтүп турган карыя болсо керек» дешип, аттын башын ушул жакка буруп, жакындап келип салам беришет. Ошондо карыянын жанында жаман чапандын белин чылбыр менен бууп алган, бойго жетип келе жаткан бир кара тоголок бала чуркап келип, беркилердин атын алат. Карыя адегенде буларга батасын берип, анан каргылданган үн менен Эсенкулга кайрылат:

– Баатыр, кичине сабыр кыл! Кезегинде өзүм дагы ойроттордун кордугун көп көрдүм, анысы аз келгенсип, ушул неберемдин атасы да алардын колунан набыт болду. Аттап-тондоп туруп, анан өзүңө кошуп берейин десем, колуман азыр эч нерсе келе турган эмес. Союлдан башка куралы жок. Бирок, көзү тирик! Өлбөй аман болсо, мындан сөзсүз бир баатыр чыгат, ушунуму кошуп ал. Тирүү жан болгондон кийин унаасын эптеп жолдон таап алаар, менин өлөөрүмө аз калды, ошондо анык жалкы жетим болуп калбасын. Эгер бетме-бет келип, жоо колунан шейит болсо арманым жок. Ошон үчүн өзүңдү көптөн бери күтүп жүргөм!... -дейт, титиреген колдору менен сакалын сылап.

Карыяга жооп айта алышкан жок, небересин алып, жолун улантышат. Карыя болсо баягы отурган жеринде кала берет. Берки бала Эсенкулдун үсөнгүсүн бек кармап, желип отуруп, ал күнү атчан жоокерлерден кем калбай, алтымыш-жетимиш чакырым жол басып өтөт. Анан жоого бет келгенде, тартынбай урушуп, ак эмгеги менен өзүңө ат-тон да, курал-жарак да таап алат. Кийин жанагы чоң атасы айткандай ал баатыр чыгып, чыныгы ысымы унутулуп, элине «Баатыр» деген ат менен таанылып калат.

Небересин Эсенкулга кошуп берген бул карыянын ысымы Ыбыке.

Жантайдын небереси Күзөкө. Андан Акый, Акыйдан Дайырбек, Тыныбек, Ниязбек, Оболбек дегендер чыккан. Дайырбектен Асанбай, Ыбыке, Жакам, Ынжы, Мадыкан, Сеңкилтай деген алты уул. Тыныбектен Ажыгул, Кеней, Каработо, Карагул, Борук.

Дайырбектин Асанбайынан башка беш уулу «беш калмакы» аталды. Ыбыкенин байбичесинен Бапыш, Жаныш, Олжобай, Жээнбай, Эрназар беш уул. Кичүү аялынан Көкө жалгыз. Ушунун беш баласы жаш калып, Ыбыке чоңойтту. Бири Баатыр, бири Жайчыбек...

Эсенкул ошентип Чүйдү жээктеп келип, Кичи Кеминдин башы менен Кашкелең суусунун жээгине түшүп, ойроттордун бир чоң айылын чабат. Чым-Булак, Челектен өтүп,

Илеге жеткенче калмакты кууп, кырышат. Алардын ичинде саадакчы, баягы чоң чарык уругунан Карагул деген болот.

...Тайлактан Ырайымбек дегенбиз. Андан Чиркей. Чиркейден Аргынбай, Бирке, Аксакал, Карагул. Олжо бөлүштүрүүгө келгенде, ошол Карагулдун жок экенин көрүшөт. Ага тийген олжону өзүнчө коюп, карап турушса, бир топтон кийин ал калмактын бир келинин учкаштырып алып, келип калат. Көрсө, калмактар качканда келин кайың синдисин жетелей качып, чоң суунун жээгиндеги кемердин алдына жашына калыптыр. Карагул аны көрүп калып, башкалар олжо бөлүштүрө баштаганда издеп жөнөйт. Барса, жашыраагы боюн сууга таштап жиберет. Суу жээктеп, канча аракет кылса да, кармай албай, ошону карап жүрүп, кечигиптир. Ар бири олжого тунган, баягы калмак келин Карагулдун өзүндө калат. Кызыгы кийин башталды. Бир топ өткөндөн кийин кашкарлык соодагербиз деген бир топ адамдар Карагулду издеп келип:

– Баатыр, күйөөсү бул келиндин соогатына бир төөгө жүк асыл дүнүйө менен уютулган алтын берем деп жатат, макул бол? -деп, ортомчу болушат.

Карагул ойлонуп калат. Бая күнкү түшү даана туш келмей болду.

...Ээн чөлдө жалгыз жүрүптүр. Айланада башка кыбыр эткен жан жок. Чаңкап суусап, суу издейт. Аты баспайт. Аңгыча болбой күүгүм кирип, карышкырлар улуп, ит-куштар тегеректей баштайт. Азуулары шакылдап, этек-жеңине жетет. Өлөт деген ушу деп, жанынан түнүлөт, аңгыча кобур-собур үн чыгып, ага удаа бир зор кишинин карааны көрүнөт. Жанында чоролору бар, «айт», «уйт» деп үн салганда, ит-куштардын баары качат. Баягы киши Карагул келип, «жакында бир жакшы буюмга туш келесиң, кор кылбай, карап ал» деп көздөн кайым болот.

Ал түшү али эсинен кете элек, эмне кыларын билбей, эки анжы болуп, «буюм» десе эле алтынды элестеп турган экен. Жооп бере албай, шалдырап отуруп калат.

Ошондо жаңы токолу ага карап:

–Адам кадырын билбейт окшойсун? Тирүү кишини кантип өлүү буюмга берсин, балким кийин мен тууп бере турган балдар алтын буюмдан өтөөр асыл болсочу? -дейт.

Ошону менен көр дүйнөдөн баш тартты. Ошо Карагулдун биринчи аялынан Качыбек менен Байбото. Качыбектен Кудаяр, Кубат, Таштанбек. Байботодон Ыстанбек. Азыркы калмак аялынан Эдилбай, Орус. Орустан Жаныбек, Ырысменде, Ырысмендеден «манасчы» Шапак. Карагулдун ушул токолуна дагы бир Үкү деген кыз бар. Ага Эсенкулдун Куттуксейит деген уулу үйлөнүп, андан Шамен. Карагулдун улуу-кичүү аялдарынан туулган бардык балдары ошол күндөн ушуга чейин Эсенкулдун тукумунан ажырабай, чогуу турат.

Кийинки жылы Эсенкул баатыр жанына агалары Сатыбалды, Атаке, алардын балдары Жообасар менен Кубатты алып, Үч-Алматыга жетет¹. Челектен ары көп жерлер ээн жатыптыр. Дагы арылап, Тору-Айгырдын тоосунан да эчтеке көрө албай, Күлүккө чыгып карашса, Чарындан ары, Ак-Сайдын жээгинен калмактын бир чоң айылы көрүнөт. Калың журтунан эмне себептен бөлүнүп калганы белгисиз, так ошол айылды чаап алмай болушат. Бирок калмактар жоо жакындап калганын күн мурунтан туюп калып, айылын шашылыш көчүрүп, жарактуулар жол тосуп калат. Көчү Кетмендин тоосуна бет алып, Эсенкулдар келип, ойроттордун айылы көчө качканын көрүп, узатпай, алардын артынан түшөт. Ошону менен баягы тосотко туш келишти. Көчү алдыга кеткен айыл кайдан катуу каршылык көрсөтсүн, аягында ойроттун колу бырын-чырын талкаланып, аман калганы көчтүн артына сала качат. Артынан сая түшүп, Туюкка жакын көчкө жете барышат. Ошондо он чакты караан барган сайын жайлап, артта калганын көрүштү.

Көрсө, көч ичинде айы-күнү жетип, ана-мына көз жарганы турган бир жайсаңдын жаш токолу болот. Ошонун толгоосу башталып, ага каралап, узай албай жүргөндөр экен. Куугунчулар жакындаган сайын топ караан кээде бириндеп, бирде чогула калып, шаштысы кетип калат. Алды улам алыстап, караандары үзүлүп баратат. Бийик тоо, калмак жолдор. Жол улам бийиктеген сайын тарып, ылдый жагы таштан-ташка урунуп, шар аккан суу, үстү жагы коргул менен аска-зоо, мындай жерди көргөндө алардын амалы куруп, куугундан соо кутула турганына ишенбей калышат. Баягы Жайсаң ошондо колго түшкүчө өлгөнү артык деп, араң келе жаткан токолун өлтүрүп салууну чечет. Бирок шашкан неменин найзасы чала тийип, келин аты менен көк ирим, шар сууну көздөй кулайт. Күйөөсү буйдалбай жолун улап, ашыга, бийикке өрдөп кете берди.

Эми жетейин деп калганда, шар аккан суудан чыга албай жаткан зайыпты көрө калып, жүрөктүүлөрү теминип сууга кирип, аман-эсен чыгарып алышат. Аз жерден өлүп кала жаздаган келин жээкке чыгаары менен эсине келип, акыл-эсин жыйгыча көз жарып,

¹ Н. Аристов мындай маалыматтарды андан ары тереңдете улантып, 1761-ж. Иле тарапта кыргыздардын беш уруусу турганын, анын ичинде Черикчи башында турган 1000 түтүн сарыбагыш, ошондой эле уруу башчысы көрсөтүлбөгөн саяктар (алар да 1000 түтүн) болгонун эскертип, бул эки уруу калмактар келгенге чейин эле Кеген-Каркыра менен Темуртуда (балким сөз Иленин сол жээгиндеги Темирлик суусу жөнүндө болуп жатат) туруп, калмактын кысымы менен Анжиянга качканын, анан калмактар Кытайдан жеңилгенден кийин кыргыздар кайра эле ошол конуштарын ээлеп калган деген жыйынтыкка келет.

болгондо да эгиз уул төрөйт. Мындай окуяга биринчи жолу туш келген куугунчулар алдыдагы качып бара жаткан жоону унутуп, келинге алаксып калышты.

Отту чоң жагып, эгиз балдардын киндигин кесип, оозандырып, жаңы төрөгөн келиндин кийимин кургатып болгондон кийин эгиздерге ылайыктуу ат издеп киришти. Ар бири ар кандай ысым тартуулап, бийикке кетип баратканда жарык дүйнөгө келди деп, акыры бир ооздон биринчи туулган баланын атын «Бийике», уйкаш болсун деп экинчисин «Бийиде» аташат. Эртеси калган-каткан туткундарды жыйнап, олжо бөлүштүргөндө, ошол токол Атаке баатырга туш келди. Атаке келинди өзү алып, атын «Акбайбиче» койду. Эгиз балдар Сатыбалдынын баласы Жообасарга тийип, алардын тукуму кийин «алач» уругу аталат. Убакыт өтүп, булар да үйлөнүп, уулдуу болгондо, аман калышына себеп болгон Эсенкул баатырдын урматына неберелеринин атын Маматкул, Дөөлөткул коюшат.

Кээ бир санжырачылар, «жо-о, эки баланын бири Таластан келип, ушул жүрүшкө катышкан саруу уругунан Чот дегенге туш болгон. Талас жакта эр жетип, Чүйгө кийин эле келген» дешет. Бийиденен тукумунан кийин-кийин Жайнак Саадаев деген чыгат.

Эсенкул баатырга он киши туш келип, ал кезде колго түшкөн калмакты мусулман кылуу салт, аларды сүннөткө отургузганы жатканда, үчөө бийик зоодон бой таштап жибериپ өлүшкөн. Калган жетөөнө колго түшкөн башка калмак кыздарын алып берип, бала кылып алат. Ошону менен алардын тукуму «жети кул» аталып, эсенкул элинен алыстабай бир уулу болуп калды¹.

...Жедеп карылыгы жеткен Тооке хан 1715-жылы көз жуумп, анын ордуна баласы Болот² келди. Казак султандары ушуну гана күтүп жаткансып, чил учкандай туш тарапка тарай баштады. Тооке ханга караган бир айыл Түркстан шаарына жакын жерде экен. Ойроттор чапканда катын-бала, кемпир-чалды караган киши жок, айыл эс-учун жыя албай качып берет. Өрттөлгөн үйлөр – кээси бешиктеги баласын таштай качат. Энесин таппай боздогон тайлак, улуган иттер. Ичинде 97 жаштагы бир чал калат. Калмактар анын беш баласын чаап өлтүрүп, чалга тийбей кете беришет. Жүзгө жетип калган чалдын колунан не келсин, өксүгөн бойдон отурган жеринде калды. Аман калгандар кайра келсе,

¹ Ал уламышты С. Абрамзон 1950-жылдары Кочкор районунун Кара-Суу айылынан Көкөев Абдыке деген молдодон оозмо-ооз жазып алган.

² Орто Жүздүн ханы (1718–23).

чалдан башка тирүү жан жок. Ыйлап-сыктап, баш-аягын жыйымыш болуп, эки жагын карашса, болгону бир чобур ат калыптыр, ошого мингизип, ала кетели десе баягы чал;

– Жо-ок! Осындан тукум калсын! -деп, нарыда, үйүлгөн тезекке далдоолоп, чоң кара казанга бастырып койгон бешикти көрсөтөт.

– Мени тастаңар. Анау өлгөн бес уулумдун жанында калам.

Айла жок, ошону менен беркилер бешикти алып, чалды калтырып кетишет. Чалдын аты Анет. Кийин ошо аман калган бешиктеги баланын тукумунан айтылуу Абай туулат. Тукуму калбай калганы канча?

...Кара тоонун башынан бир көч келеди,
Ар көч сайын бир тайлак бош келеди...,
Эл-журтунан айрылган кыйын экен,
Кара көздөн мөлтүлдөп, жаш келеди.
Мына заман кай заман, кыскан заман,
Башыбыздан бак-дөөлөт учкан заман.
Чуурганда изинден чаң учурат,
Каңтардагы кар жааган кыштан жаман!...

Бул өлөң ошондон бери унутулбай айтылып келет муундан-муунга...

Ушундай ааламатты баштан өткөргөн казактар Ала-Көлгө жеткенде эсине келди. Ошондо аракет кылып, биригип, жоого каршы чыкпаса кийин кеч болорун түшүнүп, Тоокенин тушундагыдай чогулууга аракет кылып көрүшөт.

Азыркы Чымкент шаарынын чыгышында Ордо-Башы деген жер бар. Жайкысын көлөкөлүү, кышында ылымта, жайыты да жакшы. Ошол жерде жайдын ысыгын салкын аба менен камсыз кылып турган Бадам аттуу кашка суу агат. 1726-жылы казактын Үч жүзүнөн тең бирдей өкүл чакырылып, ошол суунун жээгинде чоң жыйын өткөрүштү. Казактын мен-мен деген; аргын казактарынын башантыйын уругунан Малайсары, канжыгалуудан карт Бөкөнбай, коңураттын каракесегинен «каз добуштуу» Казыбек, сары жетим менен шакшактан Жаныбек баатыр, Улуу жүздөгү дуулаттын ичиндеги жаныштан Төлө бий Алыбек уулу келди. Ачуу сүйлөп, так айтып, өткөн-кеткен кемчиликти ак айтып, жаттап алып ант айтып, курмандыкка ай туяктуу ак боз бээ чалып, кан куюлган идишке таза колдорун салып, жалпы казак элинин ханы кылып, ошол Жаныбек хандын Үсөк деген баласынын тукуму, Кичүү жүздүн алим уулу уругунун ханы, отуз үч жаштагы Абылкайыр Кажы уулун хан көтөрүшөт.

Орто жүздөгү султандар – Абылмамбет менен Барак бул жыйынга келген жок. Буга чейин хандык наамга Жайык тукуму гана ээ болуп келгендиктен, намыс кылып

Үсөктүн тегине баш иймек эмес. Көп өтпөй алар Абылкайырды Оренбург крайынын губернатору И. Неплюев¹ менен араздаштырууга жетишти.

Ушуну менен жалпы казакка хан болуп шайланган Абылкайыр тиги эки тууганына карабай, ат-тон, курал-жарагын камдап, кол жыйнап, 1727-жылы, азыркы Жезказган шаарынын түштүк-батышындагы Сары-Тоо, Бозингендин арасы, Байкоңур менен Сары-Суунун орто жеринде ойротторго катуу сокку берет. Ал жер «Калмак кырылган» деп аталат. Жоосун такыр жеңбесе дагы, аларга туруштук бергенине сүйүнгөн Абылкайыр кийин, 1729-жылы казакты кайра чогултуп, ойроттор менен Аңыракайда² дагы бир жолу беттешти. Бул анын акыркы жолкусу эле. Анткени, бул жолу Абылмамбет жалпы туунун алдына баш кошкону менен анын буйругун аткаруудан баш тартты.

Эми тарыхтын эч кимге баш ийбеген тар жолу ушинтип, казак султандарын ар башка тарапка жетелеп жөнөйт. Өзөктөн чыккан өрт жаман, өздөн чыккан душманына сынып, мындан ары казак элин бир колдун алдына чогулта албасына көзү жеткен Абылкайыр, 1731-жылы падыша А. Иоанновнага ант берет. Моюн бербеген жапайылардын эң башкы бийи келгенине орустар аябай кубанды. 1738-жылы орус өкүлдөрүнүн алдына кайрадан ант берип, «орустарга каршы чыккан душмандын башын кессин» деп эскерген жазуусу бар, алтын жалатылган кылыч алды. Ошентип Абылкайырдын аркасы менен орус ээлиги кеңейе баштады. 1739-жылы Ор суусунан анча алыс эмес, Кызыл-Тоо бекетинин түбүнө Орск чеби курулду. Орустардын башка элге жасаган мамилесинен улам муну казактар кийин «Жаманкала» деп аташат. И.И. Неплюевдин тушунда же 1742-жылы Жайык суусуна куйган Шакмар өзөнүнө Оренбург чеби курулду. Шакмар (казакча «Сакмар») мындан ары «Самара» болуп калды.

Абылкайырдын оруска карап кеткенин көргөндө казактар үчкө бөлүндү. Улуу жүз Абдылданын уулу Жолборсту, Орто жүз Тооке хандын уулу Самекени хан көтөрүшөт. Көп узабай Самеке өлүп, ордуна аталаш иниси Абылмамбет келди. Ал тарыхта кызыл туулу Абылмамбет хан деген ат менен калат. Ушуну менен Абылмамбет хан – Барак султан бир тарап, Абылкайыр бир тарап болгон келишпес жаат түзүлдү. Орус

¹ Иван Иванович Неплюев (1693–1773), Новгороддук жакырланып калган дворяндын тукумунан. Петербург деңиз академиясын бүтүрүп, Венеция, Испаниядан билим алган. 1742–1759-ж. Оренбург крайынын губернатору, 1760-жылдан баштап сенатор. «Иван Иванович Неплюевдин өзү тарабынан жазылган өмүрү» аттуу китеби чыккан.

² Ушул беттешүүдө казак тарабынан көп кыргыз согушкан. Бирок кыргызды ким баштап барганы азырынча белгисиз.

бийлиги болсо калыс болумуш болуп, эки жааттын улам бирине тартып, бирде ого бетер араздаштырып, биринин сөзүн бирине ташып, өз кызыкчылыгына пайдаланып кирди. Натыйжада Абылмамбет хан менен Барак султан Жуңгар хандыгына баш ийүүгө бел байласа, Абылкайыр хан 1742-жылы орус бийлигине үчүнчү жолу ант берип, казактар эми эки бийликтин алдында калды.

Бул учурда казакка аралжы боло турган күч жалгыз Орус империясынын колунда болчу. Елизавета Петровна¹ курал кармоого жарамдуу, баш-аягы үч жүз миңге чукул аскер чыгара алмак. Бирок күн күркүрөмөйүн чокунбаган орустардын аларга көңүл бурууга азыр чолоосу жок эле:

...Чоң шашке болгондо уйкусунан араң ойгонуп, ич көйнөкчөн босогого жетип, кургап калган тамагын жазуу үчүн атайы даярдалган чакадагы муздак суудан кериле жутуп, түндө таң атканча ойнолгон кумардан кимиси канча утканын тактап жатканда, сырткы каалга ачылып, граф А.П. Бестужев-Рюмин баш бакты. Адеп сактап жүгүнгөндөн кийин, сөзүн ички жаңылыктардан баштады. Түндө кимдин мас болуп, ким өз үйүн өрттөп салганын, анан аны кимдер өчүрүшкөнүн баяндап бүтүп, ушундай жаңылыктарды дагы уланта берерде:

– Кана, Алексей Петрович, дагы кандай маанилүү жаңылыктарыңыз бар? Тезирээк билдирип, мени жайыма коюңузчу?– деди эле, мамлекеттин канцлери дагы бир жолу жүгүнүп;

– Жапайы талаа элдери орус чек арасына кайрадан коркунуч туудура баштады, -деген губернаторлордун билдирүүсүн окуп берип, буга кете турган каражаттын четин чыгарды эле, анда императрица анын сөзүн аягына чыгарбай:

– Ой, Алексей Петрович мени бир аяп койсоңор боло, каражат жогунан кышкы сарайдын качан бүтөөрү белгисиз, менин болсо жашай турган жерим жок, зордук менен конок болуп, көрүнгөндүкүндө жүрөм (колунда баягы эле чоң чөмүчү, үстүндө уктоочу кийми, жылаңаяк бойдон)! Жапайы азиаттарды бир-бири менен алаксытып турууга арга жокпу? Бул иштерди өз колуңузга алып, жанагы бекерпоз губернаторлорго жакшылап көз салып турбасаңыз, сенат бөлгөн

¹ Романова Елизавета Петровна (1709–1761), Марта Скаврнская (Екатерина I) менен Петр I ин кызы. Такта 1741–61-жылдары отурган.

каражаттын баары кумга сиңген суудай жок болууда, а менин болсо бүгүнкү бийге кийүүгө бир да түзүк көйнөгүм жок деп даттанып (ал өлгөндө артында он беш миңден ашык көйнөк, эки чоң сандык байпак калган), канцлерди узатат (ал императрицадан чыгаары менен эле англичандардын элчилигине жөнөйт да, Елизаветанын кол алдында иштөө аябагандай оор экенин айтып даттанып, элчиден дагы көбүрөөк пара үмтөтөт). Кайра уктоочу бөлмөсүнө келип, калмактын тандамал күң кыздарына (Европа үчүн өзүнчө эле керемет көрүнүш) өзүн жасантууга уруксат берет. Кийинип жатып, анын ортосунда өткөн айда Париждеги кайсыл ак сөөк аялдын кийинген кийими баарыныкынан жакшы болгонун теңтуштары менен ушактоого үлгүрүп, анан жасанып бүткөндө, кымбат баалуу сүлөөсүн ичигине оронуп, эшиктин алдындагы даяр турган, аргымак аттар чегилген чанага отуруп:

– Э-эй, жол бергиле! -деп, бет маңдайындагы кар үйлөгөн ызгаар шамалга карабай, Неванын жээги менен зымырап, көңүл ачууга жөнөйт. Анан күн бешимден оогондо, ырахат алган көзүнөн нур чачырап, түндүктүн суугуна чыдабай, эч кандай эндиक्सиз эле эки бетин кызартып келип, кызматчы калмак кыздар киймин кайра жаңы которуп кийгизгенден кийин кечинде бий баштала турган жайга келет. Бийге кимдердин келбей калганын бир сыйра тактап (эртең эле сазайын берет, айып салып), бет кап кийбестен эле тарсылдата бийлеп, анан бий аяктаганда өз бөлмөсүнө кайтып келип, граф А. Разумовскийге¹ кошулуп, кайрадан бир тууган Шуваловдор менен кумарга карта чабышып, таң аткыча бүлдүркөндөн тартылган арактын жаагын айрып, кайсыл маал болгонун сезбей, төшөгүнө барып жыгылат! Бул көрүнүш эртеси кайра уланат².

Ушинтип орус империясы алыс, ойроттор ирегелеш, азыр көпчүлүк казактар үчүн жакын турган кишинин сөзү чечүүчү күчкө ээ болду. Аны көргөн жуңгар ханы «тез арада Карасакалды кармап, орустардын бийлигинен баш тарткыла» деген талап койду. Ал үчүн

¹ Украин казагы, Г. Розумдун чочко баккыч баласы, өзүнүн мукам үнү менен Елизаветага жаккан, 1742 -жылдан баштап, эсепке алынбаган, морганатикалык күйөөсү.

² П. Левек (1737–1812) француз тарыхчысы. 1797-ж. жарык көргөн «Российская история. Сочиненная из подлинных летописей, из достоверных сочинений и лучших российских историков г. Левеком» деген китептен алынды.

Барак султандын уулу Шыгай, Абылай балдары менен ойротторго аманатка кетти. Барак менен Абылайдын жылдызы ушул учурдан баштап жана баштайт.

...Адеп таанышканда эле Карасакалга Барак султандын карындашы жагат. Бир күнү Карасакал анын колун сурай турган болуп, четин чыгарса, Барак султан баш тартат. Ошону менен бир нече жыл өтүп, бул маселеге эч ким кайрылбай, унут калган. Азыр ошол маселе кайра козголуп, Барак султан мурунку чечиминен айнып, карындашын Карасакалга берүүгө макул болот. Ал түгүл элде жок сеп берем деп убада кылды. Ошентип, 1744-жылдын көктөмү келгенде баардык камылга бүтүп, үйлөнүү үлпөтүн өткөрүү үчүн Барак султан элин, Карасакал айлын алып, Жаман-Сары-Суунун жээгине көчүп келишет. Той кадаасы бир нече күнгө созулуп, оюндагысы орундап, Барак султандын көңүлү жайланат. Анан, бир күнү эртең менен тура калса, Карасакалдын айылы түгүл, өз элинин жарымы жок. Карындашы жана элинин көбүнөн ажырап, оозунан алдырган бөрүнүн кейпин кийген Барак султан эми ага даап бара албай, отуруп калат.

Бул бир.

Аңгыча, ушул жактагы калмак улуктарынын бири Кандыжап деген дүйнөдөн кайтып, анын сулуулугу далай жерге аңыз болгон Чаган деген жаш токолу жесир калды.

Бул эки.

Жыл айланбай Сары-Суунун жээгинде отурган Барак султанга жуңгар ханы салам жиберип, Абылкайыр хандын ортомчу болуп, Карасакал да, орус бийлиги да, өз-өзүнчө Кокондун беги Абдыкерим менен сүйлөшө баштаганын эскертет.

Бул үч.

...Эми тарыхый баяндын өзүнчө бир өзгөчөлүгүн эскерте кетели. Анда сөз өткөн чак жөнүндө жүргөндүктөн, каармандын кулк-мүнөзү ошол заманга ылайык калыптанганын унутпоо зарыл. Кийинкилерге анын тиги же бул ишке эмне себептен илешип, жөнөкөй жерден жаңылып-жазганын түшүндүрүү жеңил эмес. Ошондуктан баянга кез-кез башка каарман тартууга туура келет.

...Бир кезде Эсүгей баатырдын уулу Темучин Чыңгыз хан деген ат алып, чыгышы Кытай, батышы Адриатика деңиздерин кучагына алган зор империя түзгөндөн кийин, кылыч мизине чыдай албагандыктан байыртадан бери келе жаткан хунн, сак, усун, түрк хандарынын салты бузулуп, жаңы эреже орноду. Ал боюнча такка жалаң Чыңгыз хандын тукуму гана отурмай болот. Мурун ар бир элдин өз ханы болсо, эми хандар Чыңгыз хандын тукумунан шайланып, калганы бий, бек, улусбеги, эмир деп аталып, ушундан улам кыргызда «хан шайлаган Кара-Тоо, бий шайлаган Ала-Тоо» деген сөз калды.

...Ошол Чынгыз хандын бир уулу Жуучу. Андан Токойтемир. Токойтемирдин алтынчы муундагы тукумунун бири Барак¹. Ушуну менен он урук ногойлордун ордосу бузулду деп айтышчу экен илгеркилер:

...Он урук ордо бузулуп,
Сары-Арканы кыдырып,
Чоң Илени сыдырып,
Алтай деген жерине,
Маңгыт-муңгут элине,
Ногой көчкөн болучу.

Барактан Жаныбек, Керей. 1458–59-жылдары экөө Абу-л-Хайр хандан качып, Моголстандагы Эсен Бука ханга келет. Эсен Бука хан аларды жакшы кабыл алып, азыркы Алматы шаарына жакын Козу-Башы деген жерге отургузду. Бирок Тагайдын заманында Моголстанда бир казак калган жок.

Жаныбек хандан Иренжи, Махмуд, Касым, Айтик, Жаныш, Камбар, Тыныш, Үсөк, Жайык деген тогуз уул. Эң атактуусу Жайык. Анын Абайкан деген байбичесинен Шыгай. Шыгайдын токолу Жакшыбегимден Тобокел² менен Эшим. Тобокелден Күчүк. Күчүктөн Кудайменде. Кудаймендеден Турсун. Турсундан эки бала, бири биздин баян катышы бар Барак, экинчиси Күчүк. Казактар бул Баракты «ак туулу Барак» дешет. «Барак» («Борак») деген араб сөзү, «аябай тез, куюндай» деген мааниде.

Кыргызда бир нече Түлкү болгон сыяктуу казак элинде да бир нече Барак бар. Жашаган заманы да бир-бирине чукул. Болгону аталары башка. Бири болжол менен 1743-жылдары туулган Кичи жүздөгү Барак Сатыбалды уулу. Дагы бирөө 1865-жылы өлгөн чыккан Барак Солтобай уулу. Ал Абылпеиз султандын тукуму. Наймандын ичинде Өтөй уулу Барак деген да айтылат. Булардан тышкары наймандардан дагы бир Барак баатыр (Чүрөк уулу) чыккан. Бул баатыр жөнүндө дастан да жазылган – иниси Барлыбайдын кунун кууп, Тарбагатай, Марка-Көлгө чейин барып, калмактардан кек алган. «Көкжарлы Барак» атанган Барак ушул. Кыргызда бири жолборс чапса, ошол аттуулардын баарын

¹ «Таварих-и Гузида-йи Нусрат Наме» боюнча: Чыңгызхан–Жуучу–Тукай–Тимур–Уз–Тимур–Кожо–Бадик–Урус–Койручак–Барак; «Искендердин анониминде» Чыңгызхан–Жуучу–Орда–Ичен–Кули–Тумакан–Нокай–Сасы–Бука–Эрзен–Чимтай–Урус–Токтакий ж. б.

² Тобокел улуу баласы, бирок анын ысымы тууралуу бирдей көз караш жок. Мисалы, Тевкель, Тооке, Бүкөй, Түкөй дешип, араб тыбышынын ыңгайына жараша которуп келишет. Биз В.В. Вельяминов-Зерновдун пикирин алдык.

жолборс чаптырган сыяктуу булардын тукумунун ар бири «көкжарлы» аталган дагы, кыргызды чапкан дагы ушул экенин далилдеп киришет. «Көкжарлы» кыргызча «жарды», «итке минген кедей» деген сөз. Султан Баракка тиешеси жок...

Ал заманда орустардын ак ниет, алсыздарды коргой турганына ишенишчү. Орустардын ою болсо башка.

Оренбург крайынын губернатору «колуна тийгендин баары сеники» деп, адегенде Абылкайырды башкыр менен каракалпактарга шилтейт. Анан уруксат жарлыгын, ага кошуп, ок-дарысын берип, Эдил жээгиндеги калмакты кайра ага каршы тукуруп киришти. Ушинтип Абылкайыр эки тарапка тең артыкбаш болгон абалга жетти...

Маселеге эми Кокон кийлигишип, Абылкайыр менен Абдыкерим бий байланыша баштаганда, Барак султанга жуңгар ханынан чабарман келип, баягы Чаган сулууга үйлөнүүгө уруксат бере турган мөөрүн көрсөттү...

1748-жылы Абылкайыр хан Торгой суусу менен Улуу-Аяк сууларынын арасы, Чаар-Көл, Жайлоо деген көлдүн жээгинде отурса, август айынын бир күнү «Барак султан уулу экөө азыр сенин кол алдыңа келе жаткан эки миңге жакын каркалпактын жолун тосуп, коё бербей турат» деген кабар жетти. Ал кабарды айткан Сырымбеттин адамдары эле.

Абылкайыр хан:

– Эмне болуп жатканын билип келейин! -десе, кол алдындагылар:

– Барак султандын түрү күндөн-күнгө бузулуп баратат, барбай коё тур, адегенде аныгын билели? -дешет.

Айтканына көнбөгөн Абылкайыр:

– Барактан катындар эле коркпосо... -деп, жанына жыйырма чакты жигит алып, шашылып жөнөп кетти. Келсе, каракалпактардан дайын жок, камышта эки жүздөй жоокер менен Барак султан туруптур, маңдайына келип:

– Ие, акесин жау шапса, кошо шабышкан баатырлар, не дегени турысыңар? -дейт.

Аңгыча болбой Барактын уулу Шыгай күүлөнгөн бойдон Абылкайырды койдуруп өтөт. Атынан ажырап, жерде калган Абылкайырдын башын Барак султан өзү кесип алат.

Ханды койгондон кийин уулу Нураалынын калмактын ханы Ажа менен жашыруун сүйлөшүп, карындашы Наамурунду калмак ханына бергени жатканы тууралуу каңшаар тарады. Муну уккан орустардын көзү ачыла түштү. Анын үстүнө Крымдан түрктөр, Балкан жактан Австро-Венгрия Россияга кооп туудура баштаган. Ошондуктан ат тезегин кургатпай, Нураалынын айлына каттап, мамлекет эсебинен Абылкайыр ханга күмбөз тургузууга убада беришти. Нураалы ага көнбөй, калмактар менен сүйлөшүүсүн уланта берет. Айласы кеткен орус бийлиги аягында бул ишке Нураалынын энеси,

Абылкайырдын жесири – Бопуйду тартты. Уулу аны да укпай койду эле, капысынан Наамурун табышмактуу түрдө көз жуумп, сүйлөшүүлөр өзүнөн-өзү токтоду. Барак султан көп узабай Сары-Суудан ары¹, Иканга көчүп кетти. Наамурундан мурун ушундай, капысынан Улуу жүздүн ханы Жолборс², кийинки, 1749-жылы Карасакал өлдү.

1750-жылы Жуңгар хандыгында кайрадан так талашуу башталып, зордукка чыдабаган жайсаңдар Наамчылдын көзүн оюп, сүргүнгө айдалып, ошол жактан көз жумду. Ордун агасы Олоң Доржу³ алды.

Барак султандын Абылкайыр өлсө көтөрүлөт деген бедели ого бетер түшүп, аны ордуна келтирүүнүн айласын таба албай жүргөн кези. Ошентип, бул жакка келери менен Уулу жүз казактарын жана тоолук кыргыздарды жалгыз гана өзү токтото ала турганын жарыя кыла баштады (ойротторго үнүм жетсе дегени).

Муну И.И. Неплюевдин алдына барган Барактын элчилери Жайлообай менен Дөөлөтбай да ырастайт.

Иван Неплюев...

1720-жылы Пётр I Испаниядан билим алып келген балдар менен таанышып жатып, бою кичине, арыкчырай баланын алдына токтой калып:

– Өзүңө керектүү амалдарды үйрөнүп бүттүңбү? -дейт.

Тигил бала жооп берип жатып, капысынан чөгөлөй калып, падышанын бутун кучактап алып, буркурап ыйлап жиберет. Пётр I аны акырын ордуна тургузуп, акылын айтып, аягында:

– Сен мага эмес, адегенде өзүңө, анан мекенге кызмат кыл! Калганына кудай күбө болсун, -деп, чекесинен өбөт.

¹ Эскертүү: 1738-ж. согуш туткуну, швед Г.-И. Ренат түзгөн картада да жуңгарлар менен казак ордосунун (Kasaksi Horda) чек арасы Балхаш көлүнүн батышындагы булуңдан (Ит-ичпестин Ала-Көл түшпөй калган) Жамбыл тоосу, андан Хан-Тоону кесип, Чүй суусунун түндүгүнөн ары Сары-Сууга өтөт. Сары-Суу чек ара катары белгиленген.

² Хан 1739-жылы 5-апрелде, орус поручиги К. Миллер Оренбургга кайтып кеткенден үч күндөн кийин, мечитте ууланып өлгөн. Миллер Ташкентке 1738-жылы 4-ноябрда келип, кыш өткөнчө Жолборстун жанында болуп, аны калмак бийлигинен баш тартууга үгүттөгөн, бирок андан майнап чыккан эмес. Ушул жерден калмак элчиси Кашка менен таанышып, дос болууга аракет жасаган. Эң кызыгы 1741–42-ж. документтерде Миллер секунд-майор наамында кезигет.

³ Лама Доржу. 1750–53-жылдары хандык кылган.

Ошол бала ушинтип, Оренбург крайынын губернаторулугуна жетти. Пётрдун сөзүн унутпай, өмүр бою өзүнө кызмат кылып өттү...

Губернатор арызчыларды кабыл ала турган күндү күн мурун белгилеп койчу. Жалаң көпөстөр жана аскер адамдары кирет. Арасында пара бере тургандары да көп. Күндөрдүн биринде губернатор эч жакка кетпестен, өз бөлмөсүнө отуруп алып (моюнга алыш керек, кагаз жагында аябай тыкан киши болгон), өзүнүн дарегине келген билдирүүлөр менен таанышып отурган. Көбүнчө губернияга караштуу жердин барында тынчтык өкүм сүрүп, казактын баланча султаны өз уруусу менен орус бийлигин таанып, ант берүүгө даярданып жатканы, орус бийлигине кара санаган канча каракчынынын кырылганы тууралуу жаңылыктар эле.

Ошолордун ичинде Олжобай деген казак алып келген Барак султандын каты бар экен. Катта Барак султан «эч качан орус бийлигине кара санабастыгын» баса белгилеп, аягында «мени Улуу жүз казактары хан шайлап алууга көңүлдөнүп жатышат» деп билдириптир. Бул кабар И.И. Неплюевди катуу сар-санаага салды. Анткени анын ишине Барактын хан шайланышы эмес, казактардын калмактарга качып жатышы кедерги болмок. Ошондуктан отурду да, султан болгону 270ке жакын түтүн айыл менен көчүп кеткенин жогору жакка маалымдап, шашылыш кат жазды.

Орус кызматынын турмушу ушул – адегенде ишти былгытып, анан жалган көрсөтмө жасап, жанын убактылуу коргоп калуунун амалын издейт.

Ушундан бир ай өтпөй, 1749-жылы сентябрда Улуу жүздөгү Төлө бийдин катын алып, Айтбай деген келет. Анда Төлө бий Улуу жүз казактарынын атынан орус бийлигинин кол алдына кабыл алуусун суранып; «бизге хан болууга жалгыз Барак султандын ылайыгы болуп турганын» белгилептир. Азыр анын алдында кызматтан куулу коркунучу турду. Ошондуктан Төлө бийдин катын жоопсуз калтырып¹, амал колдонуп, жогору жакты ынандырып, өтө жашыруун тапшырма менен тилмеч Мендияр Араповду Барак султанга аттандырат. Кайтып келгенден кийин² ал Барак султандын кол алдында 3 000 түтүндөн ашык эл, 4 миң 500 жоокер болуп, Улуу жүз аны хан деп таанышарын жана

¹ А.И. Левшин: «[Кыргыз] Кусяк-бек тарабынан Ташкенттен куулуп чыккан Тюлябий аргасы жогунан Россиянын кол алдына кирип, бийлигин чыңдоо үчүн Оренбургга киши жиберди. Анын күчсүз экени балким Россияга маалым болсо керек, ошондуктан алар анын сунушун жоопсуз калтырды» деп түшүндүрөт.

² Ал Бузулук чебинен 1748-жылы 3-сентябрда аттанып чыгып, 1749-жылы 24-сентябрда кайра Оренбургга кайтып келген

Төлө бийдин 500 колу менен биригип алганын эскертти. Ушуну менен орус документтеринде Барак султандын кол алдындагы элдин саны эки башка жолугуп калды.

Ошол эле сентябрь айында Барак султан Олоң Доржуга да кат жиберип, тоолук кыргыздар калмактарга каршы аттанууга камынып жатышканын, буюрса жетишээрлик кол курап, жакында аларды чаап алаарын эскертти.

...Бул учурда кыргыздар Таластын ичи, андан Терс суусунун аягы, Олуя-Ата, Ойрондуга жетип калган. Ушинтип Ташкент, Түркстандын айланасындагы Улуу жүз казактарын батыштан каракалпактар менен Кичүү жүз кысымга ала баштаса¹, чыгышка жыла турган жолун кыргыздар бууп калды.

Уулу жүз өзүн Байдыбек баатырдын тогуз уулунан таратат. Тукуму көп. Байдыбек убагында үч катын алган. Улуу байбичеси Сарыдан туулгандар «сары уйсундар» деп аталат. Экинчи катыны Сырыптан «чапырашты». Үчүнчү катыны Томолоктон Дуулат, Албан, Субан². Дуулаттан Ботбай, Чымыр, Жаныш, Шыйкым. Жаныштан «кашкороо». Шыйкымдан «каракойлуу», «аккойлуу». Ботпайдын тун уулу Кудайкул. Кийинкилери Чагай, Бидаш, Короолош. Мырзаалы кичүүсү. Кыргыздардын эсинде өзгөчө чанчкулудан Бердикожо, чапырашты төрт бир тууган Кооман, Жапек, Качыке, Дөөлөт, ботбайдан Түлөкабыл, Жайсаң, кашкороодон Малдыбай, Конушбай баатырлар калды.

Алар эмне иш кылып жатканы кыргыздар үчүн өтө маанилүү эле. Тынымсыз чалгынчы жиберип, Чүй суусунун аягынан Аңыракайга чейин чалып турушат. Эсенкул баатыр бир күнү ыман саяктан Жаманак баатырды аттандырат. Жанына отуз чакты жигит алып, Кулжа-Башы Куу-Чокуга жеткенде Жаманак жолдошторун төмөн жакка жашырып, чокуга жалгыз кетет. Аңгыча тк маңдайынан бир казак чыга калыптыр. Ал кыргыз жакты чалгындап жүргөн экен. Жаманакты көрө коюп, «а-а кыргыз, өзүңдү ажал айдап келди гой» деп, качырып сала берет. Экөө адегенде ит жыгылыш болуп, казактын куралы жок, Жаманактын кончунда чоң кестиги бар экен, ошону менен тигинин курсагын жарып өлтүрөт. Анан шырп алдырбай төмөн түшүп, жолдошторуна келип, болгон окуяны айтат.

¹ А.И. Левшин бул учурда (б. а. 1749–50-жылдар) «кыргыз-казактар Түркстан менен Ташкенттин ортосундагы майда шаарларды (Икан, Кайнар ж. б. айтып жатат) калмактар кеткенден кийин гана ээлеп, ушул кылымдын (XIX) башына чейин мезгилге чейин бийлеп келишкенин» белгилейт.

² Демек Байдыбектин өзү сары уйсун, башкача айтканда анын чапырашты, дуулат, албан, субандын бири болушу мүмкүн эмес.

Ошондо, бейкапар, жолдошун күтүп жаткан казакты чогуусу менен басып калып, колго түшүрүп алып кайтышат. Ошол колго түшкөндөрдүн көбүн кийин кайра сатыкка чыгарышты. Жанагы Жаманак баатыр өлтүргөн казак – чапырашты Кооман баатыр болот.

Бир жолу казак солтонун жылкысына тийип, Терекей-Көңкөй деген жерден бөлөкбайдан Түлөөкабыл, Мырза¹, талкандан Момокон, Үсөн, Теке, Бөрүбай, Түлөберди жетип сайып, ботбай Жайсаңды өлтүрүп, жылкысын кайрып алып кайтышат. Кийин ал жер Жайсаңдын жотосу аталып калды. Казактар Иле жактагы кыргыздарга да кол салып, чабышта чапырашты казагынан Качыке деген баатыры өлөт. Анын кунун кууп, атасы Дөөлөт тынымсыз кол салып кирди.

Ушинтип, кыргыз алгырбы же казак алгырбы деген учкул сөз жаралды.

Казакта «Төлө бий келмей жүрис жок, Койкелди келмей урыс жок» деген сөз бар. Бир күнү Бердикожо менен Жапек арызданып, жаныш Төлө бийге барат. Төлө бийдин колунан эч нерсе келбейт, бирок анын сөзүн Абылай укчу экен. Беркилерди алып Азиреттин² Кара-Тоосундагы Абылайдын айылына келип түшөт. Абылай алардын эмне себеп менен келгенин укканда:

–Бурын эки жолы келдиңер гой. Енди, Төлө би косылыптыр. Кыргызга тиймей, бос жаткан конуска отырыңар десем, тыңдамадыңар. Алайда, Эсенкул баланшаны шапты, түгөншени айдап кетти дейсиңер. Айып сендерде, -деп, туурасын айтып, арызчыларын өзүн күнөөлөп, кайра аттандырып жиберди.

Аны уккан Эсенкул Кебек менен Качыке баатырды чакыртып:

¹ Бөлөкбайдан Байсейит, Бүтөш. Бүтөштөн Түлөөкабыл. Байсейиттен Кутумбет. Кутумбеттин биринчи аялынан Мырза.

² Ыйык деген мааниде: мисалы, Түркстан шаары да «Азирет султан калаасы» же «Азирети Түркстан» деп ардакталган.

– Бердикожо менен Төлө бийди алып, Жапек деген Абылайдын алдына барыптыр. Абылай калыстык кылса керек. Беркилер андан ары аргындарга кетти деп уктум. Не бар, не жок чогуу туралы!? -деп, Качыке менен Кебекти Боролдой¹ тоосуна, Терске көчүрүп келди.

Абылайга ичинен таарынып калган Төлө бий атынын башын түз эле Барак султандын айылын карай бурду. Барак султан мындай учурдан баш тартпай калсын. Адегенде аттуу-баштуу кишилерин жыйнап, кыргыздарга элчи жиберүүнү туура көрүштү. Элчиликтин эбин ушул экөө табат деп, Жайлообай менен Дөөлөтбайды ылайыкташат:

Элчилер келгенде кыргыздар күтүп жатышкан экен. Атайы тигилген үйгө киргизишет. Дөөлөтбай ошондо:

– Кыргыз, бу сендер жөн жүрбөдүңөр. Кооман, Жайсандын куны жатыр! Сөзгө келсеңдер басы үч мың жылкы болсын, ага косып таңдамалы үч жүз сулу кыз бересиндер, сендерге Барактын сан колун даяр кылдык гой! -деп, маселени кабыргасынан койду.

Элчилерге тийбеген ал заманда адети, ошентип келгендерди каада менен узатышат. Берген жообу «чыңыртып кызыбызды бергиче, чаңырып уруш салабыз» болду.

Ар кайсы уруктан миңге чыкпаган кыргыз чогулат. Эсенкул ошондо «чалып кел казакты» деп, кайрадан Жаманак баатырды аткарат. Жаманак Бөкөй-Тоого келип, Ак-Суунун башынан кароол кылып, карап отурса, Барактын колу Чаңкылдак-Мерген-Сайдын жээгиндеги мазарда жаткан экен. Жаманак көргөнүн айтып келет. Казактын кабарын уккан Эсенкул ошондо колун экиге бөлүп, бирин ар кыл ишке жарамдуу Жепкетер деген жигитине калтырат. Калганын өзү алып, султан Барактын маңдайына келет. Казактын колу 4–5 миңдей бар экен. Кыргыздын анча көп эмес экенин көргөн Барак султан кайра бир жолу элчи жөнөттү. Кызык элчилер келгенден кийин башталат.

¹ Боролдой азыркы Казакстандагы Чымкент шаарынын түндүк-чыгышындагы Ак-Суу, Кочкор-Ата өздөндөрү агып чыккан тоолор. Боролдойго кирген майда тоолор Ботокара, Коңур-Дөбө, Жин-Дөбөдөн чогулган (Шаркыратма, Кара-Сай, Асан-Сай оң; Акташты, Чаңкылдак-Мерген-Сай, Тешик-Таш, Бүргөндү ж. б. сол) Кочкор-Ата суусу Ала-Күчүк тоосунан Боролдой суусуна, андан ал Арыска кошулат. Ал эми Кочкор-Ата суусу агып чыккан жерден башталып, тескерисинче Таластагы Маймакты карай аккан өзөн Терс деп аталат. Чаңкылдак-Мерген-Сай суусунун жээгиндеги айылдын (мурун Кантемировка, анан Калинино, кийин Кочкор-Ата) кире беришинде жайгашкан мазар азыр да Кочкор-Ата мазары деген ат менен калган. Түркстан жана Карнак шаарынан (азыркы Атабай) болжол менен 120 чакырымдай алыста жатат.

Алар аттан түшкөнчө, арттан коюу чаң чыгат. Бул эмне болду экен деп, аттан түшүп-түшпөй карап калышат. Баш-аягы ылай, аттарынын туягына чейин ак көбүк баскан ончакты жигит. Күтүп тургандар, «и-и, жол болсун жигиттер» деп суракка алат (элчилер үйгө кире элек бойдон турат).

Жигиттердин чарчаган түрү бар:

– Ой, Ат-Башы, Кашкардан бери 6000 кол топтоп, айтылуу Алаш баатыр келип калды, кай жерге жайгашабыз деп жатат? -дейт.

Элчилер шаша түшөт. Аңгыча «кир-кир» болуп, жаныдан отуруп, дасторконго карап, «сен ал, мен ал» дегиче, тыштагылар кайра дүрбөп, бакылдаган үндөр чыгат. Арга жок, отургандар кошо чыкты. Карашса, түндүк-батыш тараптан дагы бир калың чаң чыгып калыптыр. Жакын келсе, алардын алдындагы аттары мурункулардыкынан дагы жаман кара терге чөмүлгөн.

Аттан түшө элек жатып:

– Кокондон 5000 колу менен Конок баатыр келе жатыр. Жеңсек казактын сулуу кыздарынын баары биздики. Соогат болбосун! -деген маселе коюшат.

Келген элчилердин үнү чыкпай калды дейт, анан жаңыдан колго аяк тийгенде арадан дагы бир катуу дүбүрт чыгат. Ошондо элчилер ичип жаткан ашына чакай түшөт. Кыргыздар жадырап-жайнап, жаңы келгендер бака-шак. Үйдө отурган элчилердин кулагына «силер баланча жерге жайгашасыңар» деген сөздөрү даана угулат. Алардын кекиртегинен тамак эми кайдан өтсүн, «туралы-туралы» деп шыбырашып бүтө электе, кезектеги кажы-кужу башталды. Элчилер шашкалактап, жөөлөшкөн бойдон тышка чыгат. Эмки жолу мурункудан дагы коюу чаң кыргыздардын оң канатын каптап калыптыр. Ошондо элчилердин ырайы биротоло бузула түшөт, эмкисин Анжияндан чыккан Үрбү баатыр жыйып келе жатыптыр.

Мындай шумдукту өздөрү көргөн элчилер «кой-айга» келбей, аттарына минип, кошунун көздөй жөнөштү. Алар келгиче эреңки күнкү жеңишинен кам санабаган казактар Кочкор-Атадагы мазарды булгап, көмүлгөн сөөктөрдү чачып, кордоп жиберишиптир. Муну көргөн элчилер «кап!» деп өкүнө, баш чайкаган бойдон отуруп калышты...

Казак элчилерине жер жайнап келе жаткандай көрүнгөн кол Жепкетердин жанында калган жоокерлер болот! Эртеси таң атпай, Качыке баштаган саяктар баш ылдый, күндүн мурду чыга Эсенкул башындагы сарыбагыш, солто капталдан чыкканда жүрөктөрүнүн үшү кеткен казактар жапырт качып беришти. Жарат алган Жапек баатыр атына мине албай калат. Иниси Дөөлөт өңөрө кетмек болуп имериле калса, ага карап:

– Мени тастаң! Кыргыздан бурын Кооман менен Качыке өлдү гой! Мага карасаң энди сен өлөсүң, анен куныбызды ким куады? -деп тиштенгенде, Дөөлөт аны таштап өзү кутулуп кетет.

Дөөлөттүн аңгемеси көп. Байдыбекти айтканбыз. Ошол Байдыбектин экинчи аялы Зариптен Жалманбет. Жалманбеттин биринчи аялы Жупардан «чапырашты», экинчи аялы Сыландынын балдары «ышты» (Жооатар), үчүнчү аялы Тумардан туулгандар «очоктуу». Тумар Жупар байбиченин синдиси экен.

Чапыраштыдан Шам. Андан Малды. Малдыдан Эмил. Эмилден Кочуман. Андан Эшкожо. Эшкожодон Алтынай. Алтынайдын Койчегир, Байчегир, Жанчегир, Бекчегир, Нурчегир деген беш баласынын тукуму «бешсары» болуп аталды. Алтынчы баласынын аты Карасай. Карасай баатырдан Ауез, Түркмөн, Өтөп, Көчөк. Түркмөндөн Тиле, Жарылкап, Түктүүкурт, Кызылкурт. Түктүүкурттан Байтели, Кооман, Дөөлөт, Жапек деген төрт бала. Кыргыз санжырасында Байтели анча эскерилбейт. Дөөлөт да төрт бала көргөн. Бири Качыке. Качыкеден Ыстанбек, Акынбек деген эки бала. Ыстанбектен туулган Шоорук менен Акынбектин Суранчысы кийин атактуу баатырлардан болуп, орустардын сазайын далай берет. Анын баяны башка.

Эми Карасай баатырдын Көчөк деген баласы алты уулду болуп, бири Айдар. Айдардан Мырзатай. Мырзатайдан Канбаба. Андан Эдил. Эдилден Шапакбай. Андан Назарбай. Назарбайдан Абиш. Абиштен Нурсултан – Казакстандын президенти. Сүрүштүрө келгенде да казактан Кооман, Жапек, Мырзатай; кыргыздан Эсенкул, Качыке, Момокон ж. б. баатылар бир мезгилде жашаган болуп чыгат.

Казактар качканда көп олжо калып, кыргыздар түшкөн олжонун башы бир сулуу кыз болуп, ал Эсенкулдун агасы Черикчиге тийет. Андан Карабай, Манапбай деген эки уул.

Казакта «таш менен жапалакты урсаң дагы жапалак өлөт, жапалак менен ташты урсаң дагы жапалак өлөт» деген макал бар. Барак султандын өмүрү дал ошондой аяктады. 1750-жылдын апрель айында Барак султан Карнактагы бир кожонун үйүндө конокто отурган жеринен ууланып өлөт. Орус тарыхында жергиликтүү тургундар тарабынан өлтүрүлдү деп табылды...

Барак султандын Шыгай, Дайыр, Бөкөй, Мамаш, Ханбаба; Чаган сулуудан Канкожо жалгыз. Аны кийин Абылпейиз алды. Барак султандын тукумунан кийин-кийин Нурмухаммеддин уулу Алихан Бөкөйханов деген чыгат. Бөкөйдөн Баатыр. Андан Мырзатай. Андан Нурмухамед, андан Алихан. Заманында билимдүү адамдын бири болуп, Кенесары ханды кыргыздар кантип өлтүргөнүн изилдөөгө алган.

...Барактын колун талкалагандан кийин Эсенкулдун аты алыска кетти. Мындан ары аны «Болот бийдин кестиги» дегендин ордуна «Баатыр» деп тергей башташат. Албетте эр жигиттин аты чыга баштаса, аны өзүнө окшогон көкжал баатыр, сөзү өткүр чечен, караңгыда жол тапкыч көсөмдөр коштоп, алар менен кошо сөзсүз атаандаштар да чыгат.

Бул болсо жараткандын жазганы...

Ушул окуядан 2 жыл өтүп, Абдыкерим бий дүйнөдөн кайтып, анын ордун баласы Абдырахман алат. Бирок ал али жаш, колдой турган кыргыздар да алыс – тогуз айдан кийин ордун аталаш агасы Эрденеге тарттырып жиберип, өзү Маргалаңга кетет. Эрдене даа узакка отура алган жок, такка жуңгар ханынын кийлигишүүсү менен аларда «ак үйлүү»¹ болуп жүргөн агасы Низамиддин-Мухаммед Баба бий келди. Ал да көпкө отурган

¹ Арабча «хак» – чыныгы, анык. «Үйлүү» деген сөз менен биригип, «чыныгы бүлө» – деген маани берет. Башкача айтканда, келечекте сөзсүз бийликке жете турган шарты бар адамды башкалар күчкө салып (өзгөчө орто кылымдагы хандыктарда өнүккөн) же келишим кылып, убактылуу тарбиялап («асыранды бала» сыяктуу), өз тарбиясына көндүргөндөн кийин кайра аны өздөрү кызыкдар болгон жердеги бийликке жетүүгө жардам берет. «Аманат» деген түшүнүккө тиешеси жок.

жок, туура он айдан кийин Оро-Төбөнү чаап, Жуңгар хандыгына каратууга бараткан жеринен жигиттери эбин таап, мууздап өлтүрүп, такка кайрадан Эрденени¹ отургузушту. Экинчи жолу отургандан баштап ал Абдырахмандын айынан кыргыздар менен каршылаша баштады².

Калмактар Иледен ары ооп, Барактын колу талкалангандан кийин казактар «кыргыздын жерине кызыкканын койбоду» деген Эсенкул баатыр Эсиркемиштин уулу Кебек бийди кабарчы кылып, түндүк кыргыздын аттуу-баштууларын Таластын аягы Капкага чогултуп, жыйын кылат. Ага түнкатар саяктан Садыр, чакыр саяктан Качыке баатырлар, сарыбагыштан Атаке, солтодон Момокон менен Жайылдар келишет.

Эсенкул:

—Ойроттон жаңы кутулсак, эми казактар бузук сала баштады! Ата-бабалардын сөөгү жаткан жер бар. Макул десеңер Чүйдөн Илеге чейинки жерлерге көчөлү. Ошону сүйлөшкүлө! -дейт.

Ошентип чогулган эл үч күн, үч түн бою кеңешип, акыры кушчу, кытай, саруу, каба саяк Таластын аягы Олуя-Ата; талкан Кулан, Мерке, Ойронду; каракчы-бөлөкпайлар андан ары Ак-Суу, Сокулук; чакыр саяктар азыраак экен, алар Ысык-Ата, Кегети; сарыбагыштар Кеминден Үч-Алматы, Иле чейинки жерди ээлемей болушту. Кушчу, кытай, саруу, түнкатар саяк: «бизди азсынткан казактарга оңой менен моюн бербей калалы! Алыбыз жеткенче кармашабыз!» деп, чыбык кесип, ант кылышты.

Жайыл, Момоконду мурун айтканбыз, эми Садырга токтололу.

Саяктын Кабасынан Шыкмамыт, Алакөз, Кутунай, Түнкатар, Кайдуулат, Түнтөй. Түнкатардан Чоке. Андан Качканак. Качканактын алты баласынын бири Арзымат³. Арзыматтан Садыр жана Сейит. Садырдын аты санжыраларда көп кезигет. Көчмөндөр адамдын кара күчү эмес, жасаган иши, сүйлөгөн сөзү, баскан-турганы төп келгенде гана «баатыр» деп, ага моюн сунат. Бардык жагынан сыны келишкен баатырлардын бири – Садыр. Ушундан баштап Талас жактагы казактардын «акесин» Садыр тааныта баштайт. Анын Кетмен-Төбөдөн келип Капкага отурушу кудум эле баягы жомоктогу карапа идиштен бошогон жинге окшоду...

¹ 1750–70-жылдары хандык кылды.

² Абдырахимден Эрдене менен Баба бий. Кыргызды караан тутканы Абдыкеримдин тукуму.

³ Я. Р. Винниктин изилдөөсүнөн алынды.

Бирок бул мезгил бир баатыр бир нече баатырларды жараткан мезгил эле. Ошондуктан келечекте андан ашкан, ал эмес анын өзүн сызга отургузган баатырларга кезигебиз. Бугулар Ысык-Көлдүн чыгышын көздөөгө алмай болот. Садырдын иниси Сейит аялынын тилине кирип, кеңешке катышпай калды. Ошо бойдон Кетмен-Төбөдөдөгү конушунан жылган жок. Ушундан улам «Түнкатар катынын тилине кирди» деген сөз тарады.

Кыргыздардын адегенде Талас, андан Чүй, Илеге чейин көчүшү тарых барактарындагы эң маанилүү учурдун бири болду. Ал азыркы кезде кандайдыр бир чөлкөмдүн керегине жарай турган бир улуу курулушту ишке киргизүүдөн да алда канча артык салтанат эле. Анткени бүгүнкү Кыргызстандын төрт бөлүгүнүн үчөөнү кайра кошуп алышты.

Кыргыздар Чүй-Илеге көчө баштаган кезде, Жуңгар хандыгы акыркы күндөрүн өткөрүп жаткан. Олоң Доржу шыктуу аскер башчысы болгону менен ичтен ыдырай баштаган хандыкты кайра калыбына келтирүүгө чамасы жетпей калды. Ага каршы чыккандардын ана башы Дабачы тайша¹ болсо, аны колдогон Амирсан эле. Дабачы дагы тээ илгерки Эрдене баатыр коңтаажынын бир бутагынан тарайт. Сеңгенин бир тууган агасы Дундук Серендин небереси, Наамчыл Дашанын уулу. Чыгыш салты боюнча анын жолу Доржудан улуу. Амирсандын уругу койут, Калдаң Серенге бир тууган жээн. Чоң атасы Аюукенин уулу Санжип менен келген. Атасы Жейсең. Жеке баатырдыгы менен Калдаң Серенге жагып, ага экинчи аялы Күнгөдөн туулган Бөтөлөк деген кызын берет. Андан 1722-жылы Амирсан туулат.

Чатак Амирсандын кайын атасы, Дабачынын бир тууган тайкеси Ташдөбө² нойондон башталат. Ага катышы бар Амирсан менен Дабачы үй-бүлөсүн таштап, Орто жүз казактарынан кире качышты. Арттан удаа келген Олоң Доржунун элчилери тез арада күнөөлүүлөрдү кайра кайтарып берүүнү талап кылат. Орто жүздүн султаны Абылмамбет менен Малайсары бий Олоң Доржунун талабын туура көрүп, Дабачы менен Амирсанды тез арада кармап, кайрып берүүгө макул болушат.

– Ойбай, бизди каралап келди гой? -дешкен Жанек баатыр, карт Бөкөнбай, Улуу жүздүн султаны Эраалы баш болгон жетимишке жакын казак калмактын мындай «зордугун» аткаруудан баш тартты. Унчукпай отурган Абылай султан ордунан козголуп, босогодон нары жаткан дөбөттү көргөзүп;

¹ Давази, Дабашы, Табачы болуп да айтылат

² Орусчасы Даша Дондоб.

– Өзү келген итти да кугындауга болмайды гой! Энди, булар осыл итче жокпа?– дейт, көпчүлүк тарапка кошулуп. Ушуну менен сөз бүтүп, алар казактардын ичинде калат.

Буга жооп кылган он беш миң жоокерин Балхаш көлүнүн түштүгүн карай шилтеди. Алар Чүй суусунун этеги, Талаакөл-Татага жетип, уаккерей менен сары уйсундарын айылын чапты. Анысы аз келгенсип, Чин империясынын чек арасында турган Шагдар баатыр Уубашы жетектеген жыйырма миңден ашуун колун шашылыш батышка оодарып, Балхаштын түндүгүн чабууну чечет. Ага Кара Иртыш менен Торгойду чаап, казактардын «таш талканын чыгарууга» жана качкын нойондорду кармап келүүнү тапшырды. Ушуну менен Олоң Доржу айылы жайдак калат. Дабачы менен Амирсан 1753-жылы кышында бир аз гана кол менен арт жагынан айланып келип, күтүүсүз жерден Олоң Доржуну мууздап өлтүрүп, казактарды акыркы кыргындан куткарып калышты. Эми Олоң Доржунун ордуна Дабачы отурат¹.

Дабачынын хан болушунан тээ качанкы Чыган Араптандын өлүмү менен башталган – бир туугандардын ортосундагы так талашкан кызыл кыргын күчөгөндөн-күчөдү. Тынымсыз согуш көңүлүнө тийип бүткөн ойроттун майда уруктары өз жанын сактап, бир бөлүгү Орус империясына, экинчиси Чин империясынын кол алдына өтө качты. Көп узабай Дабачыга каршы топ Сарыманжынын улуу баласы Өмөкөй Жыргалды² хан көтөрүп жиберди. Дабачы муну кытайлыктар жасап жатат деп түшүнөт. Бирок алдындагы тогуз миң кол менен Өмөкөй Жыргалдын Дабачыга алы жетмек эмес.

Абылай адегенде Амирсандын кызыкчылыгын коргоп (көшөгөнүн артында чин бийлиги турат), бирдеме болсо жардам кылууга убада берип, Дабачыга каршы үндөй баштады. Ага ишенген Амирсан ошол замат Дабачыга каршы согуш жарыялап жиберди. Бирок Абылай жардам берген жок. Натыйжада Ордостогу беттешүүдө Амирсан жеңилип, жардам сурап, Чин империясына кайрылат. Эл аралык саясатта мындан артык шылтоо болбойт. Араң турган Чин империясы эки жүз миңге жакын колун Тарбагатайга киргизди да, бир жолу да ок чыгарбастан учурунда бүт Борбордук Азияны титиретип турган Жуңгар хандыгын басып алды.

Туш тарабы жоого айланып, аргасы куруган Дабачы үй-бүлөсүн алууга чамасы келбей, миңге чукул колу менен Кичи Бухарадагы мусулмандардын арасына өтө качат. Жаңжүң Бан Ди³ анын артынан калбай, качып берген жоосун сая кууп, Күйүлүк ашуусуна келип токтоду. Мындан аркы жер Кичи Бухарага тиешелүү эле!

¹ 1753–55-жылдар.

² Орусчасы Намеху Жиргал.

³ Кытайча дин-бянь-цзян-цзюнь Бань Ди.

Күйүлүккө келип, императоруна; «Аскердин да, ат-көлүктөрдүн да шайы ооду. Тамак-аш, ок-дары убагында жетпей жатат. Мындан аркы шаарлар уйгурлардыкы, жер буруттардыкы экен. Өзүм ушул жерге калып, 700 киши менен Уубашыны чалгынга жибердим» деген кат жөнөтөт.

...Артта душманы такымдап келатат, аргасы кеткен Дабачы атынын башын Үч-Турпанга бурду. Жолго бир аз токтоп, «эч кимиңерди зордобойм, эрк өзүңөрдө, багындык десеңер тийбейт» деп, кош айтышып, каалагандарын коё берет. Жанында миңге жетпеген жоокер калыптыр, шаарга жакындаганда, кабар айттырып, шаардын бегине киши жөнөтөт. Кечинде, «ак болсо жоокерлерин ошол жерге калтырып, курал-жараксыз алдыма келе берсин» деген жооп келет. Мусулман калкы тазалыкты сүйөөрүн унутпай, эртеси эрте туруп, бети-башын жууп, сакал-мурутун иретке келтирип, түзүгүрөөк кийимдерин кийип, ончакты жигити менен шаарга кирди. Бектин сарайына келгенде, даяр турган желдеттер дароо туткунга алышты. Колун байлап, өз атына мингизип, токтобой Күйүлүктөгү Бан Диге жеткиришет. Эки тарап ашуунун чыгышындагы түздөн жолукту. Дабачынын эки колу артына кайрыла байланып, араң келе жатканын көргөн Амирсандын табасы кана, «Ии, колуң бошобой калдыбы? Эми айлаң не болот, билесиңби?» деп кээкерлейт. Дабачы жооп бербей, Амирсандын бетине жаба түкүрдү.

Кичи Бухараны колунан чыгаргысы келбеген Амирсан эми Бан Динин жардамы менен Эрен Кабыргада жүргөн илгерки Аппак кожонун тукумун («ак такыялуулар») алдырып, аларды Шадынын («кара такыялар») тукумуна каршы коюп, согуш баштады.

...Тээ, илгери-илгери Аппак кожо өлүп, артында балдары менен бир нече аялы калат. Кичүү аялы Канымбача өзү баласы Махдини күйөөсүнүн ордуна отургузгусу келип, бирөөлөрдү жалдап, байбичеден туулган Аппак кожонун эң улуу баласы Жаханды (Яхья) өлтүртөт. Ошол Жахандын Акмат (Ахмет) деген кичине баласын жакын туугандары жашырып калышат. Көп өтпөй ак такыяларга жан тарткан кашкарлыктар тоолук кыргыздардан жардам сурап, Акматты Кашкарга бек кылууга аракет жасайт. Бирок ортодон Араптан чыгып, бул жерди Данияр кожого берип салган.

Андан бери нечен суулар агып, заман алмашты. Эрдене коңтаажынын тукумунан киши калган жок. Эми Амирсан ошол Акматтын эки баласы Бурханиддин менен Жаханды¹ таптырып, аларга ишеним көрсөтмөй болду. Бирок кожолордун тукуму калмак эмес, кушчу уруусунан чыккан кыргыз бийлери Кубат менен Өмүргө таянып, кара такыя шадылардын колун талкалап, адегенде Кашкар, анан Жаркентти өз колуна алды. Жусуп

¹ Кийин булар «Канкожо», «Күнкожо» деген ысым алышып, тарыхта ушул ат менен өзгөчө белгилүү болушат

өлүп, тирүү калгандары Индияга өтө качты. Кичи Бухара муну менен эле тынчып калган жок. 1758-жылы кожо Жахан он миңге жакын кол жыйнап, каапырларга каршы кайрадан казат жарыялады. Көтөрүлүш эки-үч жылга созулуп, акыры чин аскерине алы келбей, Бадахшанга өтүп, Султан шаадан жардам сурамай болот. Бирок дини мусулман Султан шаа ага жардам бермек турсун, кайра баштарын алдырып, белек катары аны Чин императоруна жөнөтөт. Ошондо Бурханиддиндин Сарымсак деген жаш баласы көңүлү түз адамдардын жардамы менен эптеп тирүү калат. Бирөө тирүү калса окуялардын изи өчпөйт. Жүрүп отуруп (ортодо далай баштар ыргып), аягы Жакыпбек Бакдөөлөт курган Жетишаар мамлектинин кулашы менен аяктайт. Анын баяны башка.

Ушундай окуялардын натыйжасында Кичи Бухарага караштуу бир топ жерлер Чин империясынын колуна өттү. Бир күнү Бан Ди Амирсанды өзүнө чакыртат, бара жатса бир өзөндөн аты өтпөй туруп алды. Жетелетсе да болбой, кетенчиктеп сууга жолобойт. Көрүмчүгө ишенген Амирсан аттан түшүп, бир аз отуруп: «Тагдыр деген ушу. Бир күнү ат үстү – бир күнү кылыч мизи. Кылыч эмес, атыңа ишен» деп, артка тартты. Кийин укса, аны туткунга алып, Пекинге жөнөтүүгө императордун жашыруун буйругу бар экен.

Амирсан ушуну менен чин бийлигинен чындап бөлүндү да, өзүн күтүп жаткан казак жерине өтүп кетти. Көп өтпөй Чин империясына каршы уруш жарыялайт, бирок, алардын сегиз айрык колуна каршы туруштук бере албай, дагы бир жолу Абылай султандын алдына өтө качууга аргасыз болду. Ал күтүп жатыптыр, экөө кошулуп, чин аскерине каршы жүрүшкө чыгып, бирок, тез эле жеңилип калышат. Абылай үчүн бул кезектеги сабактын бири болду. Амирсандын аркасы менен абройун көтөрсө болорун түшүнүп, кайтып келгенден кийин байкоостон колу-бутуна кишен салдыртты да, Кытай менен орустарга элчи жиберип, кармап берүүнү убада кылды. Эки тарап соодалашып бүткүчө туура беш ай кишенде жаткан Амирсан бир күнү жакын санаалаштарынын жардамы менен эптеп качып чыгып, Калкада Чин империясына каршы чыккан көтөрүлүшкө катышат. Бирок тез эле жеңилүүгө учурап, орустарга өтүп кетти.

1757-жылы чин бийлиги «ушул жылы Семипалатинск шаарынан алыс эмес жерде, Амирсан тайшы чечек оорусунан каза болду» деген кабар укту. Адегенде бети-башын жара басып, тез эле бүт денеге жайылып, көзүнөн ажырап, кулагы укпай калган Амирсан отуз беш жашында көз жумду. Жанында жүргөндөр мунун өлүмүнүн башкы себебин Дабачынын түкүрүгүнөн көрүп калышты...

Дабачы болсо туткун болуп, императордун түз көзөмөлү алдында жүрөт, ушуну менен биз Куттуу Көчүндүн тукумунун тарыхын аяктадык. Аны уланта турган бирөө да калган жок. Ага күнөөлүүлөрдүн баары бирден чууруп, алдыбыздан өтүп бүттү.

Ушуну менен Борбордук Азияда төмөнкүдөй абал түзүлдү. Согуштун кесепетин жалпы Орто Азия менен кошо казак эли тартты. Далайлар жок болуп, көбү башка жактарга журт которуп кетти. Мындай оор абалга карабай, бул согуштан түзүк пайда алгандар да болду.

Алар Орус жана Чин империясы!

Орус империясы Алексей Михайлович менен анын улуу Пётрдин тушунда бир топ чек ара маселелерин чечип алууга үлгүрдү. Бирок Европа менен алаксып жүрүп (аны эч качан моюнуна албайт), андан да көп нерседен кур калды. Ал эми бул согуштун үзүрүн көргөн жалгыз Чин империясы эле. Анын аркасы менен *жаңы-жаңы* жерлерди басып алганга мүмкүндүк алышты. Аталышы дагы ушундай:

Синьцзян – «Жаңы жерлер»!

1762-ж. Иле суусунун оң жээгине чеп кура башташты. Кытайча Хой-жан-чен, бул шаар бизге азыр Кулжа деген ат менен белгилүү. Чеп курулса, аны кайтарып турууга аскер керек, ошондуктан бул шаарга кошуп, анын айланасындагы аймактардын баары атайы аскер бийлигинин колуна өттү. Муну кытайлык тарыхчы А. Байтур «Иле Жаң жүңү» деп атайт. Ушул учурдан баштап кыргыздар менен Чин империясы эшиктеш, кошуна болуп жатып калышты. Айла жок, эми алар менен эсептешүүгө туура келет!

Орустардын көзү ачылганы менен уйку-соосу тарай элек...

Бул мезгилде бүт дүйнө кытайлык императордун кол алдында өткөнү тууралуу аңыздар күч алган.

...Илгерки жомоктогу бай жерлерди издеп, эгер андай жерлер кезиксе түрдүү амал-айлалар менен басып ала баштаган заманда батыш өлкөлөрү тез өнүгүү жолуна түштү. Тобокелге салып, бир нече айдын ичинде миндеген жылдар кийинки укум-тукумуна жете турган байлык топтоп алгандар болушту (ошондо жыйналган баштапкы капиталдын үзүрүн азыркыга чейин көрүп жатышат). Ошол максатта Чин империясынын дарегин билип, Голландиядан чыккан жалгыз кеме бир жылы кабар алуу үчүн чалгынга келет. Ала келген белектери менен көргөндөрдү таң калтырып, сыр билгизбей императордун кабыл алуусунда болушат. Анан императордун алдында кандай деген кыйынчылык менен узак жол басып келишкенин айтып, жолдогу укмуштуу окуялардан аңгеме куруп беришет. Алардын аңгемесин угуп, айтылган сөздү түз түшүнгөн император тигилердин алты-жети ай деңиз, суу кечип, баштарынан өткөн оор кыйынчылыктарга карабай араң жетип, өз алдына жүгүнүп келишине жетине албай, чын көңүлүнөн:

– Силердин тез-тез келип, ырайым тилеп, жүгүнүп турбаган шартыңарга түшүндүм! Силер үчүн ай өткөрбөй каттап, мага кол куушуруп келип туруу аябай оор экенин көрүп, кантип мээримдүүлүк кылбайын! Мындан ары мага арнаган белегиңерди чогултуп, жети-сегиз жылда бир жолу келип турууга уруксат берем, -дейт!

...Мурунку жылы Ордосто чин бийлигине каршы Бөкүчүган менен Казаксарынын кол башчылыгында өлөттөр¹ көтөрүлүшкө чыккан. Бирок тез эле жеңилип калышты. Тирүү калгандары ар кайсы жакка качып, Бөкүчүган Барак султандын уулу Ханбабага, Казаксары Улуу жүздөгү Түлөөкөнүн алдына корголоду. Император муну түшүнгөн жок. Бүт дүйнө кол алдында болсо, качып кайда барат? Ошондуктан, элүү миң аскерин Илеге киргизди да, генералдарына бул экөөнү тез арада кармап келүүнү буюрду.

Эми Казаксарынын өмүрүнө байланышкан Тооке хандын заманындагы бир окуяга токтоло кетели...

Кыргыздар Тооке ханды чакыртып, Кудаянды хан көтөргөндө ак кийиздин бир башын Тоокенин жигитине карматышкан. Бул илгертен келаткан нарк. Ошонун урматына ага Жаңыл Мырзанын айылынан олжого келген кыздын бирин беришет. Казак күйөө баланын аты ким экени белгисиз, бирок, ал тун баласынын атын таякелери жашаган жердин урматына Аралбай коёт. Тарыхта ушунун аты калды.

Калмактар казакты чаап киргенде, айылын жашырып, өзү бир аз жигити менен айылга өтө турган урама, бийик жардын түбүндөгү, жалгыз аяк чубама жолду тосот кылып жатчу экен. Бир күнү айылдан чыккан түтүн же мал-сал көрүнүп калганбы, кыскасы калмактар келет. Ошондо уруш кылып айылы узап кеткенче жаа чоюп, баягы урамадан калмакты өткөрбөй, бир күнү кечке кармап турат. Бирок көпчүлүк коймок беле, акыры калмактар курчап, тирүү калгандардын баарын колго түшүрөт. Айыл эптеп узап кетет. Илгеркилер үчүн жоо болсо да эр жүрөк адамды сыйлоо адат. Аралбайдын өнөрүн көргөн калмактар өлтүрбөй, аны хан өргөөсүнө жеткирет. Араптан мактаган жаачыны жамбы аттырып, сынап көрмөк болот. Башка жаачысы жокпу же шылдың кылганыбы, иши кылып, мелдешүүгө калмактан бир кыз чыгат. Аралыгын ченеп, ат үстүнөн жамбы аттырат. Карап тургандардын жарпы жазылат. Эркек неме коюбу, аягында Аралбай жеңип, бирок акыркы жебесин атпай, карап турган элдин көзүнчө «чарт» дедире бөлө сындырып, ийнинен ашыра ыргытат.

Таң калган калмак кызы:

– Не кылганың бул?– деп сурайт түшүнбөй.

¹ олот, элют – ойроттордун бир уруусу

– Мелдешке эркек чыкса, калмактын бир мергенин жыга атып, жок дегенде өч алып калайын дегем. Канча ыктасам да кыз адамга кол көтөрүлбөй койду! Уккандар ишенбейт, ошого өкүндүм, -дептир.

Жооп кызга жагып, акыры бир күнү Араптандын уруксаты менен башын Аралбайга байлайт. Мергенчи кыз ага Топчур, Убуш деген эки уул төрөп берет. Кийин экөө тең атасын тартып, жасаган иши менен жайсаң даражасына жетет. Эр жетип, Топчур үйлөнүп, эркек балалуу болот. Анын атын Сары деп коюшат. Түбү казак болгондуктан кийин ал бала Казаксары аталып кетет.

Ошентип, императордун буйругуна ылайык, Казаксарыны туткунга алуу үчүн 1758-жылдын май айынын аягында генерал Жой Хой өзү аскер менен Санташты ашып, Түпкө түштү. Алдыда чалгынчы отряд бараткан. Аңгыча кайдан-жайдан көчмөндөрдүн алтымыштай колу чыгып, аларды куюндай каптап өттү. Ансыз да абайлап, ар нерсеге даяр келаткан чин аскери аларды тосо ок жаадырып кирди. Эки-үч кишисинен ажырап, арттан дагы кытайлыктардын куралчан, кубаттуу аскери чыкканын көргөндө аргасыз каршылыгын токтотушту. Сураша келсе, булар өлөт эмес, кыргыздар болуп чыкты.

...Ыгын тапкан кишиге оюндагысынын ортого салып, эч нерсе жашырбай, сүйлөп берген кыргыздын эски адаты бар. Бул жолу дагы ошондой болду. Ылдам эле тил табышты.

Буларга жолуккан кыргыздардын кол башчысынын аты Түлкү¹ экен.

Мурун эскерткендей, аттары уйкаш Түлкүдөн төртөө бар. Бул ошонун бири, уругу чакыр саяк Кулжыгачтын Күрүчбек деген байбичесинен төрт бала, алар азыр да өзүлөрүн күрүчбек саякпыз дешет. Ошол Күрүчбектин бир баласы Караболот. Андан Кадыржан. Кадыржандан Чал. Чалдан Бапа. Бападан Түлкү. Акы² деген баласыменен ойротко тийип, жылкы алганы келатыптыр. Кытайлыктарды ойрот дешиптир.

Ошол жерден эле өзүлөрү чин бийлигинин кол алдына өткүсү келип жүргөнүн (муну айтып жатканда алардын жүзүнөн митайымдыгы сезилип турду), бирок, аларга жуңгарлар тоскоол болуп келгенин жана кыргыздар оң-сол канатка бөлүнүп, оңу он, солу беш уруудан тура-турганын чечмелеп берди. Атайы катчылар ойроттун Черикчи деген тилмечи аркылуу аны баарын кагаз бетине түшүрүпжатаат. Жибек кездеме менен тамеки

¹ Кытай тарыхында Турчи, Тульчи. Кытайлык кыргыз изилдөөчүсү А. Байтур «Төрөчү» деп окуган.

² Кытайча Оку, Кузнецов В.С. сарыбагыш деп көрсөтөт. Г. Супруненко Түлкүнүн баласы.

жалбырагын белекке алып, сыйга бөлөнгөн Түлкү аягында жакындарын кепилдикке калтырып, өзү жол көрсөтүп, кыргыз бийлери менен тааныштырып чыгууга макул болду.

Ошентип кытай элчилерин коштогон Түлкүсү Ысык-Көлдөн Кочкор, андан Жумгалга түшүп, ал жерден дагы бир Түлкүнүн айлына келишти.

Бул Түлкү да ошол Кулжыгачтын тукуму.

...Кулжыгачтын экинчи аялы Супкунадан Итемген, Сүтэмген. Итемгенден Айт, Жутаке, Майырке, Алымбай, кырбаш, Токтор. Айттан Түлкү, Мурат, Жоруп. Түлкүнүн

байбичесинен Качыке, Кедей, Ажыбек, Шайыбек. Токолуна Карагул, Көккөз. Эң улуу баласы, айтылуу Качыке баатыр азыр Кегетиде. Алдыда дагы жолугабыз.

Түлкүнүн айлында эки күн болуп, императордун жарлыгын жарыялап, анан кыргыздын кайсыл жол башчысы кай жерде турганын тактап, эмне укса, баарын кагазга түшүрүп, андан Таласка өтүп, Кеңколдо отурган Майтыктын уулу Эшботонун айылына келишет. Ал жерден Маматкулга жолугуп, императордун атынан сүйлөшүүнү ойлошкон, бирок анын «алыс жакта» турганын, кабарчы жеткиче төрт-беш күн өтөөрүн укканда, Болот бийге жолукмай болуп, ат тизгинин Туюк-Төргө¹ тартышты.

Болоттун жашы азыр жетимиштен өтүп, атагы Жаркент менен Кашкарга жетип калган учур. Анткени ал жактагы эл кытайлык баскынчыларга каршы козголуп, каапырларга каршы казат оту жаңыдан тутанып жаткан. Ошондуктан тез-тез каттап, бир-биринен ал-жай сурап, кабар алып турушат. Аны билген Чин бийлиги Кашкарга кыргыздар жардам берип жаткандай түшүнүп, жакынкы душманын алсыратуу үчүн адегенде алыскы душман менен дос болуп, ага эки тараптан кол салып, жок кылуунун айласын көрүп, элчи аткарган. Бирок алар Кашкар менен кыргыздардын ортосуна от жага алган жок. Ойлогон ойлору ишке ашпай турганын көргөн чин элчилери эми кашкарлык козголоңчуларды кармоого жардам бергендер сыйга бөлөнө турганын эскертишти.

Анысы да ишке ашпай калды. Көрсө, кыргыздар эзелки конуштарын кайтарып алууну максат кылып, ошол үчүн гана кытайлыктар менен мамиле түзгөнү жатыптыр. Бул маселе чыкканда элчилер башка сөзгө өтүп, аны талкууга алууга өзүлөрүнүн акысы жок экенин, ал маселени чечүү үчүн Маматкул бийдин өзү императордун кабыл алуусуна баруу керектигин түшүндүрүштү.

¹ Кытайлыктар «Туюйх уяр» деп жазган. Талас менен Кетмен-Төбө тоолорунда эки-үч Туюк-Төр бар. Бирөө Ит-Агардын негизги (оң) куймасы. Беш-Таш көлүнүн түштүк-батышындагы тоолор да Туюк-Төр деп аталып, анын суусу ылдыраактан кайра Беш-Ташка куят. Мындан тышкары Беш-Таш көлүнүн түндүгү – Калба менен Беш-Таш тоолорунун ортосунда да Туюк-Төр деген жайлоо жайгашкан. Сөз ушул конуш жөнүндө болуп жатышы ыктымал. Туюк-Төр, Думана-Төр, Уу-Төр биригип, Калба суусун түзөт. Мындан тышкары кытай элчилери ошол эле жердеги Терек-Сууда (Арымдан Сугат же Ичколот аркылуу Кетмен-Төбөгө ашкан өзөн Терек-Сай, анын төмөн жагындагы айыл азыркы учурда Терек-Суу деп аталат) «Темиряндын айылы» тууралуу кабар берет. Ал Тынайдын айылы болушу мүмкүн.

...Ошол элчилердин Эрдене¹ жетектеген дагы бир тобу Жумгалдан аттанып, жанындагы коштоочулар менен Нарынды жээктеп, Тогуз-Тородогу Темирдин уулу Черикчинин айылына келип түшөт. Черикчи менен Болоттун сөзү бир чыкты;

– Маматкулдун жашы токсондон ашкан, аны ат көтөрө албайт. Зор экенин ушундан билиңиз, эгер алдына кабат-кабат төшөк салдырып отурса да, казысы салаңдап, жер чийип калат. Бара турган аралык жакын болсо гана эки ат кошулган чийнеге салып, жеткирип турабыз. Анан алты айлык жерге кантип бара алат?

Иш жүзүндө бул жөн гана айтылган шылтоо эле.

Маматкул өзү:

–Башчысы ушундай карапайым, жөнөкөй турмушта жашаса, «келе бакан, куу союл» жигиттеринен башка куралдуу колу жоктугун билип алып, кийин тынч койбойт! - деп, кабыл алуудан баш тартат.

Ошону менен өз атынан небереси Черикчини баш кылып, күйөө баласы Шербекти² императорго жиберүүгө макул болуп, ар уруудан бирден киши кошулсун деп, баарына кабар айттырды. Чин элчилери Пекинге жалаң бийлерди элчи жиберүүнү суранат, бирок, бул кезде кушчулардын бийи Майтык жетимиш, кытай уруусунун бийи Каработо жүздөн өтүп кеткендиктен, алардын ылайыгы болбоду.

Ошентип саяктардын атынан Түлкү, солтолордун атынан Нышаа, саруу уруусунан Акбайдын уулу³ сыяктуу 8 киши дайындалды. Жашы элүү-алтымышка келип, кызуу кандуулукка алдырбай турган курак, андан тышкары баары тең сүйлөй келсе чечен, урушка келсе баатырлар эле. Аттанарда Маматкулдун алдына келишет. Түлөөсүн жасап, баталарын берип, булардын келечегин жигит пири Шаймерденге тапшырып узатышты.

Кыргыз элчилери Кетмен-Төбө – Тогуз-Тородон 1758-жылы 9-июлда аттанып чыгып, Үч-Турпан, Уча, анан Тарымды жээктеп Баркөл шаарына келип, андан ары чабарман унаалары (почта станциялары) менен Турпан өрөөнү, Алачын жана Гоби чөлдөрүн айланып, баш-аягы төрт-беш миң чакырымга жакын жол басып, бир топ

¹ Котормодо «Урденъ».

² Шербектин ата-теги тууралуу так маалымат жок. Д. Сапаралиев муну Жакшыбай улуу дейт. Э. Төрөкан улуунун санжырасы боюнча Кабадан Бозтери, андан Досой, андан Жакшыбай менен Бөтөш (Ботош). Бөтөштөн Бакменди, андан Шербек.

³ Кытай маалыматында Бореке. Мындан тышкары Айдар-бектин иниси Ноци (?) жана Шүкүрдүн аты аталат. Калганы тактала элек.

кыйынчылыктарга учурап, 4-октябрда Мулан-Вий-Чан¹ деген жерден императорго жолугушат. Император ыр жазганга шыктуу экен, ошондо кыргыздарга арнаганы:

...Чыгыштагы буруттар,
Убадага бек эле,
Эл болуп келди өзү эле,
Эски дос, жаңы достор чогулду,
Дабачы да отурду².

Ошентип, кыргыздар эзелки душманы Дабачы менен табакташ болду. Ал көп созулган жок, император тез эле өз сарайына жөнөп, элчилерди Чин императорунун жайкы ордосу Чынды шаарына чакырды.

Бирок ал жактан түз кабыл албай, адегенде катчылар, анан улам өйдөлөп жогорку мамлекеттик кызматчылардын алдынан өтүп келип, келгендерине жарым айга жакын убакыт болгондо гана императордун өзүнүн кабыл алуу аземине күбө болушту. Ал кездеги кабыл алуу тээ илгерки Кубулайдын тушундагыдай эле, императорго кирип баратканда босогого аяктын тийгизбей аттап, киргенден кийин тогуз жолу бүтүлө жүгүнүп, анан тизелеп үч жолу чөгөлөп, андан кийин кол куушуруп отуруу салтын³ аткарышты. Ушундан кийин императордун кол алдындагыларга кылган ырайымы жөнүндө узакка созулган дарс окулуп, анан кабыл алууга ырайым кылынган адамдарга атайы белектер берилди. Кыргыз элчилери тегиз көгүлтүр айнектен (лазурь) жасалган үчүнчү баскычтагы белгиге⁴ ээ болуп, ар биринин башына тоостун канатын тагары менен кабыл алуу аземи аяктады. Андан чыккандан кийин элчилерди алты палатадагы тустар⁵ кезектеше кабыл алып, эң негизги маселелер ушул жерге келгенде гана карала баштады. Ар бири менен ар бөлөк жолугуп, кээде калп сөз кошуп, акырын жымсалдап коркутушса,

¹ Азыркы Кыбый провинциясында.

² Бул окуялар тууралуу 2005-жылы Сяньцзян университетинин басмасынан чыккан «Сяньцзянда болгон тарыхый инсандар» китепте баяндалат. Макелек Өмүрбай уулунун котормосунда берилди.

³ Кытайча Сан-гуй-цзю-коу.

⁴ Орус тилинде «шарик», Манаста «отого», Санжырачы Бала Айылчыда «дүңкесер». Биринчи баскычтагы белги кызгылт айнек (орусча–рубин), экинчи баскычы маржан (коралл), төртүнчүсү көк айнек, андан кийин жашыл айнек, анан акташ, жетинчи баскычтагысы күмүш белги. Бул белгилерди мурас катары атадан балага калтырууга укук берилген.

⁵ Мамлекеттик кызматчылар.

кээде баштарын ийкелетип, жүздөрүнөн жылмаюу кетирибей, өзүлөрүнүн императору бүт дүйнөдөгү адамзаттын үстүнөн бийлик кылып жүргөнүн далилдеп, эгер императорго кастык кылса чоң күнөөгө батарын кошо эскертишти. Анан Кичи Бухарадагы маселелер тууралуу сөз башталганда, ар кандай мөөр басылган кагаздарды жайнатып, императордун бийлигине алар өз эрки менен өткөнүн белгилеп, кабыл алууну дагы бир топко созушат. Бирок кыргыздар дагы оңой эмес экен. Такай кошомат көрүп, жедеп алчы-тасын жеп, такшалып бүткөн кызматчылардын алдында эч тартынбай, ар бири жеке өзүн мисал келтирип, кыргыз эли жайлап келген конуш-жайыттарын тактап беришет. Талаш-тартыштын көбү Ысык-Көл жана Ат-Башы жөнүндө жүрдү. Эмесе буларга каршы койгон ошондогу чин өкмөтүнүн далилин бузбай, так ошондой берели:

– Мурун бул жерлер силердин жайыт болгону чын. Бирок, кийин аны жуңгарлар басып алып, өзүңөр Анжиянга качтыңар (баягы Түлкүнүн сөзү)! Анан биздин жеңилбес аскер ойротторду багындырды. Азыр болсо башы Жумгал, аягы Таласта экенсиңер, анан кантип силердин жайыт болот?!...

Мындан артык далил таабуу кыйын!

Кыргыздардын ошондогу жообу текке кеткен жок. Анын баары кагазга түшүрүлүп, кийин «Жаңы жерлердин географиялык абалы»¹ деген кол жазма жарыя кылынды. Анда кыргыз уруктарынын жайыты так берилген².

Өзгөчө Иленин оң-сол жээги катуу талашка түштү. Темирлик суусунун башы Тус-Көлдөн баштап Ак-Сууга чейинки жайыттар илгертеден бери кыргыздардыкы болгону кошо айтылды. Кытайлык тустар акыры: «Биздин императордун ырайымында чек жок. Тартипке көнсөңөр, мүмкүн ойлонуп көрөбүз» деп кутулат. Бирок алардын карааны узай электе артынан император «Жаңы жердеги» жаңжүңүнө кат жөнөттү:

«Келесоо элчилер бизге баш ийүүгө макулдук берип кетишти. Калганын алар барганда угасыңар. Иледеги биздин аскер жайгашкан жерден башка, отурукташууга жарабай, бош жаткан конуш болсо, балким берип койсок болоттур!? Ал жерлердин жайын Жой Хой жакшы билет. Эгер ал уйгурлардан бошобосо, Намжарга айткыла. Илеге

¹ «Циньдин Синьцзян шилуюе».

² Биздин элчилерден оозмо-ооз жазылганы ачык эле көрүнүп турат. Мисалы, солтодор өз конушун Кашкардагы Жапалактын түштүгү, чакыр саяк менен каба саяк Тешик-Таш деп көрсөтүшкөн.

барып, бериле турган жер болсо шартын тактасын». Ушинтип, император кыргыз элчилери көрсөткөн далилдерди жокко чыгарууга эч кандай шылтоо таба алган жок¹.

Иле Жуңгар хандыгы түзүлө электе эле кыргыздын чек арасы болгон².

...Баягы келген жолдору менен кайра туулуп-өскөн жерин карай келатып, алыстан тааныш тоолордун карааны көрүнгөндө, көздүн кычыгынан жаш имериле түшкөн Ныша; «төбөсүнөн күн көрүңбөгөн топурак үйдө жашап, керилген жайлоосу жогунан булар биздин жерге көз артат турбайбы» -деп, кыска бүтүм чыгарды. Келгенден көп узабай Түлкү баатыр кайтыш болуп, ордун баласы Кедей ээлейт.

Императордун бир нече жолу жиберген эскертүүсүнө карабай, Черикчи баатыр жерине келгенден кийин Ат-Башыга келет. Ортодо Кожо Жахандын көтөрүлүшү башталып, император Черикчинин «бейбаштыгына» аргасыз көндү. Минтип кээ бир маселелер жөнгө салынса да, кытайлыктар менен кашкарлык мусулмандардын мамилеси күчөй берди. Кашкардагы кырдаалга байланыштуу кыргыздарды ооган шахы Ахмет жана кокондук Эрдене бийден алыстатуу керек болчу, ошондуктан Кытай императору көчмөндөрдү кайрадан бир-бирине кайраштырууга киришти. Адегенде ага адигине уругунан чыккан Ажы бий кабылды...

Эрдене бий менен так талашкан Абдырахман бий бир нече жолу жеңилип, акыры адигине уруулары турган Теш-Арык, Карчыга тоолоруна бекинет. Айласы кеткен Эрдене «ит баш» Эр Назарды ортого салып, элдешмей болгонун айтып, аны кайра Коконго чакырат. Назарга ишенген Абдырахман кичүү аялын эки баласы менен кыргыздардын ичине калтырып, байбичеси Айжан айым жана уулу Нарботону жанына алып, агасынын алдына келет. Келгенде жакшылап күтүмүш болуп, бирок ошол түнү аны мууздап өлтүрүүгө буйрук берет. Буйругу орундалып, уктап жаткан жеринен Абдырахман бий аялы экөө тең мууздалды. Нарбото ошол түнү чоң энеси Айчучук айымдын бөлмөсүнө түнөп калыптыр. Түндөгү окуяны уккан чоң энеси небересин алып, адегенде Шахрисабга, андан Оро-Төбөгө бекинет. Бир топ убак өтүп, эркек баласы жок Эрдене Абдырахмандын кыргыздардын ичинде калган берки эки баласын алдырмай болот. Бири Шахрук, экинчисинин аты Ажы экен. Кишилерин жиберсе, Абдырахмандын кичүү аялы Коконго баруудан баш тартат. Кыргыздарга кайрылса жооп бербейт, анткени кытайлыктар бирдеме болсо Эрденеге каршы жардам берүүгө убада кылган. Аларга ишенип, адегенде

¹ 1881-жылдагы Петербург келишиминен кийин (7-статья) Иленин Кулжа жак өйүзү биротоло Кытайга өткөн.

² Тан династиясынын тарыхында Дулу-хан өлгөндөгү (634-ж.) окуяларга байланыштуу эскерилет.

Кичи Бухарага каттаган кокондук соодагерлерди тоной баштайт. Кокондуктар жооп кылып, кыргыздар аштык айдаган талааларын тыптыйпыл кылып талкалайт. Ажы бий кол жыйнап Коконго аттанат. Бул учурда кокондуктар жалданма аскер күтүп калган, ага туруштук бере албаган Ажы бий акыры Алай тоолоруна качып, өзүнө караштуу 800гө жакын түтүнү менен чин бийлигин таанууга макул болду. Алар болсо акыл үйрөткөндөн башка көмөк берген жок. Ошону менен Эрдене алайлык адигине урууларын катуулап жоолой баштады.

Эч тоскоолдукка учурабай 1762-жылы Ош менен Өзгөндү чаап, ал жерге он миңге жакын колун отургузуп койдү. Көп узабай Ажы бий жүрүш жасап келип, ал жерден буктурмага кабылат да, колуна кишен салынып, Коконго жеткирилди. Муну уккан Маматкул бий небереси Черикчини аткарып, эгер Ажы бий бошотулбаса кыргыздар кол жыйнап, Эрденеге каршы жүрүшкө аттана турганын билдирди. Черикчи убагында келиптир. Анткени ушул учурда Коженттин бийи Пазыл Эрденени кулатуу үчүн козголоң баштаган эле. Бир туугандар бир-бирин чаба баштаса, андан коңшулар гана пайда көрөрүн түшүнгөн Эрдене ошол замат Ажы бийди бошотту. Ал колго түшкөнүн өмүр бою унутпай жүрүп өттү...

Маматкул бий жаңы эле Кырк-Казыктагы кыштоосуна түшкөн, туруп-отурганда гана желөтүп калганы болбосо, көкүрөгү тунук, келген-кеткендердин баарын жазбай тааныйт. Кош жаздык койдуруп, аюу талпактын үстүндө отурган экен, Арзымат көчүк басары менен Ажы бийдин жиберген «айт» деген саламын айтып:

–Чин аскери колдоп турганда жалпы кыргыз биригип, Коконду чаап албайлыбы? – дейт.

Ошондо Маматкул:

– Атаңдын көрү! Ажы бий экөөңөргө алигиче акыл кире элек, бала бойдон турбайсыңарбы? Макул, бүгүн Ажы бий айтты деп, эки эл чабышсын. Анан эртең эмне болот, билесиңерби? Жардам берем деген Кытай Ажы бий экөөбүздөн ушуну гана күтүп отурбайбы! Алар аскер киргизсе, Ажы бий экөөңөрдүн айлаңар кетпейби. Каяша кылам деп, алакандай кыргыз кырылат, -деп катуу айтып, анан:

– Ажы бийиң кокондуктарга тийишкенин койсун. Уруу жакадан, бөрү колдон талашып жаткан кезде кез келгени менен чабышып, жакынды душман кылбайлы. Султан шаанын кылыгы деле жетишти. Ушуну айтып бар, -деп, Арзыматты артка узатты.

Эртеңкисин ушинтип бүгүн чечкен Маматкул Арзымат кеткенден кийин Темир менен Черикчи кайрадан Эрденеге аткарды. Алар келгиче Маматкулдун Ажыга берген жообун уккан экен, Эрдене аларды жакшы кабыл алды. Ушундан көп өтпөй Ош менен Өзгөндө турган аскерин алып кетти.

Айласы кеткен Эрдене кийин Нарботону таап келип, кайра өз колуна алды. Ошол Нарбото көргөнүн унутпай, уккандарын жаттап калган жан болот. Жанындагыларга илгерки ата-бабларынын өмүрүнөн аңгеме куруп, алар катышкан окуялардан сөз кылып жүрүп өтөт. Өзгөчө кыргыздар, анын ичинен Маматкул, Дөөлөткул, Тынайларды көп эскерет. Алар менен кошо тоолук кыргыздардан алыстабай, бөтөнчө Манаптын насили менен жакшы мамиледе болууну көп айтат. Ошондуктан кийинки орус аскер чалгынчылары Нарботону кыргыз дешкенге чейин барды. Абдырахмандын токолу кыргыздардын ичинде бир аз турганда, уулу Шахрук ооруп калып, көз жумду. Ошондо ал жалгыз калган Ажыны алып, Төрө-Коргонго келет. Ажы да кыргыздардын ичинде жүрүп аман калганын өмүр бою унуткан жок...

Нарботонун оозеки сөздөрүн кийин Алим хан¹ оңдоп, тарых кылып жаздырды. Эл ичинде «Залим хан» аталып, болор-болбосту шылтоо кылып (саламды кол учунан бердиң деп), өзүнүн жакын тайкелеринен да балак алдырган. Ал жөнүндө көптөгөн аңгемелер айтылат. Бир жолу бир чоң шаарга бир нече жолу чабуул кылып, бирок ала албай коёт да, жанында аксакал киши бар экен, ошого кайрылып:

– Бата бериңиз, кантип болсо да ушул шаарды алайын, -дейт.

Баягы чал макул деп, дуба окуп, батасын берет. Анан, чын эле ошол шаарды каратып алат дагы, ал карыяга рахматын айтып, кайра мындай деген суроо салат.

– Милдетин аткарбаган адамды эмне менен жазалоо керек?

Карыя:

– Жетимиш балак, -дейт.

Алим хан ошондо ал абышканын өзүн жаткырып, жетимиш балак алдырып:

– Олуя киши олуялыгын жашыруу керек, сен антип милдетинди аткарбадың. Бул ошонун жазасы, -дейт.

Алтынбешик тукуму тууралуу уламыштарга дагы башка ойдон чыккан кошумчалар кошулуп, кагаз бетине түшүрүлдү. Анын зөөкүрлүгүнөн аталаш тууганы Ажы бий качып, кайрадан кыргыздардын арасына, Аксы, Таласка кетет. Ага өчөшкөн Алим хан «кыргыздар кызыл иттен тараган» деген жомок таратты.

Омор хандын² тушунда Манаптын тукуму негизинен Чүй, Кеминден баштап Илеге чейин жетип, жогорку айтылган сөздөр улам унутулуп, кокондуктарга эмне, өздөрүнө канатташ жайлаган Чаткал, Талас, Кетмен-Төбөдөгү кыргыздын аттуу-баштууларынын көңүлүн текши табыш үчүн баарын бирдей «манап» деп тергей башташат. Акырындап,

¹ 1798–1810-жылдары такта отурду.

² 1810–22-жылдары хандык жүргүзөт.

Нарбото айткан «Манаптын уулу», «Манаптын тукумунун» ордуна «Манап» деген жалгыз сөз калды. Ошентип, кокондуктар берген «манап» наамы адегенде ушул жакта колдонулуп, кийин-кийин жалпы кыргызга синди. Буга чейин кыргыздар бирөөнүн атагын көтөрүү эмес, кылган ишине жараша ызаат кылып, «баатыр» деп тергеп жүргөн.

Эми тирүүлөрдүн тилеги түгөнбөйт, ошондуктан, бул кишилер менен түбөлүккө коштошуп жатып, азыр алдыда дагы жаңы каармандар менен таанышып, алардын дагы жакшы-жакшы тилектерине күбө боло турган учурларга жол берели.

Көчмөндөрдүн тарыхында кадам сайын «жоокерчилик заман» деген түшүнүк көп жолугат. Ошол замат биздин көз алдыбызга каруусуна найза илип, ат үстүндө ойногон эр-азаматтардын чабышы менен жылаңач калып, өрттөлүп жаткан боз үйдүн уук-керегелери тартылат. Бул туура.

Бирок адегенде кандай себептер менен ошол замандын «жоокерчилик» болуп калганына токтоло кетели.

Ал мезгилдеги жашоонун башкы маңызы – кечээ эле, бейкутчулук учурда айлананда алышып-беришип келген кошуналарың бүгүн кайра накта жооңо айланып, сени талай баштаганында! Эгер эки эл кошуна болсо, анда бүгүн алардын бирөө аңчы, экинчиси кайберен, эртеси кайра орундар алмашып, бүгүнкү кайберен аңчыга айланат. Эми ал беркинин алсырашын чыдамсыздык менен күтүп, жаза басар жерин аңдыса, эртеси кайра кайсыл тараптагы кошуна жоого айланып, качан чаап кетээрин билбей, баш маң болот. Бүгүнкү канмайдан чыгыш же түштүктөн башталса, эртеңки күндө тескерсинче кайра батыш же түндүк тарап жаңы майданга айланып, мурунку күнкү кызыл кыргын жүргөн жакта накта бейкутчулук орноп калышы күндөлүк турмуштагы көрүнүш болуп калат. Баарынан жаманы – эки тарабыңдын тең алдың да, арт жагың да бир эле убакта кан майданга айланышы!

Ушинтип Жуңгар хандыгынын күнү бүтөөрү менен анын ордуна Чин империясы пайда болду. Орустардын көзү эми ачыла баштайт. Анткени казак менен кыргыздар Кытайга карап кетсе, ортодогу жандуу тоскоолдуктар өзүнөн-өзү жоюлуп, эки империя чектеш болуп калмак.

1762-жылы Абылмамбет менен Абылай султанга жүздөн ашык чин элчиси келет. Алар жаз алды менен Самаркандга жүрүшкө чыгууну буюрган императордун жарлыгын көрсөтүп, Орто жүздөн аскер жана азык-түлүк жагынан жардам берүүнү талап кылышты. Ушуну менен мындай, кан жыгтанган жаңылык бүт Орто Азияны бүлүккө түшүрдү.

Ошондо мусулман калкын биринчилерден болуп, Ооган шахы Ахмет колдоп чыкты. Биздин тарыхчы-илимпоздор буга көңүлүн көп бөлбөй жүрөт. Бирок ал мусулманчылыктын таасири алдында Орто Азияны, анын ичинде ойдо жок жерден кыргыздарды кытайлыктардан сактап калган.

Толук аты Ахмед Абдулла.

...Түркмөндөрдүн кумдуу чөлүн аралап жүргөн киши оңой менен айыл-кыштак жолуктура албайт, анда-санда гана кезигет. Ал негизинен сууга байланыштуу. Ошондой айылдардын биринде, апшара уруусунан Имамкулу деген теричинин аялы 1688-жылы эркек бала төрөйт. Атын Надиркулу коюшат. Жашынан атасына жардам берип, мал багып жүрөт да, 15–16 жашка келгенде кербенчи-соодагерлердин жүрөгүнүн үшүн алган каракчыга айланат. 37 жашында бүткүл «мен түркмөн» деген уруктардын баарын бириктирүүгө жетишип, бек атка конду. Ошол жылдары Хорасандын беги Малик деген Персия шахы Токмаяндын бийлигинен баш тартып, кайра анын өзүнө каршы согуш баштайт. Адегенде түрктөр, анан орустардан жардам сурап ала албай, айласы куруган шах карайлап, каракчылыкты кесипке айландырган Надирдин алдына келет. Жаш кезинен согуш дегенде көзүнөн от жанган Надир Маликтин колун алеки саатта талкалап, өзүн туткунга алып, Мешхедге кирет. Ошону менен Хорасан аймагы биротоло шахтын алдына өтүп, Надир баш увазирликке дайындалат. Баш увазир болгон соң, Надир ырайым кылып, кайра Маликти кызматка тартты. Бирок ызага ууккан неме шах менен Надирдин ортосуна чагым салып, акыры арам оюна жетет. Бир түнү шахтын аскери эс алып жаткан Надирге капасынан колуна кол салды. Ага карабай, ал кайра шахтын аскери талкалап, көбүн колго түшүрөт. Мындан пайдаланган Рахимхан деген башка бир увазир, шахтын болгон байлыгын уурдай качат. Надир артынан жетип, алтын-күмүштүн чыпчыргасын коротпой, кайра шахтын өзүнө жөнөтөт. Катуу уялган шах, андан кечирим сурап, алдынан өтөт.

1726-жылы Надирдин башчылыгы менен оогандык Мирмахмуддун колу талкаланат. Анан түрктөр, анан орустар, ушуну менен Пётр Iге тарттырып жиберген мурунку чек араларын Персия кайра кайрып алды.

Ошентип Надирдин даңкы алыска кетти. Аны көргөн шах өз эрки менен тактан баш тартып, аны Надирге сунуш кылат. Ал болсо сегиз айлык Аббас мырзаны мураскор кылып жарыялап, өлкө ичиндеги акылман карыялардын баарын алдырып, бир айлык мөөнөт берет да:

– Алдыңарда чоң милдет турат. Анын ачкычы силердин колдо! Мурасчы тирүү турганда, бийлик талашпайм. Атасын да, баласын да тандасаңар өз эркиңер. Жо-ок, такка ылайык башка адам тапсаңар да мейли, силердин сөзүңөр эки болбойт. Шашпай, ойлонуп туруп жооп бергиле? -дейт.

Туура бир айдан кийин карыялар:

– Өлкөгө өзүңдөн башка кишинин ылайыгы жок! -деген бүтүмгө токтошту.

Ошондо Надир элге кайрылып:

– Силер сүннөттү кабыл алсаңар макул болом, -деген акыркы шартын коёт.

Эл анын сөзүн эки кылган жок. Ушинтип Надир 1737-жылдын кыш айында «шахин-шах» аталып, бүт Персияга ээ болду.

Ушул учурда «Кохинур»¹ ташы тууралуу уламыш эл аралап кеткен эле.

Анын тарыхы алгачкы жолу байыркы индиялыктардын эпосу «Махабхаратта» эскерилип, адегенде Кармага² тиешелүү болгону жана илгери-илгери бир олуя жашап, ал «бул таш кимде болсо, Индияга ошо эген болот» деп эскерткени жөнүндө айтылат. Ошону менен ал таш Индияны бийлеген хандардын колунда жүргөн. Ага жетүү үчүн адегенде Ооганстанды алып, ал жерге «Надирабад»³ шаарын түптөдү.

Ошол Надир Ооганды каратып жүргөндө «сизге кызмат кылам» деп бирөө келет. Тың неме экен, кийин ал вазирлик кызматка жетет. Ахмет Абдулла деген ушул. 1738-

¹ «Кох-и-нур» (сөзмө-сөз «Тоо нуру»; мааниси боюнча «Бийик нур», «Нурдун чокусу») – 191 карат алмаз. Баштапкы мезгилинде 900 карат болгон дешет. 1852-ж. жылмалангандан кийин 108,9 карат болуп калган. Азыр Улуу Британия королевасынын таажысына тагылып турат.

² Индиялыктардын түшүнүгүндө маңдайга жазылган тагдыр.

³ Азыркы Кандагар шаары.

жылы Надир экөө Мухаммед шахтын¹ 20 миң аскерин тып-тыйпыл талкалап, Индостанды алышты. Мухаммеддин жеңилгенин уккан Бухар эмири Абулфаиз өзү баш ийди. Ага удаа Хива хандыгы багынып тынды. Бирок «Кохинур» кимдин колунда экенин билген жан болбойт.

Бир күнү Надир жеңишинин урматына үлпөт уюштуруп, ага жеңилген тарапты да чакырат. Үлпөт ортолоп калганда Надир Мухаммедке кайрылып;

– Мындан ары душман эмес, дос бололу. Достуктун башы баш кийим болсун, алмашалы, -дейт.

Мухаммед кантип баш тарта алат? Баш кийимин алганда, алмаз жарк этип, шахтын чалмасынан тоголонуп түштү...

Персияга кайтып келгенден кийин, кырылган элинин кегин кууган бир оогандык жигит Надирди жүрөккө сайып өлтүрөт. Ал өлгөндөн кийин таш анын уулу Реза Кулиге, андан Ахметке өтөт².

...Ошентип, орто азиялык мусулмандар үчүн Ахмет шах болгон күчүн адегенде Бадахшандан чыгарды. Баягы ак такыя кожолордун өчүн алып, өзүнүн он беш миң колу менен аягынан кирип, башынан чыгып, бул өрөөндү толук кыйратып, Султан шааны колго түшүрүп, башын алат. Бирок, бадахшандыктар муну менен Түркстан мусулмандарынын каргышынан арыла алган жок. Султан шаанын ырайымсыздыгы менен шейит кеткен кожолордун арбагы азыркыга чейин Бадахшанды айланып, кетпей

¹ Бабурдун тукуму Насир ид-Дин Абу-л-Фатх Мухаммед 1701-ж. туулуп, 1719—48-жылдары бийлик кылган.

² Таштын азабын өзгөчө Ахметтен кийинкилер тартты. Анын небереси Шад ал-Мүлк ташты бербей койгонун күнөөлөп, агасы Заман Мырзаны тактан кулатып, көзүн оюп, түрмөгө салат. Бир нече жылдан кийин түрмөнүн кароолчусу ташты Заман Мырза отурган бөлмөнүн шыбагынан таап алып, Шад ал-Мүлккө берет. Көп өтпөй эле анын иниси Махмуд козголоң чыгарат да, өз эрки ташты берүүдөн баш тартканы үчүн эми Шад ал-Мүлктүн көзүн оюп, зынданга таштайт. Канча азап тартып, акыры бир күнү ал аялынын жардамы менен эптеп бошонуп чыгып, Лахорго качат. Таштан кабары бар Лахордун раджасы Ранжит Шад ал-Мүлктүн аялын кыйноого алып атып, ташка ээ болот. Андан 1849-ж. Индиянын генерал-губернатору Джон Лоуренске туш келет. Азыр Англия менен Индиядан тышкары Иран, Пакистан жана Афганстан таштын ээсибиз деп, өзүлөрүн эсептешет (Кененирээк карагыңыз келсе; «Любопытные приключения Кох-и-Нура»./Индия: перспективы. Декабрь, 2000-жыл).

жүргөндөрү тууралуу көптөгөн уламыштар айтылып, ошондон бери унутулбай, биздин күндөргө чейин жетти.

Ушинтип Орто Азия Кытай империясына каршы бириге баштаса, казак султандары Абылмамбет менен Абылай мындан пайдаланып, Коконду, ага кошуп кыргыздарды чаап алууга камдана башташат. Мына жоокерчилик замандын жүзү.

Эмесе, акырындап баяндын башында кыргыз-казак акындары эскерген Абылайдын таржымалына келдик.

XVIII кылымдын башында казактын Орто жүзүнө тийиштүү кээ бир уруулардын конушу түштүгү Балхаш, батышы Торгой суусу, чыгышы Иртыш, Ишим менен чектелип калды. Орто жүз найман, аргын, кыпчак, коңурат, кара керей, абак урууларынан турат. Алардын ичинен аргындар ич ара, шакшак, чаар жетим, кара кесек, кара уул, төрт уул, атыгай, канжыгалуу, тарактуу, табактуу, көк чал, башан тыйын, агыш сыяктуу жыйырма чакты майда уруулар Көкчө-Тоону мекендейт.

Абылайдын түпкү теги мурун чечмеленген, ошентсе да дагы бир жолу тактай кетели, Эшим хандан барып, Абылмамбет ханга кошулат. Жашынан мурунку хан-султандардын каада-салтын жакшы билип, алардан үлгү алып жетилди. Жашы кыркка жеткенде адамды өзүнө тарта билүү жагынан башкалардан озуп, оңтою келе калган жерде өз баркын көтөрө турган кылык-жоруктардан тартынбай, кезеги келсе, бирөөнүн сөзүн жулуп алгандан да кайра тартпай, сөз алганда көпчүлүктүн талуу жерин таап сүйлөгөндү өздөштүрүп, каршылаш кишиси кай жерден жаза басарын алдын-ала сезип, кимден кандай кек алышты жатка үйрөнөт. Анын куулугу коңшуларына далай түйшүк алып келди. Кндай амал колдонуп, кай тарабын тороп каларына акыл жетпей, айла жоктон көнүп беришчү. Баатырдыкка чекиндүүлүк менен калыстык кошулса, эл өзү келет...

Абылайдын чүкөсү XVIII кылымдын элүүнчү жылдары алчы коно баштады. Башында Дабачы, Амирсанды Олоң Доржуга каршы тукурса, көп өтпөй эле кайра Амирсан менен Дабачыны араздаштырып, кырдаал Чин өкмөтүнүн пайдасына оой баштаганда, аларга жардам кылып, ойротторду талкалоого катышат. Ал үчүн 1756-жылы императордун буйругу менен княздык даражасын алды.

Ошол эле учурда кайра орус бийлигине кайрылып, 1759-жылы императрица Елизавета Петровна атынан жылына эки жүз пуд ун жана үч жүз сом акчалай сыйлык алып турууга жетишти. Анын жүз сомун жашыруун берилип жүрдү.

Кийин-кийин, өлөөрүндө башынан өткөндөрдү жыйынтыктай:

– Хандык бийликтин кебелбеген түркүгү бул – уруулардын ич ара келишпестиги, бир-бирин көрө албастыгы. Эгер уруу арасында чыр-чатак болбосо, анда хандын кылаар

иши жок калат. Акылдуу хан дайыма башка урууларды бир-бирине кайраштырып турушу керек, -деген осуятты көп айтып жүрдү.

Өмүрүндө эки жолу туткунга түштү. Биринчи жолкусунда калмактарга түшүп, андан кепилдик берип бошонгон. Экинчисинде кыргыздардын колуна түшөт.

Бирок адегеде анын алдындагы окуяларга сөз берели.

Бир чети орус, экинчи жагынан кытайлыктардан запкы тартып жаткан казактарга азыр Балхаштын түндүгү, Иленин оң жээгинен башка, баш калкалар жер калбай калган. Кыргыздын өзү аз, жайыты кең экенин көрүшсө, ого бетер жан күйөт. Ушинтип, туш тарабын жаратылыштын өзү чеп куруп койгон бул жер үчүн кылымга созулган таймашуу ушул мезгилден ары башталды.

...Ошол жылы кыш оор болуп, кар калың түшкөнү аз келгенсип, жаз да өтө кеч келди. Бирок, эл аба-ырайынын кыйынчылыгын көк кылтыйгандан кийин тартышты. Күн жакшы жылыбай, аркырап шамал улуп, булуттарды айдап, жалган куран – чын куран эмес, теке айында да жаан жаабай, түздөгү баш ала элек чөптүн баары күйүп кетти. Чөп түгүл, сөксөөл да жалбырак ачпай, малга убал болду. Жада калса жаратылыш шартына көнүп бүткөн суурлар да ошол жылы чээнден май айынын башында араң чыкты. Мал көккө тоймоюн жайлоо болбойт. Ит-куш колдон талашат. Ошентип ал жылы кыргыздар жайлоого кеч көчөт.

Мындай шарт бардык көчмөндөр үчүн оор, биринчи иретте малга убал, анын азабын бөтөнчө чөлдө жашаган казактар да тартты. Мал токтобосо, ээлери дагы тынчыбайт. Жакшы жайыттардын баарын орустар ээлеп калган, акыры казактар чыдабай, алар тарапка көчө баштады. Орустар болсо мындай абалдан пайдаланып, баш бербеген казактарды тарбиялоону көздөп, өзүлөрүн колдобогон казак айылдарын кайрадан чөлгө сүрүп чыкты. Айласы кеткен Абылай Сибирь губернатору Чичеринге кат жазып, Иртыштын чыгышынан жайыт сурап, уруксат берилбесе, амал жок, казактар Кытай тарапка көчүп кетээрин эскертет.

Күндүн күзгө айланып баратканына карабастан чөлдүн такырынан жетиштүү май топтой албаган мал тоого качса, тоонун малы тескерисинче жакага качып, ээсинин амалын кетирет. Жай аптабы бүтүп, күз келгенде он чакты күндөй тынбай жамгыр жаап, жайында күйгөн түзөң, тоо этектери кадимкидей көгөрүп чыкты. Кеген, Чарын, Каркырадагы кыргыздар эртелеп, малынын артынан Иледеги күздөөгө түшөт. Келсе, Каратал, Көк-Суунун жээгинде казактын айылы жайнап калыптыр. Баш-аяк жыйгыча, Абылпейиз султан 2 миң кол жыйнап келип, кыргыздарды чаап, болгон малын айдап кетти.

Эми сөздү тынымсейиттерге берели.

Илгери-илгери Чүйдүн тескейиндеги Окторкой деген жерден калмак чаап, Дайырбек, Тыныбекти катын-балдары менен туткунга түшүп, аларды Эрен-Кабырга, Эртишка алып кетиптир. Кийин өлөр алдында экөө балдарына осуят кылып, «чоң атаңар Акый сарбагыштын жантай уругунан болот. Ушул оокат Жантайдыкы, жоготпой жүргүлө, бул белгиңер болбосо, силерди эч ким жантай уругу деп айтпайт» деп, оттугу менен бир мылтык жана бычак тапшырат. Тыныбектин Ажыгул деген баласы бойго жеткенде, кыргыздын тирдигип, көп эл болгонун угат да, издеп келип, аларды Иледен табат. Бир аз тургандан кийин кайра аттанып, туугандарын алып кетүүгө калмактарга келет. Келсе, оңдой берди болуп, калмактардын шайы ооп, көбү Кытайга карап калыптыр. Болгонун айтып, туугандарын ээрчитип алып, эл-жерин карай жөнөйт. Жолдон Асанбайга чечек чыып, калганы анын алдына калың чөп салып, үстүнө жыгачтан тирөөч кылып, чөп алачыкка жаткырып, тегерете таш үйүп туруп, «өлсөң бейитиң, тирүү болсоң кеткен жагыңа таш чубата кет, ошол жактан издейли» деп, Жантайдан калган мылтыкты башына жаздап берип, кетишет. Элине келип, беш-алты айдан кийин тыныгып «баягы Асанбай эмне болду» деп, издеп барышса, ордунда жок, таштар чыгышты карай чууруп калыптыр. Кийин-кийин орустар келген заман болуп, Каркырада жармаңке өтөт. Ошого кыргыздар мал алып барса, бир жигит, «уругум жантай, түп аталарым калмактын ичине туруп калган экен, мобу Жантайдын мылтыгы, ушул мылтыкты нечен замандан бери сактап жүрдүк, өз уругубузду таап, кошулалы дедик эле» дейт. Аны алар жантай уругунан Мендеке уулу Сазага айтып келишет. Бирок Саза ага көңүл бурбай коёт.

...Ошо Ажыгул калмактагы туугандарын чогултуп, элине кайта турган болуп жатса, аларга тынымсейит уругунан Токтогулдун балдары кошулат. Анткени Токтогулдун Мамаке, Сырымбет, Байказак, Үркүнчү деген төрт небереси да калмакта экен, илгери туткун кеткен бойдон.

Токтогулдан тогуз бала болуп, экинчи аялынан туулган бир улуу Чыйбыт. Андан Мамаке. Дагы бир аялынан Акбагыш. Андан Сырымбет, Байказак, Үркүнчү. Үркүнчү калмак кызга үйлөнүп, андан Шопок, Бөжөкөй деген уул көрөт. Бойго жеткенде Шопок каршысынан кайра тартпаган эр жүрөк баатыр болуп чыкты. Кийин-кийин ушул Шопоктун тукумунан Буйлаш деген чыгып, андан айтылуу Арстанбек. Байказактан кийин элге белгилүү Асек Жумабаев, Сырымбеттен Үсөн Асанов дегендер туулат.

Ошол Шопоктун бир окуясы.

Ала-Тоодон кабар жеткенде, «Эсенкул деген чоң чыгыптыр, тынымсейитке жээн экен, ошону таап, дос болом» деп, Дайырбектин балдарына кошулат. Музартка келгенде туугандары Нарын, Казан-Куйганда экенин угуп, кош айтышып, алардан бөлүнөт. Кара-

Каманга келсе, суу күкүктөп жатыптыр, алдыдагылар «кантип кечтик» деп, туруп калышса, Шопок:

Кара-Камандын суусу сен болсоң,

Калмакы Шопок мен болом,

Агыса албасаң сага ант,

Кече албасам мага ант, -деп, алдындагы кызыл ат менен кирген сууга кирип кетет.

Казан-Куйган, Нарында бир аз жүрүп, тыңыганда Сырдыбайдын уулу Темиржан дегенди кошо көчүрүп, Илеге келет. Казактар ошол жылы чапкан.

...Жөн жаткан айылга кол салуу – тийишкендик, эскертүү. Эмкисинде мындан катуу чабам дегени. Кайрылып, жооп бербесең ишиң бүттү, же анын айтканын эки кылбай аткарып турушуң керек – чыдабасаң көчө кач.

Шопоктор көчүп келгенде, Эсенкул ага кабар айттырып, казактарга жооп бербей болушат. Алдын-ала сүйлөшүп, өзү аяк өйдө, Шопок менен Темиржан баш ылдый киргенде, казактар чыдай албай качып, бир өзөндүн жээгине такалышат. Чабыш күчөп, Шопок ат койгондо, казактар туруштук бере албай, алды сууга кирет. Темиржан казактын сиркелүү уругунан Жайлообай деген баатыры менен жекеме-жеке беттешип, аны аттан алып түшүрө турган болуп калыптыр. Темиржандын сүрү бөтөнчө, андан жалтанган Жайлообай биринчилерден болуп сууга кирет. Арттан удаа кирген Темиржан ага жете турган болгондо, жээкте турган аргын казактын кажыгалуу уругунан Тамаш деген найзакер экөөнү көрө калып, чыга берген жеринен Темиржандын атын такыр колтукка сайып жыгат. Жөө калган Темиржан ага карабай, «Темиржан» деп, ураан салган бойдон Жайлообайга жетип, анын атын куйруктан алат. Жайлообай теминет, Темиржан коё бербейт, ошентип ат ордунан жылбай калды дейт. Аңгыча капталдан Жайлообайдын жакын тууганы Исет деген чыгып, Темиржанга кол салат. Исеттин балбандыгын ушундан билиңиз, бир жолу Абылайдын өзүн колтукка салып көтөрүп кетиштир. Ошондо гана Темиржан ат куйругун коё берип, Исетти көтөрүп уруп, баса калат. Тамаш баатыр көрүп турган экен, кайра кайрылып, найза менен Темиржан баатырды жүрөк тушка сайып алат. Казактын үч баатыры жабылып, кыргыздын бир баатырын өлтүрүп жатканда, Эсенкул менен Шопок жетти.

Көптөп киргенде казактар качып, Эсенкул Тамаштын артынан түшөт. Аты күлүк экен, Тамаш кутулуп, Жайлообай баштаган бир нече казакты Шопок экөөлөп, колго түшүрүп кайтышты. Дуулат казагынан Шамендин уулу Текебай баатыр ушул согушта каза болуп, түн киргенде куугун жоктугуна көзү жеткен казактар аны Аркалы тоосунун этегине көөмп кетишет. Темиржандын кунун кууган кыргыздар ошол жылы казактарды үч жолу катуу чапты...

Маматкул бийдин ичээр суусу түгөнөйүн деп калган. Тууган-туушкандары ат тезегин кургатпай, учурашканы келип турат. Бийиктете башына куш жаздык жаздаттырып койгон, келген кишилерди кээде таанып, кээде тааныбай калат. Бир күнү дагы ошентип учурашкандар келип, чогуу отурушкан. Анда-санда аны сурап, муну сурап, анан бир кезде эсине даана келе калдыбы:

- Калмак жагында ким бар? -деди.
- Ал жакта Атаке баш болгон неберелериңиз жүрөт.
- Бу, казак жагында кимиң барсың? -деп суроосун кайра улантат.
- Казак жагын Жайыл, Момокон, Садырлар тосуп жүрөт. Эсенкул баш болуп.
- Кашкар жагыңарчы? -дейт тажабаган Маматкул.
- Черикчи небереңиз бар, -дешти.

Ошондо сакалын сылаган колдору токтой калып:

– Кой балдар. Мунуңар жарабайт. Ээн жатканда калмак чапканы эсиңерден чыгып кеттиби? Дагы башкаңар барбасаңар болбойт!? -деп, акыркы керээзин айтты.

...Адеп көргөн адамга бул дүйнө өтө эле жөнөкөй сезилет да, бара-бара анын кызыгына аң-сезим жеткен учур келип, ошондо гана анын баркына жетүүгө кылым аздык кылаарын түшүнөбүз. Адам баласынын табияты ушу. Бирок ошол аз өмүрдүн ичинде көп нерсеге жетишкен адамдар болот. Маматкул жана анын уулдары Темир менен Болот ошолордун бири. Каар заманда туулуп, тарбиясы дагы, өмүрү дагы ошондой заман менен өттү. Азып-тозгон эли аларга кара байыр казан ат мингизип, үстүнө күрөөкө зоот, колдоруна түпөктүү найза алдыртып, алдыга салды. Албетте, Маматкул бийдин атын ааламга тараган атактуу Искендер Зулкарнай же кечээки эле Орто Азиянын өзүндө өмүрү өтүп кеткен аксак Темирге тенештирүү мүмкүн эмес. Алардын максаты башка жерлерди басып алуу болсо, Маматкул бий өмүрүн элин жыйноо менен өткөрдү.

Моюнга алалы, эгер Маматкул сыяктуу кыргыз уулдары туулуп-өскөн жерине дагы жыйырма-отуз жыл кечигип келгенде, азыркы чек аранын абалы такыр башкача болуп калмак. Алар сепкен накта үрөн ушул.

Тарых пири аны кол алдындагы төрт миң түтүн эл менен кыргыздын оң-солун бийлеген чоң бий катары санап, кошуна элдер аркылуу бизге бир далай маалымат жеткирди. Ал эми өткөндүн баркын билбегендер, «кыргыз ар кайсы коктудан чыга калган кишисин эле баатыр кыла берет», «Маматкул деген жаман өгүз минип алып, кыдырып жоро ичип, аялы ооруп калса, дарылыкка май сурап келчү экен» деп, ойдон чыккан сөздөргө ишенип калышты. Эмне дейли, Маматкул жөнүндө акыркы кошумчабыз, бул киши көз жумганда, он сегиз жашка чыккан атан төөнү союлуп, терисин ыштап, аруу жуулган сөөктү териге ширилеп коюшат. Жаз чыкканча кургаган сөөктү дагы бир атан төөгө артып, Кетмен-Төбөдөн жөө жетелеп, Бабаш-Ата тоосунун этеги, Кара-Үңкүрдүн оң куймасы, Арстанбап суусунун жээгине коюшту. Ал анын акыркы керээзи эле. Баягы ойроттордун чабуулунда качып келип, көз жуумп, анан өз колу менен көмгөн агасы Кудаяндын жанынан түбөлүккө орун алды!

...Ушундай кайгылуу окуядан эки-үч жыл өтпөй, кеч күздө, ичээр суусу түгөнгөн Болот бий да бул дүйнө менен кош айтышты.

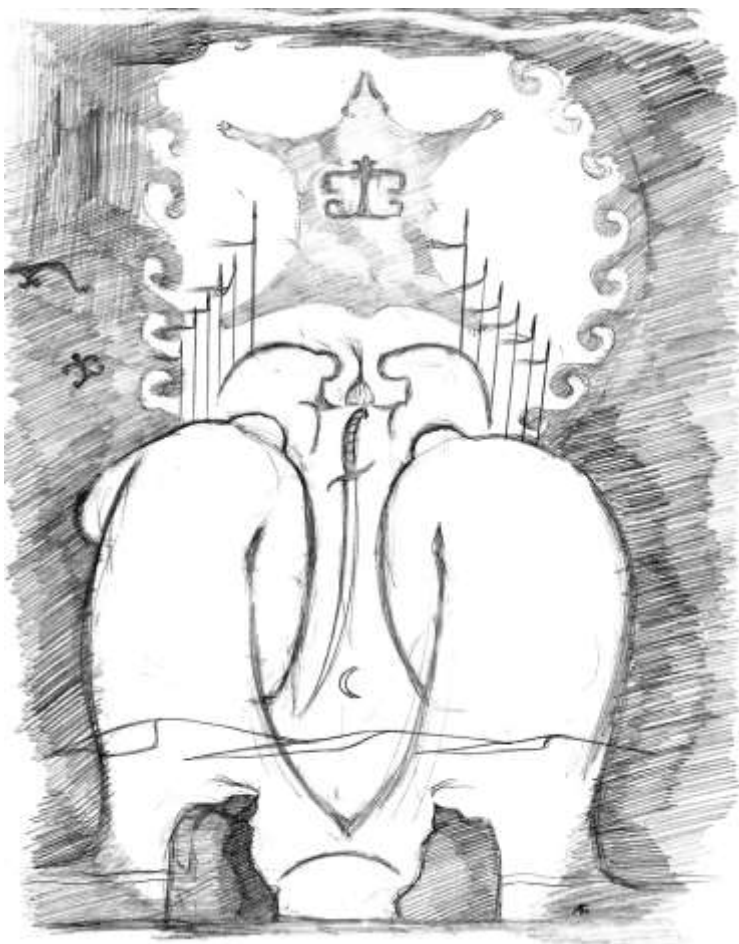
– Өмүр деген көз ачып-жумганча өткөн нерсе экен, ана-мына деп жүрүп, Темир менен бир ооз кечирим сураша албай калдым эле. Эми менин кезегим келди балдар. Аз жашадымбы, көп жашадымбы, башка арманым жок. Мен өлсөм Темирдин жанына көмгүлө, -деп, акыркы керээзин айтат.

...Ойротту сүрүп, эл болдун,

Оң менен солго бел болдуң!

Манжууну сүрүп, эл болдуң,
 Манаска тете бел болдуң!
 Кытайды сүрүп, эл болдуң,
 Кыйла элге бел болдуң!
 Күлүстөн жашың барында,
 Күкүктөп турган сел болдуң!
 Күтүп бир алаар кезинде,
 Күйүткө салып элинди...
 Күйгүзүп кеткен сен болдуң!

Алтымыш ала жорго айдап,
 Анжиян барып туу алган!
 Ааламда биздей бар бекен?
 Айылы менен тул калган!
 Жетимиш ала жорго айдап,
 Жаркентке барып туу алган!
 Жер-сууда биздей бар бекен?
 Жергеси менен тул калган делет! -деген эли кошогу калды.

...Кийин-кийин XIX кылымдын орто чени болсо керек, анда Ормон тирүү, бир жолу бир топ билермандар чогуу отурса, сөздөн сөз чыгып, аягында ата-бала Болот менен Эсенкулдун кимиси кыйын чыкканы жөнүндө талаш болуп калат. Отургандар бир пикирге келе албай, аягында Балыкоозду калыс кылмак болушат. Аны «Манас» айтып жүргөн жеринен аны алдырып келишет. Ниязбектин балдары баш болгон баатырлардын бир тобу чогулуп калыптыр. Арасында Төрөкелди бар. Балыкооз келгенде, талаштын жөнүн айтышат. Ал көпчүлүктүн пикири Эсенкул баатыр жакка ооп турганын көрүп:

– Жаан жаабаса суу кадыры билинбегенин бир көрдүм эле, эми өлмөйүн ата кадыры көрүнбөстүгүн эки көрдүм, -деп, сынагандай бектерди кыдырата карап;

– Булардын эрдиги бириникинен-бири кем дегидей эмес. Анча-мынча жерден Эсенкулдун эрдиги атасыныкын жаап кетип жүрөт. Тушунда ага тең келе турган кыргызда баатыр болгон эмес. Бирок элинин эртеңки күнүн ойлоп, Эсенкулдай баатырды тапкан Болот бий эмеспи?! -деп, анан:

Ниязбектин сегиз бек,
Телегейиң тегиз бек.
Босогосу Болот бек,
Болуп турган Ниязбек.
Ормон, Субан – эки бек,
Бердикожо Бердибек.
Ажы, Шатен – алты бек,
Ырыскулбек, Кожобек.
Теменеси Болот бек, -деп, жыйынтыгын чыгарды.

...Атасын угузганы кабарчы жеткенде, Эсенкулдун айылы Иленин жээги, Бүркүт-Уянын алдындагы кыштоодо экен. Ушул жылы эки кыш катары менен оор болуп, кардын калыңдыгынан ат жүрө албай, Олуя-Ата – Талас эмес, кар токтобогон Кордойдун күңгөйү карга тунуп калган. Ошону менен Эсенкул келсин деген жакындары сөөктү ал жылы аманат калтырып, кийинки жазда аны дагы Арстанбапка, иниси Темирдин жанына коюшту.

Мындай окуя да эл ичинде жөн калбай:

– Ата көрү! Баягы Санчы сынчынын айтканы келди эй! Болот бийдин беш күрөңү кымызды тоё ичип, көмөөрбүз деп уктап калып, Эсенкул келип көмбөдүбү, -деген сөз тарады.

Ата-бала катарлаш жакшы чыкса, эл «атан өлсө-тайлак бар, кому жерде калган жок, ата өлсө уулу бар, тону жерде калган жок» дейт. Анын сыңарындай Болот бийдин ашы өткөндөн кийин Эсенкул Кашкар тарапка, Жаман-Суу менен Кызыл-Ойго көчтү.

Анын бул тарапка көчүп келген себебин тээ мурунку өткөн окуяларга байланыштырып, кийинкилер, «Эсенкул баатыр бабаларынын (Үчүкө, Түлкү) кунун кууп, Кашкарга барганда» деп, кеп кылып калышты. Башы Текес – аягы От-Башы, Кара-Чий, Кең-Сайды чек кылып, чек ара такталды. Эсенкул чек ара кесип, жыйын кылган Чоң-Дөбө азыр дагы «Эсенкулдун Чек-Дөбө» деп аталат.

Ал келгиче Иле тарап да тынчыган жок.

Калмак кеткени орустар менен кытайлыктар жете албаган Түркстандан конуш алган Абылмамбет хан казактар жеңилип жатканын укканда, кайра кыргыздарга каршы жүрүшкө чакырып, «эгер кабар берсеңер, көп кол менен өзүм да барам» деп, уулу Болотту Абылай султанга чаптырат. Бирок катары менен үч жолу сокку жеген Абылай эми Абылмамбет эмес, Кытайдан жардам алууга ниеттенип, ал жакка Султанмамбеттин уулу Орус султанды аттандырат. Бирок кыргыз-казакты бирдей «жапайы» деп санаган Кытай императору бул чыр-чатакка кийлигишүүдөн азырынча баш тартты. Ага карабай, Абылай менен Абылпейиз кайра бир жолу колун курап, жүрүшкө аттанышат. Бул согуштан жабыр тарткан сарыбагыштагы Тыныбектин уулдары болду. Кыргыз санжырасындагы ушул жана мундуздардын Тыныбеги жөнүндө сөз Абылайдын ушул чапкынына байланыштуу айтылып калган¹.

Казактар каптап келе жатат дегенде, чогулууга чама жетпей, жекеге биринчи Шербото чыгып, казактар аны ошол замат сайып түшүрөт. Анын артынан чыккан Байбото, Калматайдын тукумунан Төлөк, Тама дегендер да туткунга кетет. Колго түшкөн баатырлардын жүздөн ашыгын көгөнгө тиздирип, койчосунан мууздап өлтүрмөк болгондо, Абылай арага түшүп, кээ бирин азат кылат. Көбү Жантай тукуму эле. Алар Абылайдын бул кылыгына ыраазы болуп калышты. Акыры сарыбагыштар кеңешип, бир кызын Абылпейизге берет². Казактар ага карабайт. Булардын ызы-чуусу эми узун элдин учу, кыска элдин кырына жетип, Чин императору да арага түшүүгө аракет кылды эле, андан да майнап чыккан жок. Арадан көптөгөн эрлер өлүп, катын-калач олжого кетти. Үч жолку жеңилүүгө ууккан казактар токточудай эмес. Ачык согушка аз кыргыз жараксыз,

¹ Б. Солтоноев көрсөткөн Абылайдын Чолпон-Атаны чаап, Соң-Көлгө келип ат семиртип кетиши ж. б. Тыныбек башында турган мундуздардын Чолпон-Атада турушу жаңылыштык.

² Абылпейиздин ушул Тумардан көргөн балдары – Көгөдөй, Шамен, Жабагы. Кийин абак-керей бийлеринин суранычы боюнча булар керейлерге төрө болуп, эл башкарган.

айла жок, жашынып барып, казактын малына тие башташты. Анда казактар ого бетер күчөдү.

Иле тараптан ыр жолку чабуулга чыгаардын алдында Абылай аттуу-баштуу, баатырларды чогултуп, адегенде кеңеш кылат. Арасында бир аксакал бар экен, ошол;

– Азыр шаргез болуп калды, коё туралы, ишенбесеңиз чүкө өкчөп көрүңүз? -дейт.

Абылай макул болуп, доолбаска чүкө өкчөсө, таа түшөт¹. Баягы чал башын чайкаса, башкалар жаалап, чүкөнү кайра өкчөтүшөт. Экинчисинде айкүр конот. Ошону менен Абылпейизге кабарчы жиберди. Ал да даяр экен, бирок аттанганы жатканда, Иленин башындагы кытайлыктардын көп колун көрүп, токтоп калды. Абылай аны күтпөй аттанып жөнөдү.

Казактардын кайрадан кол топтоп жатканын уккан кыргыздар да өзүнчө кам көрө баштады. Бөтөн адамдын көзүнө чалдыгып калбасын деп, жоо-жаракчан жигиттерин далдоого катып, бирин-эки кишилерин гана малдын жанына калтырып, беймарал жата беришет. Айыл ичи минтип, күндөгүдөй эле оокат жасап жатса, аны сырттан багып, байкап жаткан казактар таң ата басып калмай болушту. Мурунку күнү ойдуңчадагы чоң айылды көздөп коюшкан экен, казактар жерге жарык кире электе каптап өтүштү. Бирок алдыдан каршылык кыла турган киши эмес, ит үрүп чыкпай, казактарды дал кылды. Кечээки көп айылдан эчтеке жок, болгону бир жаман алачык калыптыр, Абылай баш болгон казактар ошого келет. Үйрөтүп коюшканбы же окуянын өзү ошого уланып кеттиби, айтор андан бир кемпир чыгып, алаканын шак коюп:

– Ботом, түрүңөр суук, деги үйгө кирип, даам ооз тийгиле, -деди.

Жалгыз кемпирге ким теңелсин, жооп жок, тиги кемпир сүйлөөк да неме экен:

– Түшпөсөнөр, коё тургула, -деп кайра үйүнө кирип кетет да, бир аяк көжө көтөрүп чыга калып, ортодогу Абылайдын өзүнө сунду. Ал аякты албай, тилдене кагып жиберди эле, ушул белги болгонсуп, туш тараптан «чап!», «ур!», «сок эле, сок!» деген үндөр жаңырып, кыргыздар каптап кетти. Кайсы тараптан чыгып жатканы белгисиз, кол улам көбөйүп, казактар заматта баш-аламан түштү. Көрсө, кыргыздар казактын кайсыл убакта кол салаарын болжоп, түнү менен айылын башка жерге көчүп кетиптир.

Күн көтөрүлгөндө чабыш аяктап, талаадагы аттарды кармап жүрүп, жөө калган Абылайды көрүп, кармап алышат. Тарыхтын тамашасыбы, кийин-кийин Абылайдын небереси Кенесарыны да сарыбагыштан Дайырбек, Калча, Жалба дегендердин колуна

¹ Илгеркилердин түшүнүгүндө айкүр консо – жеңиш, бөк – тынчтык, чик – душмандын тынччылыгы, таа – жеңилүү, оңко – чүкө өкчөгөн киши жеңип, душманын түбөлүк кул кылат.

түшөт. Эч жеринде жарасы жок, дени соо, болгону тизесине союл тийип, томугу чыгып кеткен экен, аны ошол жерден эле ордуна салып беришти. Колго түшкөн көп казактын ичинде ак сөөгү жалгыз Абылай, ошентип, калганына көңүл бурулбай калды. Кээ бири минтип, өзү келип кабылган немеде чон кун алууну ойлосо, экинчилери:

– Жо-о-ок, мунун манжуу, каканчылар менен мамилеси түзүк, эгер кун доолай турган болсок, аларга шылтоо болуп, эртең кайра өзүбүзгө кол салат. Андан көрө ким көрдү кылып, көзүн тазалап салалы?! – дейт.

Башкалар:

– Кой, өлтүрүп салсак, мунун куну бүтпөйт, тынч туралы деп, макулдугун берсе, алдына ат мингизип, үстүнө тон кийгизип коё берели. Чабыш ушуну менен бүтсүн, -деп, бир пикирге келе албай атса, баягы кемпир адегенде Абылай жаткан үйгө кирип:

– Карасыңбы, ак сөөксүңбү билбедим. Ак сөөк болсоң, аякты какпайт элең! Карасың десем, артыңдан ээрчигендер көп экен, -деп, анан, берки үйдө отургандарга келип:

– Балдар, ыраа көрсөңөр ушуну мага бергиле. Чалымды казактар өлтүрдү эле, анын ордуна чал кылып алайын, -дейт.

Бирок Тыныбектин тукумунан Шербото¹, Байботолор көптөп арага түшүп, акыры колго тийген бир кунанга мингизип:

– Аман-эсен айлыңа жетпей калсаң, аны маңдайыңдан көр, тирүү жүрсөң унутпассың, -деп, айылдан чыгарып, узатып коюшат.

Абылай келе жатса, көрүнүп калбайын деп, бир казак топ карагандынын арасына жашынып калыптыр, ошого жолукту. Ал кунан минип келаткан Абылайды көргөндө, ызаат кылып, муну эле минип алыңыз деп, атын берет. Тигил ыраазы боло, айылга барганда атыңды берип жиберем деп, жолуна түштү. Баягы казак жаман кунанды кээде минип, кээде жетелеп алып, эки-үч күндө эптеп айлына жетет. Ошол бойдон Абылайга мингизген атын көргөн жок. Ушундан улам «Султанга ишенсең жөө каласың» деген макал калды.

...Абылайдын бул ызасы али тарай элек кез. Бир күнү чогулган жерде отургандар сөз арасында бир ырчыны ырдап кой деп суранышат. Анда ал домбурасын күүлөп:

...Абалы сөз сүйлөйүн жараткандан,
Нур жанар эр жигитке талаптанган,
Кезеги сүйлөй турган келгенинде,
Не болар жигит адам карап калган?

¹ Ушул Шерботонун тукумунан кийин Аалы Токомбаев чыккан.

Жолдасын касындагы жоого берип,
 Жарамас эр жигитке салактаган.
 Жаксыларга теңелем деп жоого түсүп,
 Кантип адам болады жаракталган.
 Жакынын жолдасы мен жоого берип,
 Жарамас жаксыларга каракталган, -деп коё берди.

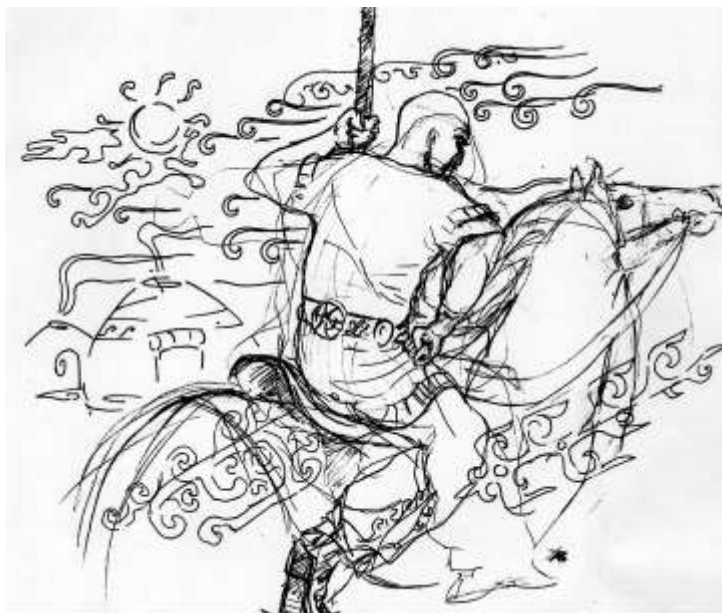
Бул ырчынын аты Букар болчу...

...Эсенкул Кашкар тарапка көчкөндөн кийин Эр Садыр, Момокон, Жайылдын уулдары Теке менен Үсөн, Жамансарттын балдары Түлөберди, Бөрүбайлардын атагы чыкты.

Садырды айтканбыз, Момокондун Жыргал деген байбичесинен Үчүкө, Карабай, Тоопай. Экинчи аялы Чүрпөдөн Ыман, Орус, Назар. Күлчө деген аялынан Жанмырза. Момокондун эң кичүү аялы Апаштан Боку, Алымбек. Тоопайдан Татыбек. Алымбектин тукумунан Чоң Айылчы, Татыбектен Бала Айылчы.

Эми Жамансартка келели: Байбичеси Жакшылыктан Эсенаман, Түлөберди, Бөрүбай. Эркебек деген аялынан Сөлпү, Сарыкөбөн, Мамырбай, Үмөт. Токолу Сарыкүндөн Кожобек, Солтонкелди, Нусуп, Сака, Байжигит. Келиндери Жамансартты «Эликчи аке» деп тергешти.

Бир күнү Садыр баатырдын 40 байталы жоголуп, изи Ойронду – Кара-Балтаны карай кетиптир. Изди кууп келатып, алдынан ким чыксын «байталымды таап бер» деп, омууроолой берет. Мойнуна алган киши жок, акыры Жамансарттын айлына келип, аттан түшпөй, чоң үйдү жөөлөтө баштайт. Алганын киши көрбөсө, же өзү «сен алдың» деп бирөөнүн мойнуна коё албайт. «Кой» дегенге да болбойт. Бөрүбай 15те, ачуусу келип, үйгө жөлөнүү турган бакан менен жыга коёт. Садырдын ачуусу ошондо араң басылат.

...Ал кезде Талас, Чүй, Үч-Алматы, Ысык-Көл – ушул жердеги өзөндөрдү токой басып, ар кайсы кокту-колоттун аягы ойгут-ойгут саз, талаалары камыш, калың чий. Аламүдүн, Ала-Арча, Ак-Суу, Корготуда бура тарткан арык жок, баары тик агып, Чүйгө кошулат. Илбээсин өрүп – улар, кекилик, өрдөк-каз, турна-каркыра, тоодак, аккуу, кыргоол, коёндор биринин жүнүн бири жейт. Көчмөнгө күнүмдүк азыктан ашык нерсенин кереги жок, баарынан малы кымбат. Эрмек кылып, илбээсин тузактап, кар жааганда сонорлоп, сөлпөр менен уруп алып, аңчылык ушуну менен аяктаган. Карышкыр, түлкү көрүнөө жойлоп, Кара-Тоонун ичинде Жетим-Тоо – Аркалык деген жер бар, ошол жерден кишичил жолборс чыгат. Адегенде бирин-эки мал жеп, кыныгын алганда, күнүгө элдин тынчын алат. Көбүнчө уйлуу адамдар чыгым тартты. Анткени, камыш аралап оттогон уйлар гана. Уйду жеп, уй караган кишиге кол салат. Анда Үсөн, Теке жаш, экөө бир күнү ойноп жатып, «ой, ошол Жаңылча жокпузбу» деп, кызып кетишет да, баягы жолборсту бакылай башташат.

Көп өтпөй, «баягы ит дагы бир уйду жарыптыр» деген кабар угулду. Экөө кишиге айтпай, жакшы ат таңдап минип, уй өлгөн камышка келип, бири тосуп, экинчиси камышты аралап, канга тойгон жолборсту ордуна козгомой болду. Бирок, тойгон жолборстун ордуна жылчу түрү жок, жакын келсе күрүлдөп коюп, жата берет. Ошондо Үсөн чыдабай кетип, укурук менен бир койгондо гана жолборс атырылып чыкты. Теке даяр экен, капталынан укурук салса, илинип калат. Муунган жолборс эмне, экөөлөп башына нокто салып, оозун кемээчтеп, айылга жетелеп келишти.

Кыргыздын катыны деле жолборс алганын көргөнбүз, бирок, артын тамашага айландырып, айыл ичин үч көтөрө, биринчи жолу чуу салган ушулар болду. Алар келген маалда уй-кой саалып жаткан, аңгыча иттер ажылдап, мал үркүп, чакадагы сүттөр төгүлүп, айыл ичи заматта ызы-чууга толот. Аялдар «у-у чечек» деп, этегине чалынып, жыгылып жатса, экинчилери үйүлгөн тезектин үстүндө жүрөт, чоңдор болсо «окшошкон гана иттер», -деп баканын көтөрө чуркаптыр.

Ошол жер азыр да «Жолборс камаган» деп аталат.

Анда Садыр баатырдын айылы Капканын үстү, Талас суусунун жээгинде. Момокон, Жайылдардын айылы андан бери, Олуя-Ата, Ойрондуда – ошентип, эмки окуялар ушул тараптан башталмай болду. Садыр ошол Чоң-Капкадан чыгып, Кызыл-Мойнокту ашкан белге ордо-чеп¹ салдырып, аны менен кошо казакка каттаган ташкенттик соодагерлерди чаап, анын тегерегиндеги айылдарга да кол сала баштайт.

¹ Байыркы Шелжи шаарынын урандысы, кийин бул чеп «Садыр коргон» деп аталып, суу сактагыч курулганда, анын алдында калган.

Кызыл-Адыр – Ак-Таштын Талас жагы өңүттүү, Кичи-Буурул – Чоң-Буурулга чейинки Чалдын-Талаасына «сасыткы» кылып малын таштап салса, бүттү – казактар келбей койбойт. Ачаны ашып, коңуратты чаап, алардан өзгөчө Бөгөн өзөнүнүн боюнда отурган коңураттын белгилүү аксакалы – Казымамектин айылы бир нече жолу жапа чекти. Садыр көп жолу олжого тунуп кайтат.

Чалгынчыларын Кара-Тоого жиберип, Ак-Тоо – Чолок-Күңгөйдү тоссо, Сибирь жактагы казактарга каттаган кербендер акыры Ыргайлуу менен Чоң-Дарбазадан өтөт. Ошол тушта Бухара ханы 24 төөгө калың артып, 8 аргымак айдатып, Абылайдын бир кызына жуучу жибериптир. Алар келип, кыргыздардын айынан соода жүрбөй калганын айтып, даттанып кетишет...

Эми Садыр баатыр күтө турсун, сөзүбүздү кайра Илеге буралы.

Үч-төрт жыл отургандан кийин ушулар жарайт деп, Кашкар тарапты Кубат бийдин балдары Абайылда, Берикке калтырып, Эсенкул Текес аркылуу Үч-Алматыга келген эле. Бирок Эсенкул өлгөндөн кийин кашкарлык кыргыздар тууган издеп алды Талас, арты Көлгө көчүп, бул жакка көз болгон баатыр калган жок. Ал заманда аты чыккан баатырлардын асан чакырылып, энчиленген атына «баатыр» деген аныктама берилип калган. Эсенкулдун айткан сөзү эм болуп, анын бир сөзүн жок деген киши болбой, эл ичинде «Чоң баатыр» атанды. Мааниси бийден да жогору дегендик. Буга чейин да, андан кийин да башка бирөө мындай атакка жеткен жок. Ал адамдын чоңдугу эмес, эл бийлеген калыстыгы, жерин коргоп өткөргөн өмүрүнө байланыштуу болду. Көзү өткөндөн кийин да унутулбай, малдын зору «чоңдугу Эсенкулдай», куш жакшысы – «алгырлыгы Чоң баатырдай», сөз көтөргөн кишини «токтоолугу Эсенкул» деп, ылакапка айланып, эл бийлеген адамдар «чоң» деген сөз менен тергелип калды. Алсыздын жемин жедирбей, туура сүйлөп, калыс жүргөн кишиге ар кайсы уруктан келип, караан туткандар да көп болот. Ушундай адамдардын бири Эсенкул болду. Кушчу-кытайы болобу, мундуз, базыс, жетиген, моңолдор, чериктен келет.

Ошолордун бири моңолдордон Алагар дегендин тукуму...

Моңолдор Бакыбийдин байбиче катынынан Атаке. Ал санжыраларда көп эскерилбей, үч баласы гана айтылып, алар «Үч Кыйра» деген ат менен калды. Бакыбийдин токолу Бөгөнөктөн Алагар, Сарыкашка, Сейитказы. Элде:

Байлык колдун кириңдей,

Кээде желет, кээде жетет.

Жукса турат, жукпаса кетет, -дейт.

Сейитказынын малынын көптүгү ушул – кароосуз жүрүп кырылып, сөөгү талаада калгандыктан, тукуму «Куусөөк» аталды. Алагар да эки аял алат. Байбиче аялынан Маани, Чакыр, Чекир, Кабай, Каракурсак, Келдике. Токолунан Туума жалгыз.

Алагар да малдуу болот, бирок улуу балдарын үйлөндүрүп, кичүүсүнө ылайыктап, кыпчактардын оозго алынып калган кишисинин бирине куда түшүп жатканда көз жумат. Буйрукка айла жок, калыңы төлөнүп бүтө элек, Туума жаш, малга байбиченин балдары ээ болуп калат. Токолдон туулган балдар байбиченин уулдарына тең келе албайт, атасы өлгөндөн кийин агалары Тууманы таңазарына албай коёт. Жайлоо бүтүп, эл бөксөгө көчүп келген кезде, күз ашка даярданып жаткан агалары айылын чогулуп кеңеш кылат. Ага да Тууманы кошпой коюшат. Он алтыга чыкканча катын албаса намыс болчу заман, сөйкө салынып калган колуктусун эстесе Тууманын ичи ачышат. Жалгыздык башка түшкөндө гана билинет – ушинтип тутуланып жүрсө, бир күнү алысыраак туугандарынын бири:

– Булар сенин кайындарыңа калың бере турган түрү жок, -деп, тамаша кылат.

Туумадан сөз чыкпайт, анда тиги:

– О-о, ата, башты жерге саласың, бу сенден эчтеме чыкпайт, -деп каткырат.

Арадан эки-үч күн өтүп, күүгүм кирип, көз байланган чен, очокто тезек алоолоп, боз үйдүн эшигин түрүп койгон бойдон агалары кобурашып, аялдар ары-бери басып, казан-аяк менен алек. Аңгыча келиндердин бирөө «чыр» дей түшүп, очокко жыгылат. Жаанын жебеси көкүрөккө кадалыптыр. Отургандар атып чыкса, короонун четинде бир караан кетип баратат. Узатпай жетишет. Карашса Туума. Эртеси айыл жыйылып, агалары торпоктун куйругун кыркып, болгон ишти айтып берет. Эл Тууманы күнөөлүү таап, өлтүрө турган болушат. Ошондо Кайырберген деген аксакал киши чыгып, Тууманын бир кашык канын сурайт. Карынын сөзүн кыя албай, эл макул болот, бирок, агалары Тууманын эки колун карматып, манжаларын кыя чаап туруп, коё берет. Ушундан улам элде «үч моңолдор алты тонго батпайт, бир моңолдор көчүгүн тырмап жатпайт» деген сөз калды. Мындай кордукка чыдай албаган Туума ошондо, «өлгөнүм артык турбайбы» деп, жанын кыя турган болуп, бир зоодон боюн таштамакчы болгондо, баягы Кайырберген:

– Балам, ачууга алдырба. Өлсөң жоктой турган жакының да жок. Ата-бабаң «атайы жолдош жок болсо, жүгөн алып атка бас, айлында тууган жок болсо, таягын алып жатка бас» дечү. Эми сен Чоң баатырга бар, бир батсаң ошого батасың, болгонун айт, калганын өзү билет, -дейт.

Туума ошондо «туура, колума кылыч кармап, кек кууганга жарабасам, андан көрө барып, Чоң баатырдын малын карап, күн көрөйүн» деп, баатырга келет. Анын башынан өткөн окуяларды угуп, баягы сөйкө салган колуктусуна үйлөндүрүп, ага кошуп, «атасы

өлсө, инисине аял алып берүү аганын милдети» деп, ар бир манжанын айыбына бир тогуздан мал кесип берет. Ошону менен манжаларынан ажыраган Туума кийин эл ичинде «Чолоктуума» аталып кетти. Андан Сырдыбай, Олжобай, Карга, Ырым. Алардын тукуму ушу күнгө чейин Эсенкулдун эли менен турат.

... Бир күнү Качыке баатыр айтат дейт:

– Баатыр, сизге баары келет, ити болобу, кушу болобу? Кийин ушулардын тынч жүрөөрүнө көзүңүз жетеби?

Эсенкул аны «Качкем» деп койчу экен;

– Ээ Качкем! Сен тынч жүрсөң, булар да тынч жүрөр, сен бузулсан, булар да бузулаар! Аны чукуганда экөөбүзгө не пайда? -деп күлөт.

Кайсы чалдар болсун чогулган жерде өткөн-кеткенди айтып: «карабайсыңбы, тигил баланча деп айтса, бул түкүнчө деп жооп бергенин» дешип, аягында ошондой эсте каларлык окуялардан сөзсүз бир тыянак чыгарышат. Ал ооздон-оозго өтүп, аягында ылакапка айланат. Кийин-кийин элге тараган «манап таап айтат, саяк саап айтат, бугу каап айтат, сарыбагыш чаап айтат, солто жаап айтат» деген ылакап да ошондой сөздөрдүн жыйындысы болуп калды.

Эми, келечекте ата-бабалардын эмгегинне баа бере турган дагы далай илимий же көркөм чыгармалар жазылар, башка бир маанилүү маселе бар – ал Эсенкулдун туулган жылы. Туулган айы белгилүү болгону менен жылына келгенде, санжырачы-тарыхчылар бир пикирге келе албай жүрөт. Бирок, Болот бийдин кыркка чыкканда көргөн баласы экенин жана Эсенкулдун уулу Ниязбек жүзгө чыгып өлүп, ашы 1843-жылы берилгенин эч кимиси тана албайт. Демек, Ниязбек болжол менен 1741–42-жылдары туулса, атасы Эсенкулдун туулган жылы 1723–24-жылдарга туура келет. Анткени, Ниязбектен улуу, байбичеси Каздан туулган балдарын да эске алуу керек.

Жыйынтыктап айтканда, Эсенкулдун жыйырмадан ашык балдары белгилүү. Байбичеси Каздан Асанбай, Үсөнбай, Найман. Найман жаш өлдү. Асанбай-Үсөнбай балдары «Чала манап». Экинчи аялы Анардан Ниязбек, Кубат, Куттуксейит, Абдыраман, Карасарт, Шоорук. Каракыз деген аялынан Базаркул, Назар. Бир аялынан Айтбай, Керим, Жапар, Саткын. Башка аялынан Кудаяр, Сукан, Ажы, Ырайымбек. Дагы бир аялынан (уругу саруу) Бекболот, Шаамурат. Казак зайыбынан Жайчы, Тойчу.

...Эсенкулдун Үч-Алматыга түшкөнүн уккан Кебек бий жанына Үсөн, Теке, Түлөберди, Бөрүбайды алып, токтоосуз Илеге аттанды. Көрүшүп болгондон кийин:

– Баатыр, жаман айтпай жакшы жок, артыбызда кала турган бирин-эки балдардан ала келдим. Эл оозуна алынып калды, батаңы бер? -деп, Үсөн, Теке, Түлөберди, Бөрүбай – төртөөнү Эсенкулдун үстүнө киргизет.

Эки-үч күн конок кылып, батасын берип, аттанаар мезгил келгенде «боорлорум, элинерге бел болуп, аман жүргүлө, силер жактагы казактар арыз кылып, Абылайга барып атат деп уктум, сак болуп тургула, бирок өзүңөр катылбагыла», -деп, акыл-наасатын айтып, ар бирине жакшы ат таңдап мингизип, эң кичүүсү Бөрүбай экен, ага карап:

– Ушу сени казык моюн казакка салам буюрса, -деп убада кылды.

Казык моюн казагы Бердикожо...

Кебек кайра тартып, Чокмордун белин ашып, Ит-Кечүүгө жеткенде кеч кирип кетет. Жердин баары ээн. Караңгыда кечпейли деп, ошол жерге эс алмай болушат. Башта ээр, алдыда тердик, үстүдө көрпөчө, жанда найза менен кылыч болсо эр жигит үчүн түшкөн жердин баары мамык. Чөп белден, аттарын аркандап, бешөө ошол жерге түнөйт. Түлөберди Кебекке жакын жатып калат, бир кезде көзүн ачса таң жаңыдан агарып келатыптыр. Аттар жок, туш тарабы кылкылдаган суу, Чүйдүн ташкындап киришин биринчи жолу көрүшү. Кургактан кичине бир аралча калыптыр, беркилерин ойготуп, ошого чыгышат. Суу буркан-шаркан, атчан эмес, төө агыза турган, акыры аралча да көмүлө баштайт. Айланада тал-терек, же бак жок, ага карабай кайратынан жанбай турушат. Аңгыча кудай жалгап, чыгыш жактан бир караандын жакындап калганын көрүштү. Жакындаганда карашса Эсенкул баатыр, бир топ жерден бери сүзүп келген Алмабаштын таноосу дердендейт, жеңили Түлөберди экен, ага карап:

– Балам сен учкаш, калганы аттын куйругун кармасын, -десе, Үсөн менен Теке:

-Жо-о, сакалдуу Кебек абам турса, биздин аман калганыбыз кайсы, -деп, болбой коюшат.

Ошондо Эсенкул:

– Түлөберди балам, отур! -деп катуу айтып жиберет.

Түлөберди баш тарта албай, атка жармашат. Бир аздан кийин артын караса, жээк көрүнбөйт, Алмабаштын куйругунда Кебек-Бөрүбай – экөө эле келатыптыр, Үсөн менен Текеден дайын жок, бир айкырып алып, ойгонуп кетет.

Көрсө, баары түшү экен, таң али агара элек, өзү өң-алаттан кеткен, Кебекти ойготуп, көргөн түшүн түгөл айтты.

Ошондо Кебек:

– Балам, Чоң баатырдын батасы Бөрүбай экөөңө тең тийиптир. Учкашкан кишин батасын алсаң, укум-тукумундан бак кетпейт, -деп жоруп берди.

Кыргыздын колуна түшүп чыккандан кийин Абылайдын иши анча оңолбой, эки-үч жыл катуу жут болуп, айылы да, малы да азайган. Анын үстүнө аргындар чанып, сөзүн

көп укпай калышкан. Эми ал тууралуу уламыштар көп. Баарын жазууга китеп чак келбейт. Анын биринде баш-аягы он эки аялга үйлөнгөнү айтылат. Биз тарыхта калганын санап берели. Улуу байбичеси карауул уруусунан, андан эркек бала жок, жалаң кыз. Каракалпактан алган токолунан Убаалы, Адил, Чынгыз, Эшим. Бир токолунан Шыгай, Тагай, Чөк. Кожолордун тукумунан алган токолунан Ток, Күсүм, Арык, Камбар. Калмак аялы Топчудан Касым жалгыз. Дагы бир аялдан Үрүстөм, Тугум, Чагатай, Абдылда. Калган балдарынын дайны так эмес, мисалы, Ытыш, Сүйүк дегендер айтылат. Казак чалдары кийин-кийин бир Касымдын тукумунан башкасын киши катары санабай, «Абылайдын насили аш ичип, аяк бошоткондон башкага жараган жок» деген сөз чыгарышты.

...Күндөрдүн биринде, Абылайдын бир уулу, беш-алты нөкөрү менен жолоочулап келе жатып, кеч кирип калган кез, аргындардын бир айылын көрүп, атынын оозун ошол жакка тартат. Келсе, айылдын четинде кош чатыр тигилип турат, ушуга токтоп, дайнын сураса, отургандар ушул айылга күйөөлөп келген жаш балдар экен, калжың айтып, жооп бербей коюшат. Теги султан неменин тигилерге жини келет, кыскасы камчылаша кетет. Айыл аксакалдары арачалап, чапан жаап, чатак басылат. Абылайдын уулу таяк жеп калат. Бас-бас болгондон кийин ал Абылайдын кулагына жетип;

– Басыңа тийген камшыны шапан менен бүтүшүпсүң, энди өлтүрө салса, сенин кунуң белгилүү болуп калды. Же кеширим жасап, же катуу жазалоо керек эле! Ханда кадыр болмаса, карада уят болмайды. Мынагың биздин сүйекте кала турган так болоду, - деп, ошол элден башка бир жумуш менен арызга келген Канай аттуу кишини байлатып салат.

Дагы бир жолу өзү барат, бирөөнүн тоюна. Барса, отурган жеринен Ботокара деген бирөө ат үстүнөн башындагы тебетейин эңип алып, тамаша кылат. Абылай кылчайбай, жылаңбаш үйүнө кетет. Кийин баягы Ботокараны байкатпай колго түшүрүп, тирүүлөй көмдүрүп таштайт.

Бул окуялардан соң, аргындар Абылайдын үстүнөн арызын айтып, каз добуштуу Казыбек бийге кайрылат. Ал, аныгын билмекке баласы Бекболотту Абылайга жиберет. Бекболот айтса, Ботокаранын кунун уккусу келбей, кайра анын Тиленчи деген баласы менен бир жигитин аманатка алып, Канайды гана берет. Ботокаранын куну бекер кетмей болгондо, аргындар намыс кылып; «уруша турган жерин айтсын» деген саламын жиберет. Элчи келип, болгонун айтса, Абылай аны-муну деп, Бекболоттун баласы Тиленчини гана бошотуп, «төбөгө тийген камчынын тагын» шылтоолоп, берки жигитти өлтүртүп салат. Ушуну менен Кылчакты, Чынгыз-Тоого жол жабылып, акыры 500 төлөнгүтү менен Балхаштын батышындагы Көкчө-Тоого көчүп келди. Бир күнү ноокастап калса, кашында

отурган Бухара ырчы ооруудан батыраак сакайып кетер бекенсиз дегенсип, чертмегин алып:

Кайгысыз уйкуга баткан ханым-ай,
Кайруусуз жылкы бактырган ханым-ай,
Калыңсыз катын кучактаган ханым-ай,
Үч жүздөн үч кишини курбан этсем,

Сонда калар бекен кайран жаның-ай?! -деп, баштаганда, Абылай акырын токтотуп:

– Мен журтума осы сен айткан үш кызметтен асык пайда келтиргеним жок, калганын айтпай ак кой, айтсаң сен жалганшы болып, менин көкирегим өсөр, -деген экен.

Аңгыча Байтели баатыр келип, коңураттар жардам сурап жатканын айтат. Ушинтип Садыр баатырдын дайны Абылайга жетти.

Адегенде өзү барбай, 1766-жылдын башында Абылпейиз султанды аткарат. Ал азыркы Тараз шаарыны түндүгү – Кызыл-Кыя, Үч-Булак, Буура Казган деген жерде отурган кытай уруусунун бийи Каработонун айылын чаап кетти. Ошол эле жылы жайында Абылай өзү баштап аттанып, мында да Каработонун айылы жабыр тартты. Мындан соң Кокондун беги Эрденеге каршы аттанмакчы болуп, 1767-жылы Кытай императоруна элчи жиберип, 20 миң кол менен замбирек сурайт. Кытай ага көмөк берүүдөн баш тартты.

Абылпейиз менен Абылайдын кыргызды чаап, олжолуу келиши башка казактардын да бүйрүн кызыта баштады. 1768-жылы жазында Кудайменде баатыр менен Дөөтбай тархан бир нече айылды жакын кондуруп, кол жыйнап жатканын укканда, Садыр баатыр тосот кылып, Чабактуу тоонун этегинен казактарга кыргын салды. Кудайменде баатыр ошол жерден өлүп, Дөөтбай качат. Ак-Сай деген жерден жетип сайганда, бели очорулуп, аттан кулайт. Ал жер кийин Жырык-Ооз, ал эми казактар кырылган Чабактуу суусунун жээги Кандуу-Сай деп аталып калды. Казактар менен келген бир нече орус жана бир канча кыз колго түшүп, аларды Садыр айлына алып кетет. Ушул согушта беш миңге жакын жылкы олжого тийип, аман калган казактар Түркстан тарапка көчө качышты.

Эми Садырды токтотууга эч кимдин күчү келбейт.

Жеңилген казактар кишилерин жөнөтүп, Абылайдан жардам сурай башташты.

Кыргызды жеңерине ишенбеген Абылай 1769-ж. Оренбург губернатору И. А. Рейнсдорпко кат жазып: «сырткы жоодон (Кытай деп окуй бериңиз) коргонуу үчүн оң миң, жакындагы душманга (кыргыз) каршы миңге чейин жана ич арага (казак уруулары) 500 аскер» сурайт. Бирок анысы ишке ашпай калды. Буга орустарга салык төлөөдөн баш

тарткан Эдил жээгиндеги калмактардын аскер башчысы Дундуктун уулу Уубашынын көтөрүлүшү себеп болду.

...1757-жылы Жуңгар хандыгы талкаланганда, Серёң деген нойон анча-мынча кол менен Эдилге качкан. Бул жакка келгенде орустардан ого бетер кордук көрүп, кайра Жуңгарияга кайтып, мурунку күчтүү хандыкты калыбына келтирүүнү чечет. Ага Уубашы кошулат, ошентип алар отуз миңге жакын түтүн¹ эли менен Күнөс-Жылдызды карай жол алат. Бирок алардын мындай ою орус бийлигине күн мурунтан дайын болуп калгандыктан, Тышкы иштер коллегиясынын башчысы Н. И. Панин² императрица Екатерина II³ атынан казак султандары Абылай, Нураалы, Эраалыга кат жөнөтүп, Уубашынын чек арадан (Эдил) өтүп кетишине тоскоол кылууну буюрат. Ага карабай, Эдил жээгинен аттанган калмактар (көбү тыргооттор) 1771-жылдын январь–февраль айында эч тосколдуксуз Жайык, Ыргыз, Торгой, Сары-Суудан өтүп, Балхаш көлүнүн жээги менен келип, Илеге жеткенде, кыргыздарга туш келди!

Аны азырынча А. И. Левшинден артык эч ким сүрөттөй элек:

...Жапайы буруттар үч ордо казактар менен чектеш турат. Алардын өмүрү жалаң согуш үстүндө өтөт, ошондуктан Чоң ордонун казактарына караганда каарман болушат.

...Эдилдин жээгинен калмактар каптап келе жатат деген кабар угулганда, урушаарга жоо таппай, араң турган жапайы буруттар кубанганынан курмандык чалып, ураан чакырып, бийлеп киришти⁴.

Иленин Балхашка куйган жери таралма, бөөт-чөөт, майда көл, саз болот. Бөтөнчө жазында суу көтөрүлүп, жол табуу кыйын. Тоо-Кумга жеткенде калмактар

¹ Кээ бир маалымат боюнча алардын саны 170 миң болгон. Ал эми статистикага салыштырсак, 1763-ж. 3-ревизия боюнча Волга жээгиндеги калмактын саны 209 000, 1782-ж. 4-ревизиянын жыйынтыгы 82 000 кишини көрсөтөт. Демек алардын саны 127 миңге азайган.

² (1718–83) граф, дипломат. 1762-жылы Екатеринанын такка жетишине жардам кылып, 1763–81-ж. Тышкы иштер коллегиясын башкарган.

³ Помераниянын принци Христиан Ангальт-Цербстскийдин кызы София Августа Фредерика. 1761-жылы Ропшада Пётр III деген ат менен такка отурган күйөөсү Пётр Ульрихти өлтүргөндөн кийин бийликке келген.

⁴ Бул жерде тарыхчы орус аскери калтырган маалыматтардан пайдаланган, бирок аларды бир аз көркөмдөгөнү болбосо (айкөлдүк кылып, буга сын таккан жокпуз), негизинен жалган нерсе кошкон эмес. Чынында кыргызга согуш эч качан кубаныч алып келбейт эле, болгону алардын өзүн-өзү коргоо зарылдыгы өзгөчө өнүккөнүн эстен чыгарбоо зарыл.

түндүккө жүрүп, Ак-Сөөктөн кыргыздарга кабылып, ушул жерден катуу кырылды. Аман калганы Сары-Токумдан Жээк, андан Курттуу, Челек, Чарын, Ала-Байтал – Тору-Айгырга чейин чачырады. Көп калмак Сөгөттүүдөн чыгышты карай салып, Кетмендин этегинен кыргыздын башка бир айлына кез келет. Ал жерде да катуу кыргын болуп, кутулганы Иледен өтө качты. Бул салгылашууну көргөндөр кийин «согуш аяктаганда канга боёлгон кылыч баш эмес, бармак кеспей, аягында ташка жанып калган» дешет. Эсенкул баатырдын канча кишисинен ажыраганы белгисиз, тарыхтын өчпөс барагы көксөгөн жерине калмактын үчтөн бири гана жеткенин көрсөтөт¹.

Эми бул согуштун пайдасын даана көргөндөр орус жана чин бийлиги менен Абылай султан болду. Биринчиден, кыргыздан кыргын тапканын уккан калган калмактар Эдилден экинчи жылгыз болсо (орустарга каршы козголоңдор токтоду дегендик), жолдун азап-тозогун тарткандар чин өкмөтүнүн сөзүн эки кылбас болду. Абылай султан болсо калмакты жалгыз талкаладым деп көрсөтүп, анын аркасы менен «тоолук кыргыз жана Ташкентти чаап, аларды Орус империясына баш ийдире турганын» айтып, императрица Екатерина IIге бир нече жолу кат жөнөтөт. Бирок, күйөөсүнүн ордун зордук менен алган Екатеринанын ага жооп берүүгө чамасы жеткен жок.

Ошол жылы жазда Абылмамбеттин ашы өтөт, жайында Нура суусунун жээгине чогулган казактар бир ооздон Абылай султандын хан болушун колдошту. Ушуну менен Абылай жашыл туу көтөртүп, хан атанды. Бирок, аны баары тегиз хан деп тааныбайт. Бөтөнчө Барак султандын уулу Дайыр ачык эле каршы чыкты.

1773-ж. жайында Абылай жардам алам деген үмүт менен уулун Кытайга жиберип, императордон жооп күтүп, ээриккенинен тогуз кумалак ойноп отурса, Төлө бий² келет.

Ал киргенде Абылай чепкенинин сол жеңин кийип, оң жеңин колтугуна кыстарып коюп, уядагы корголду санап жатыптыр, тигини көргөндө бир балээ болгонун сезип, кабагы бүркөлө түштү. Төлө уруксаты жок отура калып, казак илгертен кыргыздан кордук көрүп келе жатканын тизмектеп, бөтөнчө Садыр баатырды каралап кирди.

¹ Синьцзян жана Кытайга караган Монголиядан берилген жерлерге 75 миң калмак орношкон. Демек жолдо 52 миң киши кырылган (127 000–75 000=52 миң),

² Бул жаныштын Алыбеков Төлөсү эмес, сарыуйсундагы башка бир Төлө экенин эскертебиз.

Абылай ордунан козголбой, оюнун улантып отура берди эле, мурунтан акылдашып алышканбы, Букар ырчы:

– Кыргыз алайда Баракты алды,
Сосын Жапек мен сартбек казакты алды,
Кейин соң Чолок-Коргон, Сузакты алды,
Енди Абылай сени алууга аз калды!- деп өлөнүнө кошуп жиберди.

Жайыт тарып, анын үстүнө Садырдан жабыр тартып жаткан казактардын датын уккан Абылай ач айкырык-куу сүрөөн менен эле кыргызды ала албасын билип:

– Аркада орыс кысып жатканда, кыргызга кызыкпай коё турсак дегем, казак-кыргыз бир тукум боз үйлүүнүн балдары едик. Силердин осындай сөзиңерге исенип, Көкүм бинин Таскентке би болганын көрө алмай, биздин Байтик кымызга уу косып берип, ортамыз бузулган гой. Енди, кыргыз күнөрез болып жүр. Бизде да кине бар, Баракта тагын болган, сабырлы болып, бейбит турган дурыс гой, -деди эле, Төлөнүн акыркы амалы бар экен:

– Ханым, бир ауз сөз. Казак султандары намысты колдан беру болмайды деп, Баянаулга жиналып жатыр, сиз макул болбасаңыз да бир битим шыгады, оган не дейсиз? - дегенде, Абылайдын айласы кете түштү. Келсе, Баатыр султандын уулу Карабаш, Барактын уулу Дайыр, Самакенин уулу Эшимдер бар экен. Ошондо Абылай:

– Сендердин айткандарың дурыс болды. Садырдын кинеси басынан асты. Не дейин? Кудайменде баатырдын куни дегениң дайындал! Алайда, кыргыз деп аттанмай, Садыр деп аттанамыз! Улуу жүздөн адам калмасын, Абылпейиз султан, Бердикожо баатыр келсин! -дегенде, отургандардын кабагы ачылып:

– Айтыңыз, енди калай аттаналы? -деп жибершти.

Абылай:

– Ар бир үш үйден бир жаракшан адам, ар бир эки адамга үштен ат, ат басына бирден шидер, эки адам сауып ишкидей бирден бие косуңар, -деп буюрду.

Жайдын аптабында Боролдой тоосу бош экен, Абылай менен Абылпейиз Садырдын айлын таппай, Кичи-Ак-Суудагы Көлбай, Каралма, Жабагыны жайлап жаткан кыргыздын чачкын айылдарын чаап, 600гө жакын киши туткун алды¹.

Суусамырдагы бөлөкпай-талкан, Кемин-Кегетидеги Атаке менен Качыкеге кабар жеткенде, алар айлын шашылыш көчүрүп, Тек-Турбаска үй тигип, «казактар сөзгө келсе сүйлөшөлү, мындан ары тынч жүрөлү дешели, жаалы ошончо катуу болсо Садырды алыс

¹ Генерал-поручик И.А. Деколонго (1771–77-ж. Сибирь линиясынын аскер башчысы) жазган катында Орус султан миңге жакын кыргыз курман болгонун билдирет.

көчүрөлү дейли» деп кеңешип, элчилерин аткарат. Сарыбагыш-солтодон тогуз киши таңдалып келсе, Абылай айлында жок экен, Абылпейиз султан аларды кабыл албай койду. Элчилер болгонун айтып келет. Айла жок, кыргыздар айлын Таластын тескейине көчүрүп, калганы даяр турууга макулдашат. Көп өтпөй Абылай кайрадан кол салды, бирок кыргыздар анча жабыр тарткан жок, Атаке баатыр колу менен Таластын ичине чегингенде, казактар артынан барууга даабай, артка тартты. Ошондо Атакенин аялы ай-күнүнө жетип, эркек уул төрөйт. Аңгыча казактар келатат дегенде, баланы төшөккө ороп, бир сайга таштай качышат. Казактар кеткенден кийин карашса, бала аман-эсен, ага Таштамбек (таштап кеттик дегени) деген ысым беришет. Кийин ал сай «Таштамбек-Сай» болуп калды.

Ошол эле жылы күздө Абылайдын: «алдыма келип, казактар койгон айыпты төлөсүн, макул болсоңор аманатка киши бергиле, болбосо чабышка даярдангыла» деген саламын айтып, солтолордун айлына казактан элчи келди. Жайыл менен Момокон элчилерди кетирбей туруп Кебекке айттырып, кеңеш кылса, ал Абылайдын сөзүн эп көрүп, болгон ишти айтып, Эсенкулга кабарлайт. Баатыр Качыке менен кеңешип:

– Өзү суранса – өткөн өтгү-кеткен кетти кылсак жакшы болоор эле. Абылай азыр күчтөнүп алды. Биз да элчи жиберип, казактын тынчтык бербегенин айталы. Башка уруктан да ылайыктап көрөсүнөр, мен билгенден бул ишке Жамансарт абамдын уулу Түлөберди жарайт. Сарыбагыш менен солтонун атынан ошол барсын, -деп жооп берди.

Түлөберди он сегизде, кийин «кулжа кулак кызыл меш, Жайыл менен энчилеш» деп аталат. Туюк мааниде баатырга даап, сөз кайырган кишилер ушундай бааланат. Ошентип, Абылай ханга бара турган элчилердин ичинен эң жашы жана атактуусу Түлөберди болду. Абылай чоң боз үйүн тиктирип, кыргыздар кечикти деп, кабатыр боло күтүп жатыптыр. Кыргыздан туура кырк киши келгенде, Абылайга баарынан Түлөберди жагып калат.

Элчилер жабыла Абылайдын үстүнө кирип барса, жалгыз Түлөберди босогодон өтпөй тура калат. Төрдө отурган Абылай байкап турган экен, баарын сыдыра карап, Түлөбердиге келгенде токтоло калып:

– Сен неге туруп калдың карагым? -дейт.

Түлөберди:

– Отур деген жерге отурайын деп күтүп турам, -деп жооп берет.

Ошондо Абылай жарк дей түшүп:

– Иэ карагым, туура, туура! Кел, өтө гой? -деп жанынан орун берди.

Кызыгы Түлөберди көчүк басар менен башталды. Эшиктен «таксыр» деп, колун бооруна алган бир нөөкөр кирип:

– Өзүңүз айткан шүршиттер¹ кирели деп атады гой, не кылалы? -деп, тура калат.

– Кирсин! Көрсүн кыргыз туугандарды, -деп, Абылай уруксат кылды.

Кереге күн мурун жылаңачтанып коюлган экен, карашса, бою кодоо, узун этек чапан кийген тогуз киши, тээ, алда кайда жерден бери колун бооруна ала келе жатыптыр. Босогого жеткенде, баштарын ийкелеңдетип, ого бетер бүгүлө калып, аяк жактан орун алышты. Аларга караган киши жок, Абылай болсо отурат, ордунан козголбой. Аңгыча башка бир нөөкөрү кирип:

– Сол түстүк орыстар келе жатыр, не дейсиз? -дейт чөгөлөй.

– Ие, киргиз, киргиз! -деген буйрукту укканда, анысы кетенчиктеген бойдон чыгып кетип, бир аздан кийин оозу-башын жүн баскан, көздөрү көк, баштарында жука кездемеден жасалган окшош баш кийим, ийни-башына чейин кур курчанып, капталында саландаган кылыч бар, төрт-беш кишини ээрчитип келип, кыргыздардын жанынан орун көргөзөт.

Алар отуруп бүткөндө, башкасын киргизбе дегенсип, ээгин шилтеп, баш көтөрүп, эки жагын карап:

– Ээ кыргыздар. Бу бабаңдан калган кек барма? Болса айтыңар? Сөздин ашыгы жаксы! -дегенде, кыргыздар жабыла өз оюндагысын айтып кирди.

Жалгыз Түлөберди ооз ачпай отурат.

Абылай кайра бир жолу ага карап:

– Ие карагым. Неге ундемей отурсуң? –десе;

– Сизден уруксат болсо сүйлөөрбүз, -деп, жообун шак берди.

Мунусу Абылайга ого бетер жага түшөт. Ошондо:

– Ойбай карагым, муңуң дурыс ис гой, энди сөзди жүндөй саба! -деп жиберди.

– Өзүңүздүн сөзүңүз! Биздин кыргыз эзели биринчи болуп, башкаларга тийишип көргөн эл эмес. Казакка жалгыз Садыр тийди эле. Ал үчүн бүт кыргыз күнөөлү болуп чыкты. Бир киши үчүн азыр эки эл катуу кеткени турат. Казактар сөзгө келсе, аны токтото турган киши бар! -дегенде, үй ичи тымтырс боло, баары Абылайды карап калышты. Ал эки жагын карана кайкая калды эле, Түлөберди ага көңүл бурбай:

– Кыргыз өз ара оң, сол болуп бөлүнөт. Оңго сарыбагыш, солто, саяк, бугу кирет. Ар биринде он башы, бийлер болот. Арабызда Эсенкул деген баатыр бар. Ич-ара «Чоң баатыр» дейбиз. Аны сыйлайбаган адам жок. Улуу сөз мына ошол Эсенкул баатырдан тарайт. Садырга ошол киши айтаар. Садыр көнөөр. Эгер Садыр буга көнбөсө анда айтса-айтышып, атышса-атышалы, -деп токтоду.

¹ Манжурлар.

Абылай кайра бир оңдоно:

– Сөз тапканга колка жок, жалгай бер! -дейт.

– Андай болсо казактар дагы канча аттанып, кыргызга тынчтык бербей жатат. Айт десеңиз Бердикожону айтам. Силерде ошону токтото турган кишиңер барбы? Ушуга жооп бериңиз?– деп маселени кабыргасынан койду.

Келгендер дым чыгарбай калды, Абылай баланын сөзүнө жыгыла түшкөн экен...

Мындай окуя Абылайдын да башынан өткөн. Орустарга адеп ант бергени барганда Түлөбердиден он жаш улуу болчу. Анын көз алдына ошол 1742-жылдар тартылды.

...Анда орустар өзгөчө сый менен тосуп алган. Оренбург шаарына жакын жерде бир рота аттуу аскер, алардан тышкары керней-сурнайы менен 48 киши – премьер-майор жана анын адъютанты, капитан, поручиктер, 6 атка чегилген чүмкөмө араба – ошол замат казактарды каратып алуу алар үчүн абдан маанилүү экенин түшүндү. Абылмамбет хан менен кошо арабага отуруп жатып караса, 24 атчан аскер менен бир унтер-офицер алдыга түшүп, эки жагында ат кошчу-гайдуктар жөө жүгүрүп алыптыр, артта бир рота аскер. Шаарга киришсе, ал жерде да түп-түз болуп, сапка тизилген аскерлер турат. Араба токтоп, булар жерге түшкөндө тогуз замбиректен ок атылды. Аларга арналып атайын чатыр тигилген, эшик алдында подполковник какаят, жолго узатысынан төшөлгөн килем, чатыр ичи толо да перс килеми.

Ичтеги босогодон князь Еделев тосуп алып, аларды генерал-губернатор В. Урусов¹ менен тааныштырды. Андан соң салтанат менен ант берүү аземи башталып, атайы орнотулган падышанын портретинин оң жагына Абылмамбет хан, сол жагына Урусов, анын алдына Абылайга орун берилди. Хан менен султан баш кийимин колго алып, тизелеп отуруп, куранды өөп, падышага адал кызмат кылууга ант беришти. Ант берүү аземи аяктагандан кийин Урусов аларды куттуктап, экөөнө белекке күмүш саптуу кылыч тапшырган. Орустар чинине жараша жакшы кызмат аткарып жатканын Абылай ошондо байкады. Эшикте кызмат кылганы үйгө кирбей, ар кимисинин мойнуна жүктөлгөн өзүнчө милдети бар экен. Улук менен отурган кызматкерлер сөзсүз баш кийимин алып отурганын көрө калып, хандан мурун генерал-губернаторго кайрылып:

¹ Князь Василий Алексеевич Урусов – туулган жери жана жылы белгисиз. Урусовдордун теги 1580-жылдары Иван IVкө ант берген татар (ногой) князы Орус мырзага такалат. 1739-ж. генерал-поручик наамы берилип, жашыруун советник В. Н. Татищевдин ордуна Оренбург комиссиясынын башчысы болуп дайындалган. 22. 07. 1741-ж. цинга оорусунан каза болгон.

– Сиздер бизди туура түшүнгүлө. Биздин адат боюнча баш кийим алууга болбойт. Мындай салтка таң калбаңыздар. Балким, кийинчерээк көнүшүп, жакындашаарбыз, - дегенде, Урусов да аны байкап отуруптур:

– Эч нерсе эмес, биз салтыңарды билебиз. Эң башкысы адал кызмат кылсаңар болду. Ант бергенде кийген жоксуңар. Азырынча ошол жетиштүү, -деп жооп берди.

Абылай дагы бир жолу Абылмамбеттен озунуп:

– Биздин ата-бабаларыбыз тегиз хан болуп келген. Алар берген антынан эч тайган эмес. Биз айтылган сөзгө турабыз, -деди.

Аңгыча алдыга тамак тартылып, орустардын адаты боюнча кезек тостко жетти. Биринчиси ак падышанын ден соолугу үчүн алынып, анын урматына 21 мертебе замбирек атылды. Анан адаттагыдай уланып кетти. Падышанын тактысы үчүн 17, Абылмамбет хандын урматына 9, Абылай султан үчүн да 9, эң акырында орустарга кошулгусу келген казактар үчүн 7 ирет замбиректен ок жаңырып, ичимдиктер ичилди. Бирок хан да, султан да ансыз деле кубанып турушканын жана мурун мындай салтанатка катышпагандыктан чарчап калганын айтып, ак падышанын ден соолугу үчүн да шарап ичүүдөн баш тартты эле, Урусов болбой, кыстап атып, Абылмамбетке бир стакан шарап ичирди. Нияз баатырды да кыйнап, «баланча баатыр деле ичип алды гой» деди эле, «ал баатырдай болгондон көрө өлгөнүм жакшы» деп, кесе жооп берди. Ошону менен аны кыйнабай калышты. Абылай болсо орустардын салты, шаан-шөкөтүнө таң калып, алардын кызмат кылып, баскан-турганына көңүл буруп отурду. Бөтөнчө орус аскери, курал-жарагы аябай кызыктырды. Тамак ичүү аземи бүткөндөн кийин ал гранодерлер ким экенин сурады эле, орустар ошол замат граната алдырып келип, казактарга көрсөттү.

Абылмамбет хан:

– Эч жеринде ок чыга турган тешиги жок, мунуңар кандай атылат? -десе,

– Азыр силерге көрсөтөм, казак жалгыз мылтыгын октогончо, биздин замбирек он жолу ок чыгарат, -деп, аларды талаага алып чыгып, курал-жарак менен тааныштыра баштады.

Казактардын да кызыкканы ушул эле, санатып туруп атканда, бир мүнөткө жетпеген убакта үч жолу ок чыгарат экен. Курал-жарактарды көрүп, таң калганын да, коркконун да жашыра алышкан жок.

Акыры Нияз баатыр чыдай албай:

– Орустардын акылы көкүрөгү менен башында тура, казактын акылы көзүндө, көз менен көрбөсө эч нерсеге ынабайт, – деп шар кетти.

Анын ачык экенин көргөн орустар ага кайрылып:

– Казактын хандары шайланабы же мурас боюнча алабы? -деп кызыгышса,

Нияз:

– Адегенде мураскору укуктуу. Эгер ал жарабаса, ага тууган башка султандар деле шайлана берет, -деп Абылмамбет ханды көргөздү.

Анткени жакында эле өзү аны хандыкка сунуш кылган.

Анда Урусов Абылмамбетке кайрылып:

– Силерге караштуу Орто жүздү жоош, тартиптүү деп угам. Элиңерди ошого үйрөткөнүңөргө ырахмат, -дегенде, сөздүн төркүнү каякка баратканын түшүнө койгон Абылмамбет:

– Ак падышанын генерал менен командирлери көп экенин көрдүм, бирок кулк-мүнөзү, тарбия-тартиби ар кандай чыгаар, биздин казактар деле ошондой, -деп сыпаа жооп берди.

Эртеси түштө Урусов келип, Абылайды жанына алып, экөө Абылмамбеттин лагерине келишти. Хан аларды урмат менен тосуп алып, чатырына киргизди. Чатыр тарлык кылат экен, Урусов менен хан орун алган килемге отурайын десе, өтө жанаша болуп калчудай, аны көргөн Абылай отуруудан баш тартты.

Генерал таң кала:

– Отуруңуз, отуруңуз, -деп жиберди.

Абылай:

– Эч уяты жок, мен туруп эле турам, -дейт.

Урусов башын чайкап:

– Силер туруп турсаңар, биз кенен отура албайбыз, өтүңүз, -деп дагы кайталаганда гана Абылай менен Нияз баатыр тизе бүктү.

Ушундан баштап орустар Абылайга өзгөчө көңүл буруп калышты. Казактар да сыйлай баштайт.

...Ушуларды кайра бир сыйра көз алдынан өткөргөн Абылай дагы бир жолу башын көтөрө эки жагын карап:

– Сөз сөздөн туады, сөйлөмөсөң кайдан туады? Казагым энди не дейсиң?– деп, анан отургандардын ичинен жалгыз Түлөбердиге кайрылып:

– Баур болдук шыгар, Үлкөн баатырыңа айт! Садыр тентегин тыйсын. Бодан болуп, аманатка киби берсин. Анау отургандар жөн адам эмес, -деп, оозу-башын жүн баскан, көк көздү көргөзүп, -мени оң жагым орыс, -кытайлыктарга ээк шилтеп, -сол жагым шүршүттөр угуп жатыр, жардам кылабыз деп. Бирок, карагым мен хан боларда элди ойрандаткан хан болам деген эмес едим. Издегеним жаксылык! Баска айтаар сөзим жок! -деп сөзүн бүтүрдү.

Акыры Дөөтбай менен Кудайменде баатырдан башкасынын куну кечирилип, казактын 5 миң жылкы кайрылсын деген бүтүмгө токтоп, кыргыздар өз тарабынан аманат бермей болушту. Кетерде Абылайдын кыргыздарга деген атайын белеги бар экен, ошону тапшырып; «кош, буюрса дагы бир жолу кайрылаармын» деп, Түлөберди балага ыраазы болгонун жашырбай кала берди.

Элчилер аман-эсен кайтып келип, болгон ишти айтып, Абылайдын белегин Кебек бийге өткөрүп беришти. Кебек аны тегиз бөлүштүрүп, анан, Түлөбердини алып, Үч-Алматыдагы Эсенкулдун айлына келди.

– Абылай туура айтыптыр. Бизден да чекилик кетти. Садырдын тил абай жүргөнү ырас. Казак-кыргыз калыстарды алып эсептешели. Моюнга түшкөнүн көптөп төлөп берели. Садыр да төлөсүн, -дегенде Кебек бий аягына чыгарбай:

– Баатыр, эки-үч кишибиз күнөө кылыптыр деп, жаңы тирдик кылып жаткан элди кыйнап не кылабыз? Өгүнү казактын элчилери келгенде да ушуну айтып, мойнубузга түшкөнүн мен төлөйүн деп сөз бердим эле, эки элдин ынтымагы үчүн баштан садага – аны мага коюңуз, -дейт.

Ушундан баштап бүт кыргыз Кебектин сөзүн эки кылган жок. Казакта да «Кебек бийде кыргызга хан болгыдай касиет бар» деген сөз калды. Кебекти жөнөтүп жатып:

– Жайылдын Текеси менен Үсөнү дагы казактарга көрүнүп калды. Абылай күчтөнүп, биз эмес, Кокон да даабай турат, Ташкентти алдырып. Эликчинин баласынын айтканы чын болсо көпкө түтө албайбыз. Мен өзүм кепил болоюн, аманат керек десе макул дейли, -деп, акылын айтып узатты.

Ошол учурда Теке 31, Үсөн 29да экен.

Кебек кайтып келип, башкалар менен макулдашып, беш кишисин аманатка аткарышты. Солто менен сарыбагыштын атынан Түлөберди менен Эсенкулдун уулу Найман, бугу элинен Жанбала барат¹. Анда Эшкожо там-туң басып калган кези, казакка келгенден көп узабай Апар дагы бир эркек бала төрөп, Канай коёт. Тили адегенде казакча чыккан экен. Ошентип, Түлөберди бир жылы Абылпеиз султандын жанында, эки жыл кулак кесээр Кудайменде султанда (Баатыр султандын уулу) жүрүп, казактан Сырымбийке деген кыз алат. Андан Мандөбөт, Жандөбөт, Алапай дегендер.

¹ Азырынча Жанбала кимдин баласы экени жана калган экөөнүн аты-жөнү тактала элек.

Кийин-кийин казакта жүрүп, Абылайдын жанындагы сапсайган сакалчан неме орус туткуну экенин билди. Түрдүү элчилерди кабыл алып, өзү да жиберип жүрүп тажрыйба топтогон Абылай аны орус элчиси кылып көрсөтүптүр.

... Пугачевдун тушунда качкындар көбөйүп, пайдасын казактар көрдү. Чек арага жакын жерлерде туткундун баасы орус акчасы менен 5–6 сом болсо, Хивага жеткенде анын наркы бир нече жүз эсеге өсөт. Казак жигиттери ошондой орустун бирөөнү Абылайга сатышат. Ал бир күнү кароолдо турган жеринен эс-учунан ажыраганча мас болуп, эсине келсе, аммунициясы түгөл, куралын гана жоготуптур. Ошо боюнча адегенде башкырларга баш катат. Орус отряды жакындаганда ал жактан да качып келатып, казактарга туш келет. Аты Яков. Абылай аны колунан келишинче пайдаланды. Калганы мындай эки ай мурун келген кытайлык элчилер болчу. Кыскасы, Абылай айла-амал менен эки жакка тең өз кадырын бир көтөрүп алды.

Үч-төрт жылча Олуя-Ата, Талас тараптагы кыргыз-казак арасы тынчып, Түлөберди, Найман элине кайтып келет. Бирок, кыштын бир күнү казактар жашырынып, түнкүсүн жүрүп келип, Кордойдун күнгөйүндө жаткан солто, саяк, сарыбагыштын жылкысына тийип, айдап кеткенде, Атаке баатырдын өзү баш болуп куугунга түшүп, жылкыны Иленин жээгинен ажыратып келет. Ушул урушта Карабек өлдү.

Анан жаз келип, жер жаңыдан тоборсуй баштаганда Садыр менен Момокон жан кишиге айтпай, жанына 40 жигит алып, казактарды катары менен үч жолу чаап, болгон жылкысын айдап келет. Бул кабар ошол замат Эсенкулга жетти. Кебек, Түлөберди, Качыке үчөөнү чакыртып:

– Силер эми талканды бери көчүрбөсөңөр болбой калды, -чыгыш жакка баш шилтеп, -бул жакта да жоо бар. Садыр силерди укпайт ко, мени айтты дегиле, -деп Кебек менен Түлөрдини Олуя-Атага кайтарды.

Кебек бий келээри менен Садырга барып, Эсенкулдун сөзүн айтса, Садыр:

– Ээ, Кебек! Ушул сарт кулдан да коркобузбу? Бу сартың ким эле? Кечээ эле көзүн жалдыратып, бизден ырайым күтүп отурганын Баатырың унуттубу? «Кой» дегенин койсун! Баягыдай кол курап, ойротторду сүргөндөй сүрсөк, булар Орол менен Жайыктан өтүп кетпейби, -деп күүлөнөт.

Кебек ар нерсенин артын ойлогон, көкүрөгү тунук киши экен, Садырдын оолугуп алганын көргөндө:

– Сабыр кыл баатыр! Ойрот менен чабышкан кез такыр башка – жерибизди алдык, кегибизди алдык. Бу казактын кеби башка. Өзүң билесиң, жону бузулган элден жону бүтүн эл кек албай койчу эмес. Артта манжур, алды орустарга таянып, азыр Абылайдын жону бүтөлүп калган. Күчү жок хан күчтүү ханга бир конуп барат дечү эмес беле?

Артыбызда көтөрүлүп, жаңы өсүп-өнүгүп келе жаткан эр-азаматтарга кээрибиз тийип калып жүрбөсүн? Сен хандыкка кызыгып калыпсың. Аныңды кой! -деп, Садырды тыйып кирди.

Анда Садыр:

– Болуптур Кебек, барсаң айта бараарсың баатырга, тынч болоюн, бирок конуш бербейм! Абылайың да өзүм бир кайрылам дептир го? Калган-катканын ошондо сүйлөшөлү. Анын даабай турган жери бар мага, -деп, ичинен Кебектин эси чыгып турганын мыскылдап, сыртынан сыр бербей, куру сөз менен жайгара узатып жиберди.

Бирок, Кебек бий Садырдын айткандарына анча ишенбей, Жайыл баатырга келип:.

– Баатыр, сиз баарыбыздан сакалдуусуз. Чоң баатыр айтканынан Садырга барсам мени ооз учунан жайгарымыш болуп койду. Ай, ким билет? Азыр ал сизди гана карап турат, мага кошулат деп. Аны укпай биз жакка – Карабалта, Ак-Суу тарапка келбейсизби?– деп, Эсенкулдун саламын айтты.

Жайыл ойлонуп:

– Сен Момокон менен сүйлөш. Казактан корккондой болбой, ошонун айтканын кылалы, -деп, туура көргөн жообун айтты.

Кебек Момоконго келет. Аны угуп болгондон кийин Момокон:

– Макул. Чоң баатыр айтса, кантип кенешпей иш кылат элек. Бирок, азыр көчө албайбыз. Мал тууп, кол кыскарган убак болсо кантип көчөбүз? Жаш мал бутунан турсун. Анан силер өйдө, Суусамырга көчкөндө үстүңөргө баралы. Силер «Бөлөкбай» болуп бөлүнсөңөр, биз да бөлүнөбүзбү? -деп тамашага алып, Кебекти узатып жиберди.

Кебек ыраазы болбой эки анжы бойдон калды. Так кесе айтылган жооп жок. Көрө жатаарбыз деген мындай жоопту андай деп да, мындай деп да жоруса болмок. Бир чети ишене турган жооп. Ошондуктан булардын жообун Эсенкулга жеткирбей «сөзүнөн жанып, көчүп келбесе, аны көрөлү» деп отуруп калат.

...Ошол Кебек айткандан ай өтпөйт, Садыр баатыр кылычын кынынан чыгарбай жүрүп сагынып калыптыр, бир күнү мизин сынап отуруп, Момоконго келет, оолугуп:

– Бул кызталак сарт кулуң казактын кароолун жакындатып келатат. Мындай кордукту ата-бабаң көргөн эмес. Жанаша турса тамакка уу кошуп бермей адаты бар экенин билесиң. Сарттын бизде дооматы жок. Жерине кетсин, каапырыңдын кароолго койгон колун бир кайрып келбейлиби? -дейт.

«Жүр!» дегенден баш тартканды намыс көргөн кыргыз мындай сунушка жок дебейт, Таластын ичиндеги ар жагы кытай, саруунун жөнүн бошмоюн Туума бий билчү экен. Ага айтпай, Жайыл баатырды картайып калды деп, бер жагы Мерке, Куландагы

талкан Момокондун айтканынан чыкпайт, бир ооздон Садырды хан шайлап жибершти. Муну уккан Түлөберди Момоконго келип:

– Башташмак элең, башташыпсың. Эми Чоң баатыр менен Качыкеге да кабар берели?- десе, агасы:

–Тү-ү ата, казактар жүрөгүңдү такыр түшүрүп салган турбайбы? Мен турганда эч нерседен кам санаба, -деп сүйлөнүп коёт.

«Хан» аталган Садыр баатыр Момокон, Үсөн, Текени алып, Улуу жүздөгү ботбайдан Кудайкул дегендин айылын чаап, Чолок-Коргон, Сузактагы уйсундарды сүрүп салышты.

Абылай упай ойноп отурган экен, Кудайкулдун кабарын укканда сол колундагы саканы мыкчыган бойдон:

– Кыргыз сенге кылбасам, -деп, ордуна тура калып, – тайке мен шиге түссе кыргыз сеники, алшы мен оңка казактыкы, -деп, сакасын кире бериштеги добулбастын үстүнө калчап жиберсе, ал зыр деген бойдон оңкосунан тура калды...

1779-жылы март айынын башында Абылай Оренбург губернатору И.А. Рейнсдорпко кат жазып, Чүй, Талас сууларыны жээгине жайгашкан анча көп эмес кыргыздардын башчысы Садыр деген казактын тынчын кетирип жатканын эскертип:

Мага караган Улуу жүз Ташкент менен Түркстанды жайлайт. Ошол жакта мени менен жоолашып жүргөн кыргыз деген эл бар. Алар менин кол алдымдагы казактардын тынчын алып бүттү. Дайыма кол салып, катын-балдарды туткундап, жайыттарын тарытты. Бул кордукка чыдай албаган казактар көз жашын көлдөтүп, менден жардам сурап келишти. Жакында ошол жакка туугандарымдын баарын жөнөттүм, алардын артынан өзүм дагы жөнөгөнү турам, -деп жардамга замбирек, аскер сурады.

Мындай каттын бирин Сибирь чебине да жөнөттү. Бирок орус бийлиги ачык жооп алган жок. Ала албаган соң, уулу Адилди аманатка бермекке Кытайга аткарса, чечек жугузат деген император аны кабыл алуудан баш тартты. Ага карабай, ташкенттик соодагерлерден ок-дары, күкүрт сатып алып, согушка акырындап даярданып кирди.

Короолоштон Жоогач баатыр Момокон менен алыш-бериш дос экен, Абылайдын даяр болуп калганын укканда, түнү менен Момоконго келип:

– Абылайдын каары өтө катты дейди. Саут соктырып жатыр көрүнөт. Аямайды гой сендерди. Енди сен Садырга косулбаң, андан көрө Түлөберди баланы Эсенкул мен Кашкеге аттандырсаңшы? -дейт.

Кенебестик илгертен берки баатырлардын салты экен:

– Кудай алган сарт кулунду өзүм сайып алам. Сен ак зоот кандаганыңды кой, андан көрө четте тур! Байкабай калып жүрбөйүн? -деп карс-карс күлүп коёт.

Жоогач баатыр ошондо жакасын кармап:

– Тоба кылдым! Сөз тындамай калыпсың. Жаман айтпай, жаксы жок дейди. Андаусыздан колга түсип калсаң, жардем көрсетемин. Кездеспей калсак, кудайдын амири! Кайыр-кош!- деп, келген жолуна түштү.

Момокон эртеси эле Садырга келип:

– Кудай урган Абылай даярданып жатат дейт. Деги байкап туралы. Даай албас. Кокус уруш башталса, Кетмен-Төбө, Чаткалга киши жибер. Мен бүт Тагайды мойнума алайын, -деп, Абылайдын күн мурунтан белгилеп, уруш кылаарына ишенген Момокон айлын эскертип, жатып калды.

Түлөберди укканда:

– Болоор иш болуптур. Мен Чоң баатыр менен Качыкени алып келейин, Садыр көнсө, Кетмен-Төбөгө качыра турбайлыбы, көздөн оолак, -десе Момокон чалкасынан кетип:

– Качырганды кой! Сартты кудай алсын, анындын шиши толуп бүттү. Ой, бу кичүүсү улуусуна акыл айтчубу ыя? Бирөөгө акыл үйрөткөндү коюп, Чоң баатырга айт, бүт кыргыз даяр турсун, дагы кабарлашабыз де. Бу сарт сенин жүрөгүңдүн үшүн алып салган тура эчак! -деп ачууланып, Түлөбердини да укпай койду.

Бирок, Момокон согуштун ыгын мыкты билчү экен, кайра Садырга келип:

– Кол салса, качымыш боло, Таласты өрдөтүп барып, биротоло күм-жам кылбайлыбы? -деп акыл салат.

Садыр анда:

– Сарт кул сак, аякка кирбейт. Өткөндөгүнү билесиңби? -деп койду.

Ошентип, экөө сак болуп туралы деп, тарап кетишти.

Момокондун сөзүнө кабатыр болгон Түлөберди токтоосуз Ак-Суудагы Кебек бийге болгон ишти айтып; «дагы көрөөрсүз» деп, андан чыгып, Эсенкул баатырдын айлына келди. Эл тоо таянып көчө баштаган кез экен, Эсенкулдун айлы жаңыдан Үч-Коңурга конуп жатыптыр, Түлөбердини укканда:

– Кудай сакта! Абылай ак боломун дебеди беле? Урушка уста болду деп угуп жаткам. Баягыдай түн жамынып, бир балээ баштабаса болду! Чек белгилеп, эки тарап кагышып калсак арман жок балам. Аркабыздан да жоо кысып турганда... -деп, бугуга киши чаптырып, колуна тийгенин жанына алып; «жүр балам, чакыр саякты жолдон алабыз» деп, Таласты карай жөнөйт.

...Бирок, булар кечикти!

1780-жылдын жаз айында Абылай он эки миңден ашык жоокер топтоп, ар бирин төрт миңден кылып, үчкө бөлүп, Талас суусунун жээги менен келип, кечке камыш жамынып отуруп, түн киргенде Капкага өтүп, эч нерседен капары жок жаткан Садырдын айлын чапты. Садыр моюн бербей, эптеп атына жетип, жайдак мине качканда, артынан көптөп кууп барган казактар Жоргонун белинен колго түшүрөт. Ошол айылда баягы Бозтеринин баласы Элтынды чогуу экен, казактар басканда, байбичеси «оорулумун, өлтүрсөң өлтүр» деп, төшөгүнөн очорулуп турбай коёт. Өзү толук, жоон киши болуптур, казактар аны тургузбай, кылычтап өлтүрүп, канга жуурулган төшөктөн башка жердин баарын чачып, колго урунган урунтуктуу буюмдарды баарын талап кетишти.

Элтындынын бир баласы Асан. Ошонун аялы таң атып калганда түзгө чыкса, жоо каптайт, ал коркконунан бир түп карагандын ичине корголой калат. Күн көтөрүлгөнчө көрүнбөй отуруп, казактар кеткенде чыкса, айыл тып-тыйпыл таланып, жайнаган өлүк. Үйүнө кирсе кайненеси төшөктө эки бөлүнүп жатыптыр, бир жагында бирдеме кыбырагансыйт. Жуурканды ача койсо, кичинекей эки баласы – байкуш кемпир аларды көргөзбөй калсам деп, козголбой коюптур.

Кырылганы кырылып, тирүү калганы туткунга кетип, эки кенедей баласы менен жан бага албай турганын көргөн баягы келин акыры төркүнүнө келет. Төркүнү сарыбагыш болот. Тирүү калган эки баланын аты Кудайменде, Ботугур. Кийин тайкелери үйлөнтүп, Ботугурдан Кетирекей, Кетирекейден Алыбек атуу бала туулат.

...Абылай өзү ортодогу колун баштап, Корготтуга¹ бет алса, жаныш Байтик² жетектеген сол канат Кулан, Меркени көздөп чабат. Колго тийген мал, буюм, катын-бала болсун, караган жок. Баары олжого кетти. Бейкам жаткан кыргыз тоо беттей качты.

Эки тараптан тең кабар күтүп Ак-Сууда жаткан Кебек бий бир кезде чыдабай:

– Кечээ түнү Абылай Садырдын айлына кол салыптыр, барып, билип келчи, -деп, иниси Муратты жөнөтөт.

Ал келсе Жайыл, Момокон, Теке, Үсөндөр кол жыйнап жатыптыр.

Момокон:

– Азыр кеч болуп кетти. Эртең эле кет. Олжо аласың, -деп токтотуп калат.

Таң атканда Садырды карай жөнөшөт.

¹ Кээде Курагатты, Карагатты болуп айтылат. Кайыңды-Суу, Ойронду, Чет-Кайыңды (сол) кошулуп, Чыбырдын тоосуна жакын барганда Чүйгө куят.

² Кийин Абылайдын небереси Чокон, Жайыл баатырды ушул Байтик өлтүргөн деп кабар берет.

Онбир-Салааны ашканда, Корготтунун оозунан Абылайдын колун көрүшөт. Казактар жайма-жай экен, ошондо жакындап барып, жапырт ат койгондо чыдабай, алды жапырылып, кайра тартты. Чачыла берген жоону бириндете кууп, сүрүп жөнөшөт, бирок, Кең-Сай, Көк-Арыкка жеткенде, Байтик баштаган казактын колу капталдан чыкты...

Согуш ушуну менен аяктады! Бөрүбай гана көкжалдыгына салып, анча-мынча кишиси менен курчоону жарып, кутулуп чыкты. Жайыл менен Момокон баатырлар баш, Теке, Үсөн, Итике төш, аларга орто жерден кабар алганы келген Эсиркемиштин уулу Мурат кошулуп колго түшүп, көбү шейит кетти.

Таластагы саруу-колпоч биригип, эртеси эрте Чөнөрдү ашып келатса, «казак качып, Жайыл, Момокондор артынан кетти» болуп калыптыр, алар жайланып, жолдон бет маңдай чыккан кааранды өзүбүз деп, казактын жайнаган колуна байкоос кабылып, алар да кыргынга учурады. Качкан элди жыйнап алып, келаткан бошмоюн Туума бий Абылайдын Корготту суусун жээктеп кеткенин угуп, түш оой Ашмаранын этегинен Сейитке жолукту. Ал бүт Кетмен-Төбөдөгү кыргызды чогултуптур.

– Кабар кечээ таң атканда жетти. Чогулганыбыз ушу. Баарыңар качыпсыңар, деги сооңор калдыбы? -деди, шектенген Сейит.

– Эмнесин айтасың? Эрдигинен солто, эси жогунан куу билек колпоч өлдү, - дегенде:

– Садырдан кабар барбы? -деп жиберди.

Туума:

– Садырды түндө Жоргонун белинен кармаптыр.

Аны укканда Сейит сөзгө келбей, атынын башын Кетмен-Төбөгө бурду...

Аны көргөн Туума бий, «кандай кылам» деп, көзүнөн аккан жашын сакалы ылдый куюлтуп, Чөнөрдү аша бергенде, артынан Эсенкул чаптырган киши жетти. Кайра тартып, Сокулукка келсе, качкан элдин баары ушул жерде экен.

Садыр баатыр тирүү калбасына көзү жетип:

– Эки арманым калды, жеңилсем да согушуп жатып өлбөдүм. Жок дегенде Доскулум аман-эсен калса, бир күнү кайрылып, казактан кунумду кайтарат беле? -деп кайгырып, анан:

– Менин кунумду алса, бир Эсенкул алат!...- деп, эки ооз керээзин айтты:

Талоон кылып Абылай,

Тапты менин эбимди!

Жанымда өзүң болгондо,

Жегизбейт элем жемимди!
 Эми, жеткирсе ушул кебимди,
 Эр Болоттун Эсенкул,
 Эртеңкиге калтырбай,
 Эки эсе ал кегимди!

.....

Калганын тарыхчылардын өз оозунан угалы:

Бир кабарда Жоогачтын өзү айтат. Баласын өлтүрбөсөңүз сиз да тынбайсыз, казак да тынч тура албайт. Атасы Садырдын жүрөгүнүн башында эки эли жери кара, баласы Доскулунун жүрөгүндө кара жок, жалаң эле май экен. Баласынын эрдигин түндө эт тартканда сынаарсыз деген экен. Койдун эти келгенде Доскулу баштын эки кулагын кесип, маңдайын жара, тумшугун туура тилип, эки көзүн чукуп алып, башты балжа-булжа бузуп, мээсин башка алып таштап койгон. 1) башты маңдайынан узата тилгени – жолум ачык, шыдыр болуп, аман-эсен үйүмө барсам дегени; 2) тумшугун туура тилгени – жолумдан чыккан душманым, жоом Абылайды аман болуп жыксам, согушта жеңип туурасам дегени; 3) эки кулагын кесип, көзүн чукуп, башын балжа-булжа бузганы – өлбөсөм Абылай сенин эки көзүңдү чукуп, эки кулагыңды кесип, чунайтып туруп өлтүрөм дегени. Башты балжа-булжа кылганы, баш кишилеринди талкандап кырсам дегени; 5) мээни алып дасторконго тыштаганы – мээнди тамак катары чийкилей жесем дегени -деп таржымалдап бергенде, Абылай кан соргуч бул айтканга ишенип, этти жеп болбостон өлтүрткөн. Саяк, саруу, кушчу сөөгүн сурап алып, Олуя-Ата менен Таластын ортосундагы Капканын Үчкоргонуна койгон...

«Сатуусун өзүм берем» деп, баягы сөзүнө турган Жоогач баатыр Момоконду эптеп сурап чыкса, ал кайра кадырын салып:

– Эрдик кылсаң сүрөө кыл баатыр, картайып калган Жайылды калтырасыңбы? Үч баласын кошо ала чык, -дептир.

Бирок ал бирөөнү эле бошотмой болгонун айтат.

Аны уккан Жайыл:

– Ылайыкташып, бириңер калгыла, -десе, Итикe:

– Андай эмес, чырпык сынса, чынар калат. Сиз чынарыз – сиз кетиңиз, -дептир.

Жайыл Итикени карап:

– Кудайдан баш тиледим – баш берди. Мал тиледим мал берди. Арманым жок – көрөрүмдү көрүп, ичеримди ичтим. Силерге өмүр тилеп, ушулар мага топурак салып, өлүгүмүнө кызмат кылат дечү элем. Эми минтип ал тилекке жетпей калдым, артыңарда Жайылдын тукуму дедирген тукум калса болду, өлүмгө баш ийдим, -десе, Үсөн менен Теке:

– Биз бошоп чыксак – энеси бөлөк, катын ала элек, жаш бала Итикени өлтүртүп, уулу катындын балдары бошоп келди дешет, -деп, атасын кошулду.

Канча жолборс алсаң да, мындан өткөн эрдик болбойт. Илгери муну айткандар да, уккандар да «Эсенкулдун батасы текке кеткен эмес» деп, тамшанып отуруп укчу экен.

...Абылай болсо Үч-Кайыңдынын Корготтуга куйган жерине кошун тигип, колго түшкөн малдан союп, өлгөнү менен жоголгондорун эсеп кылып жата берет. Кыргыздар болсо Сокулукка чогулуп, Көл башынан бугулар келгенде, жыйын башталат.

Жыйында Эсенкул:

– Мурункулардын көбү казактан эле. Азыркы иш бизден кетти. Эми анын жазасын алдык. Дагы бир жолу ушундай болсо, жайыт эмес конуш таппай калабыз. Анан кимге барып даттанабыз? Чогулуп алып, ачык жерден кармашсак мындай болмок эмес! -деп сөз баштады. Шапак, Бирназар:

– Туурасын айтыш керек, Садыр менен Момокон аксымдык кылды. Жайыл да кошулуп алыптыр. Кана, айткылачы, кун кууп, качанкыга чейин душман болобуз? Бизге көнсөңөр, Абылай менен сүйлөшкөндөн башка жол жок, -дешет.

Эки-үч күн кеңешип, аны айтып, муну айтып, акыры экөөнө макул болушту. Ошондо Эсенкул ордуна туруп:

– Түлөберди балам! Бери кел. Эртеден берки элдин сөзүн уктуң. Эмне дейин? Азыр баягы кез эмес. Абылайдын каары казан куйкалап тургандыр. Бирок, сени унута элек чыгар? Өзүңө ишенсең бар! Жок десең да өзүң бил. Тоо арасына барып, тура турсак деле болот. Калганын болсо жазмыштан көрөөрбүз, -деп, сөзүн аяктады.

Анда Түлөберди:

– Баатыр, сиз ишенсеңиз барайын. Колго түшүп кеткендер менен өлгөндөр солто, баары менин тууганым! Абылай мага эчтеке кылбастыр. Болгону оң менен солдон эки киши кошуп бергиле? -деп, анан калгандарына кайрылып:

– Бирок баатырлар бир сураныч! Солтону Садыр баатыр баштап талаткан деген сөзүңөрдү койгула? -дегенде, Эсенкул:

– Мунуна макулмун, өзүм эскертейин. Айта турган сөздү билерсиң. Чек аранын жайын айт. Улуу жүз эмне дейт, аны да байка. Жаш болсоң да баш болдуң! Ушул отургандардын баары сага ишенет балам. Мен да ордун таап, бүтүрөт деп турам. Сенин айткандарыңа көнбөгөн кыргыз болсо, аны өзүм көрөйүн! Көп айтып не кылалы, анда камдана бер! -деп сөзүн бүтүрдү.

Атасы Жамансарт босогосунан тилеген, үй кишиси экен дешет, муну укканда аялы экөө;

– Кокуй! Каарына алган Абылайга ким түтөт? Жаш немени жайлап салбайбы? -деп жибербей коё турган болгондо, Туума бий Түлөбердинин кайнатасы экен, Эсенкулга айтып, ал келип:

– Аба, жеңе! Эл үчүн туулган бала эле. Минтип кан күйүп жатса, эр жигит кантип үйүнөрдө отурсун? -деп жолго чыгарды.

Абылай Түгүшкөндөн алыс эмес жерде экен. Жолду карай казактын кароолу токтотуп, кайда бара жатканын билгенден кийин коштоп, көздөгөн жерине жеткиришти. Келгенде Абылай аны шак эле тааныды. Унутпаптыр. Агала сакал чалдарын жыйып, Түлөберини алардын катарына отургузду. Абал баягыдай эмес, ортодо көп киши өлүп, ызалар унутула элек. Эки элдин ортосуна терең жарака түшкөнүн баары көрүп турат. Адатынча Абылай сөз алып:

– Енди кыргыз мен шек айырмасак болмайды! Айткан сөзим шет көрсөң, анау шалдар калыс. Талас, Шүй жагында шекти осы Түгүскенге орнатууга болады. Онан ары Уландын ушы¹ мен Шокпардын белинен Ыргайтыга² шейинки оңтүстүк-солтүстүк казактыкы болсын. Кане карагым, кыргыз оган не дейди? -дейт.

Түлөберди:

– Бул сөзүңүздү так айтып, элиме жеткирейин. Бирок таксыр, өз атымдан бир ооз сөз кошом. Кыргыздын каны көп төгүлгөнүн билесиз, чек ара Талас суусу³ эмес, андан ары Кичи-Буурул – Чоң-Буурул, анан Күйүк⁴ менен туура Түймөкенттен Таласты кечип, Абылкайырдан⁵ жанагы сиз айткан Түгүшкөн, Уландын учугун басып, Тескей,

¹ Мүмкүн азыркы Чу шаарынын түндүк-батышындагы Уланбелди айтып жатат. Ал Бетпак-Талаа, Моюн-Кум, Сөксөөл-Талаанын кошулган жеринде жайгашкан.

² Азыркы Кордой ооданындагы Ногойбай айлы мурун Ыргайты болгон. Мындан тышкары Чүйдүн оң куймасы (Ат-Жайлоо тоосунан чыккан суу) Ыргайты, Какпа-Таш ж. б. деп аталат. Бирок бул жерде сөз күнгөй-тескей Ыргайты тоолору жөнүндө жүрүп жатат.

³ Чүй суусу азыркы Казакстандагы Кызылордо менен Жамбыл областынын чек арасына жакын жердеги Акжайкын көлүнө жакын жерден соолуйт. Талас суусу Чолок-Коргондун чыгышында жайгашкан Акжар көлүнө куят. Байгара – Бетпак-Талаа менен Балхаш көлүнүн ортосу, Акбакай айылыны түндүк-батышындагы бөксө тоо. Сөксөөл-Талаанын чыгышы, Майжарылган кырка тоосунун түндүгү Жамбыл тоосу деп аталат. Ушул арада Көкчө-Тоо менен Түгүшкөн жайгашкан. Тилекке каршы, аталган топонимдер кийинки жарык көргөн карталарда жолукпай калды.

⁴ Күйүк азыркы Тараз шаарынын батышындагы бел, анын түндүгүндөгү бөксө тоолор Кичи-Буурул, Чоң-Буурул; ал эми шаардын түштүк чыгышындагы тоо Тек-Турбас жана Бото-Мойнок деп аталат.

⁵ Азыркы Көкдөнөн, Малдыбай айлынын түндүгү, мурунку Юбилейное кыштагынын жанын айтып жатат.

Чокморгун¹ белин ашып, анын кайкысы болсун. Ар жагы Иле, Сарытокумга чейин кыргыздыкы болуп, чекти ошол Сарытокум кылалы. Ошондо калыстык болор -деп сөзүн бүтүрдү.

Муну уккан Абылай кайкай калат, аяк жагында отурган Төлө бий озунуп:

– Апырым ау! Казак энди не дейтин? Калмак шапканда, жарым калкың тау ишине, жарымы Анжиянга ойысып кетти еди. Анау Күйиктүн бели мен Бурыл, Түймөкент мен Абылкайыр, Түйискен не деген жерлер? Уландын ушы, Шокпардын бели деп турсуң? Иле, Сарытакумга шейин дегениң одан дагы сумдук гой? Айта отыр карагым! Жас турып, мынауны кайдан уктың? -деп ийди.

Анда Түлөберди:

– Ар бир адам өзүнүн туулуп-өсүп, киндик каны таамп, кири жуулган жерин билип жүрүү милдет. Ал жерде кыргыздын каны далай төгүлгөн. Сиз билбесеңиз, мобу отурган чалдар билер. Алардын өлүмү бекер кетпейби? -дейт.

Ошондо Абылай баш ийкеп:

– Сендерге айтып жүргөн бала осынын өзи гой, -деп Түлөбердини сөөмөйү менен көрсөтөт.

...Элине келгенден кийин Эсенкул Түлөбердини угуп отуруп:

– Ырасын айтыпсың! Сен экөөбүз көчүп келип орун алгыла десе тил албаган сарыбагыш, саяк, бугу, солто, кушчу, саруу, кытайдын жерин талашып жүрүп өтмөй болдук. Башы Кызыл-Кыя Санташ, аягы бетегелүү Койташ кайда эми? Кайсынысын айталы? -деп, кабатырланып, ачуусу менен дагы далай сөз айтты. Ал арманын Түлөберди эч унутпай жүрүп өттү.

Кийинки жылы казак, кыргыз сүйлөшүп, сарыбагыштан Эсенкул, Атаке; солдон Туума бий, Мама бий; солтодон Кебек, Түлөберди; саяктан Качыке, бугудан Бирназар болуп, чек ара тактап келишти. Ошону менен кыргыз, казактын чеги батышы Чаткал тоо кыркасынан кесип Терстин суусу, андан Күйүк менен Түлкүбаштын бели, Кичи-Буурул, Чоң-Буурул, Боролдой, Кара-Тоо, Түймөкентти жанып, Курагаттынын Чүйгө куйган жери, Чокморгун бели менен Үч-Алматыга андан Илени жээктеп өтмөй болду².

¹ Хан-Тоо менен Киндик-Тоонун ортосундагы бел, азыркы Чокмор станциясы.

² И. Андреев боюнча: «Ташкент шаарына сексен чакырым жетпей, Кукан шаарына (автор бул жерден Иканды Кукан [Аристовдо «Инак»²] деп жаңылып жатат, анткени аралыгы дал келбейт, анын үстүнө «жетпей» [«не доходя»] деп, өз эмгегинде ал Орто Азияны Оренбург аскер линиясы аркылуу салыштырып караган; башка жеринде Кукан «Ташкент шаарынан ары, Чирчик суусунун артында») жакын Цуй (Чүй) суусунан

Сарытокум казакка тийип, кыргыз-казак «өткөн-өттү, кеткен-кетти кылып, мындан ары дос, тамыр, куда болуп жүрөлү» деп, чыбыгын кыркып, бүтүмүн чыгарышты.

Кыргыз-казак чеги такталган жылы капысынан Абылай кайтыш болуп, сөөгүн Кожо Ахметтин күмбөзүнүн жанына коюшту.

Ал кезде адамдын эмне себептен өлгөнүн так аныктаган азыркыдай илим жок. Торолуп алса болду, көчмөн эл анча-мынча оору-сыркоого моюн бербейт – ажалга карылык менен атылган ок гана себеп болгон кез. Башканын баарын кудайдын буйругу деп билишчү, ошондуктан биз азырынча Абылайдын өлүмүнө да ошондой «буйрук» себеп болгонуна ишене туралы.

Белдүү кишиси болбосо, бел-белге чыгып, бир-бирине жоо болгондор көбөйөт. Абылай өлгөндөн кийин казак уруулары бир-бирине жол бербей, өз билгенин кылып, ар кимиси ар бөлөк, тегерегиндеги кошуналары менен жөөлөшүп кирди. Ошо кездеги кыргыз тарыхы канга жуурулуп жаралды. Бир күнү чин аскерине бет келсе, артынан казактар даяр, казактарга бет алса, артта чин аскери турат, аргасыз туш тарапка кылчактап турган кез.

...Эдилдин Урал жак жээгиндеги тулаң атчан кишиден бийик өсчү экен. Орус эмес, бүт Европаны тоюндурса болмок. Өлкөнү башкарууну тартипке салгандан кийин Екатерина II орус дыйкандарын Эдилдин сол өйүзүнө көчүрүп, аларды отурукташтыруу жөнүндө манифест чыгарды. Бирок ал жакка көчө турган киши жок болуп чыкты! Акыры карып калганына карабай акылды М. Ломоносов тапты. Ал жакка көчө тургандар табылбаса, анда ошол жерде жашаган элдин баарын өз алдына каратып алууга болот экен.

Натыйжада 1762-жылы Сибирь аскер линиясы түзүлдү (эсибизге дагы бир жолу салалы, ушул жылы Кулжа чеби да түптөлгөн). Ушинтип, туш тарабынан кысымга кабылган казак бийлери анын өчүн тоолук кыргыздан алууга киришти. Алардын бири Ытыш султан¹ эле. Дембе-дем кол салып, эч тынчтык бербей койду. Абылай өлгөндөн кийинки жылы Эсенкул баатыр аны да Үч-Алматыдан колго түшүрдү.

...Дагы бир күнү көнүп калган адатын карматып, кезектеги жүрүшкө даярданып жатса, чак түштө капысынан он-он беш киши пайда болуп, айылга жакын жаткан калың

имерилип, Иле дарыясынын таралмасынан ылдый, Балхаш көлүнө жүз чакырым жетпей чектелген. Бул Иле дарыясы кайсактар менен бөлгөн сыяктуу эле кыргыздарды кытай мамлекетинен да бөлүп турган.

¹ Казакча Ытыс, орусчасы Тыз.

жылкыны сүрүп жөнөйт. Ытыш ошондо үч жүзгө жакын кол менен алардын артынан удаа чыгат. Жете бергенде 80ге жакын атчан капталдан качырып келип, казактарды сайып, арасында Ытыш бар, жүздөн ашыгы колго түштү. Баасы бычылгандан кийин колго түшкөндөрдүн туугандарына айттырып, сатыкка чыгарышат. Ошондо Ытыш султан өз баасын өзү бычып, жылкыдан жалаң бир өң кылып, миңди, ага кошуп, алдына күлүк аты менен жакшы көргөн токолун сунуш кылат. Бул окуяны биринчи жолу уккан А.И. Левшин көчмөндөрдүн мындай салтына таң калганын жашыра албайт. Ытыштын токолунун аты Баян сулуу экен. Аны Шоорук алып, андан Мурадил, Нураалы деген эки бала туулат. Кийин алардын тукуму «ак көйнөк» аталды.

Ушинтип, жөлөк боло турган адамдар көздөн учкан убак келди. Атышаарга эски жоо, беришээрге эски дос жакшы дегендей, дос, тууган, куда-сөөктүн пайдасы ушундай мезгилде керек болот. Тегерегин кара булут чулгап келатканын көргөн Эсенкул колуна алгыр куш, алдына таңдамал кырк жорго салып, уулу Кубатты Кокондогу Нарботого аткарды. Ал илгертен Шооруктун тукумунан башка кыргызга жакын болгон эмес деген үмүт эле. Бирок, анын да шайы ооп туруптур. Төрө-Коргондун беги, бир тууган иниси баягы Ажы козголоң чыгарып, ошону менен алек экен¹.

Нарбото бийден кийин Эсенкул сол туугандарын өз жагын тартууга киришти. Сөөк жаңыртуу деген ошо. Мурунку муун өткөн сайын аралар алыстай берет. Кызы Канымжанды Бердикенин кичүү уулу Тойчубекке бермей болду. Ушундан улам Таалакенин элечегине байланышкан окуя чыгат. Ал кээде өзүнөн кийинки окуялар менен алмашып айтылып жүрөт. Чынында Таалакенин элечеги жоголгон окуя кыздын себин жеткирип барганда болгон. Бирок жолдон тосуп туруп, укурук менен илип кетип эмес, кадимкидей конок болуп тамак жеп отуруп, анан даарат алып келгенден кийин, элечегин таппай калат. Жаныбек ага жыгылып, ошол жерден эле Таалакенин алдына түшкөн.

... Жаныбек баатыр мал семирди деп, күздүн күнү жанына инилерин алып, Бетпак-Талаадан ары барып, журт которуп, кыштоого көчкөнү жаткан казактардын чоң айылын акмалап жүрүп, эки миңге жакын жылкы алып, кайра тартат. Күн катуу сууктап калган кез, улам тосот кылып, жете келген куугунчуларды жайлап жүрүп отурат.

Ай-Тоо, Кан-Тоого жеткенде, тыңыраак беш-алты жигити бар экен, болгон жылкыны ошолордун алдына салып, Эсенкулдун айылын карай айдаттырат. Өзү шашпай, «баатыр жылкыны көрүп ыраазы болсун» деп, эртеси келсе, айылга ат чабым жетпей Эсенкул бир нече чоң үй тиктирип, жигиттерин күттүртүп коюптур. Союшу даяр, балдар

¹ Кийин Ажы Улукбек, Шералы, Бекуул деген үч уулу менен Чаткалдагы кыргыздардын арасына өтө качат.

чуркап, күнү-түн оокат кылып жатат дейт, Жаныбек ыраазы боло, жайма-жай жатып калат. Бир күн өтөт, эки күн өтөт, бирок, Эсенкул тараптан аттуу-баштуу кишилерден бири да басып келип, Жаныбек баатырдын жайын сурап койбойт. Тигилер дагы эки-үч күн жатат, алдыларына келген тамагын жеп. Анан тынчы кете баштайт.

Баарынан тынчы жогу Жаныбек экен:

– Баатырдын мунусу кандай ыя? Атасы өлсө деле акыры угузат, кызын бергиси келбей калса ачыгын айтпайбы? Же айдап келген малды азсынтып турабы? -деп, сакалдуу бирөөнү тандап, Эсенкулдун айылына аткарат.

– Мындан артык күтө албайм баатыр! Сапар карып, кайта турган убак болду, кандай жооп болсо да ак дебейм дагы, көк дебейм.

Жиберген кишиси баатырдын айылына барып келгиче Жаныбектин өңү бозоруп, сакал-муруту бириндеп, белиндеги кемерин мыкчып калган кези экен. Баягы жанына көчүк басып:

– Эсенкулдун өзүнө сиздин сөздү айттым, болгонун болгондой кылып. Мен угуп болгондо, акыры кыздын барар жери күйөө. Бирок Жаныбегин ак келбейби? Эртең эле жылкынын ээси келип, малын таанып алса, бүт айыл уят болбойбу деп, анан Жаныбек баатыр канча жатса да мейли, келген киши конок. Керек десе жылкысын айдап кетсин, мен ыраазымын. Баары түгөл турат деп айтты, -деп Эсенкулдун саламын айтканда, Жаныбек баатыр ордуна тура калып:

– Тү-ү ата! Иттик кылган экенбиз. Арттан куугуну келсе кошо байлап, баатырдын көзүнчө жылкынын башын бошотуп алайын дебедим беле. Эми болбой калды. Айдагыла жылкыны. Бир конбой Кетмен-Төбөнү ашырып таштап, кайра тарткыла. Ордуна бүт саруу дегендин жылкысын алып келесиңер! Келгенде мени так ушул жерден табасыңар, - деп, өзү калып калган экен. Эл ичинде айтылып жүргөн Эсенкул баатыр менен Жаныбектин бир-бирине таасын айткан белгилүү сөзү ошол:

– Ар кимди талап-тоноп, жеп жүрүп, тишин калбай калыптыр. Эми башыңдан ажырап калба, абайла, - десе, Жаныбек буйдалбай:

– Айтканыңда калет жок. Кудай-таала тиштээктин тишин алам деген, тишим ошонун буйругу менен түштү. Бирок, ага кошуп көрөнөөктүн көзүн алам, тебенээктин бутун алам дептир, алдырган жагынан өзүң деле кур эмессиң, -деп күлүптүр.

Жоо бетинде жүргөн баатырдын жараты көп болот, мындай энчиден Эсенкул да кур калган эмес. Эскергендер найза, кылычтын тагы көп эле, капталдан атылган бараңдын огу буттун сөөгүн талкалап, ошонун айынан бир жагына сылтып басчу дешет. Ушинтип Эсенкул менен Жаныбек кудалашып, кийинчерээк иниси Тойчубек каза болуп, ал кездеги элдин салты боюнча келинине өзү үйлөндү.

Ытыштан кийин Бердикожо чыкты...

Чек ара такталып жатканда Абылай Түлөбердиге, «баскалар тыныш алса да, Бердикожо еш кулак аспайды. Енди себепсиз залалы тийсе оган сауап жок» дептир. Ошентип, кыргыздын дагы бир баатыры – айтылуу Ныша баатырдын каза болгон жерине жеттик....

Жоо дегенде баарын таштаган жигиттер бир күнү отуруп:

– Ой, бул Бердикожону тыюуга болбойбу? Такыр тынчтык бербейт, алдын тосуп туруп, жини кагып салбайлыбы, -деп сүйлөшүп, чалып келүүгө аттанышат.

Нышаа баатырдын сексен үч жашка барган кези экен, айылдан чукул өтүп баратса, өзү дөбөдө отуруптур, алыстан таанып, «кой, учурашып, бата сурай кетели» деп, кайрыла калышат. Эригип отурган окшойт, «даам ооз тийгиле» деп, үйүнө киргизет. Жоого баратканда эмне айтылмак эле, сөздөн-сөз чыгып, мурунку баатырларды эскерип, көргөнүн кошуп, «мен минтип, ал тигинткенин» айтып, кобурашмай. Нышаа да жаш кезин эстеп, «ата көрү, кайран жаштык» деп, санын мыкчып, анан, аттанаар мезгил келгенде; «жоону чаап, аман-эсен, олжолуу болуп келгиле, жигит пири колдосун» деп, батасын берип, кала берди. Жигиттер узаганча үйүнө кирбей, карап турса, оюн-күлкүгө кана элек жаш токолу артынан:

– Ээ баатыр, картайганың ушу да. Мурун жортуул десе токточу эмес элең. Эми өзүң калып, сөзүң кетти, -дейт.

Кыргыздын биринчи душманы намыс – токолунун оозунан ушул сөз чыкканда, «чакыр кайра» деп бакырып, шаша-буша туулга-зоотун кийип, жигиттер келгиче даяр болуп калыптыр. Анча узай элек немелер кайра тартып, атын токуп, туура тартып беришет. Болор иш болду, токолу ээрдин кесе тиштеп, айла жок найза, кылычын таап, колго карматат. Иленин аяк жагы таралма сай-сай болуп, Көкүм-Булак деген буйткалуу жер экен, ошонун оозун тосуп жатышса, бир күнү 70 – 80дей кол менен Бердикожо келет. Туштан өтө бергенде «ал» деп, ат коюшат, Нышаа алдыга чыгыптыр, жетип, найзасын суна бергенде, атына ок тийип жыгылат. Эки жак тең жан аябай салгылашып, Нышааны ажырата албай, казактар аны айылына алып кетишет. Кабар болоор, сатыгын айтаар деп, деп күтүп жатып, жыл өткөрүп жиберешти. Акыры Нышаа тирүү эмес экенин укканда:

– Нышаанын куну алынбай калат деген эмне? -деген Эсенкул баатыр Бердикожону биротоло тындым кылууну чечти.

Саяк, сарыбагыш, бугуга кабар айттырып, калың жылкысын Капчыгайга жакын Жең-Ичке, Ак-Өлөң, Кара-Турукка таштап, чалгынчыларын акмалатып коёт. Бир күнү жылкыга тийгенде, Эсенкулга кабар жиберип, калганы көрүнбөй, артынан аңдып жүрүп отурса, казактар Иленин оң жээгинде Чолоктун тоосу деген бар, ошого келип, Чолок-

Жийде суусунун боюна токтойт. Көп узабай арттан Эсенкул жетет, көп казак дейт, айдап келген жылкынын ичинен жараганын жарып, шапар тээп жаткан кези экен. «А-а, ажалыңдын жеткен жери» деп, карап отурушуп, очоктогу от өчүп, жапырт уйкуга киргенде Эсенкул «ал!» деп айкырык салат, ошондо кыргыздар курчап калыптыр. Казактар кол кайырганга алы келбейт, эртеси эртең менен чачылган мал, казактан калган курал-жаракты жыйнап, колго тийген олжону бөлүшүп болгондон кийин, түндө токойго кире качып, аман калган бир нече казакты таап, кармап алышат. Тапканын улам байлап – ал замандын салты ошол – солтолор Нышаа баатырдын арбагына деп, колго түшкөн биринчи казакты ошол жерден мууздап, курмандык чалат.

Жортуулга чыккандардын ичинде сарыбагыштын жантай уругунан Боктурбай дегендин уулу Кудайбакты дагы бир жолдошу менен токойдун ичин карап жүрүп, бир казакты кармап алышат. Үстүңкү эрди жырык, көзүндө агы жок, баары кызыл, бою узун далылуу, сакал-мурут чыкпаган, торой киши экен. Ал Кудайбактыга кайрылып: «казакта досы жокпен сырлас, досы көппөн сыйлас деп бир, дос баска карар, дуспан аякка карар деп эки, түси игиден түңилме деп үш айтады. Тик карадың, көзи жок баатырга оксайсың, дос болайлы» дейт. Сөзүнө экөөнүн ичи жылый түшүптүр, «бир казакты алып барып, атак алмак белек» деп, жакын жерде жүргөн бир атты кармап келип, мингизишет. Анда казак:

– Баатыр! Тагы казакта дос болган адамга тарту береді. Енди шарт алай-былай болып тур. Алайда өзүңө тең көр. Еңбегің бекер кетпейди, аттардын ишинде таптан озган жүйрүк Койкүрөң деген кыска бакай ат калды. Тапкан адам жаны жай алады. Арткы сол аягы ак, -деп, белгисин айтып, -енди баурым атыңды айтсаңшы, досымдын ким экенин биле жүрөйүн, -дегенде, аттарын айтышат. Анда ал өзү бастыра берип: «менин атым Бердикожо» дегенде, берки экөө санын мыкчыган бойдон кала берди.

Ошол эле жылы сүйлөшүп алышып, Кулжадан кытайлыктардын 1500 аскери, Бердикожо 500кө чукул кол жыйнап, Каратал-Быжыдан келип, Иледен жолугуп, Кетмендин этеги, Кыргыз-Сай, Чоң-Ак-Суу, Кичи-Ак-Сууну жайлап жаткан кыргыз айылдарды тып-тыйпыл кылып чаап кетишти. Ушундан улам «Кудайбактыны кудай какты» деген ылакап¹ калды...

Ошондо «сага кылбасак» деп, кийинки жылы күздүн күнү тарууга орок салган маал, Эсенкул баатыр Мырза менен Бөрүбайды чакыртып, Бердикожонун дайнын билип

¹ Кудайбактынын тукумунан кийин Республикага белгилүү Кайып Оторбаев, Какин Сулайманкулов дегендер чыгат. Тарыхчы Б. Солтоноев да Жантайдын Дайырбегинен тарап, ошондуктан, ушул окуядан улам манаптар жантай уругуна кастарын тигип калды деп эсептейт.

келүүгө аттандырат. Иледен өткөндөн кийин күндүзү бекинип, түнкүсүн жүрүп Куланбашы, Көкчөлүү деген жерге келишет. Көз байланып калган кез, бадалдын арасынан казак жакты карап отурушса, сүйлөшүп алгансып ал жактан да бирөө келип, кыргыздар тарапты көз сала баштаптыр. Бөрүбай эмне кылаар экен дегенсип, башындагы тебетейин алып, төмөн карай ыргытат. Баягы казак дагы бир аз отуруп, артка тартат. Бөрүбай билинбей, артынан жөнөйт. Жаткан жери анча алыс эмес экен, баягы казак жолдошторуна келип:

-Киши көрүнбөйт, бир куш бар экен, менден чочуп уча качты, -дейт.

«Биротоло Бердикожонун дайнын биле кетейин» деген Бөрүбай аларды ээрчип отуруп, айылга жеткенде, алдынан Бердикожонун өзү чыга калат.

Бердикожо эриккенинен колго түшкөн Бөрүбайды күнүгө бир маал эрмек кылат. Бир күнү түш оой, айылга жакын Аяк-Кароол деген дөбөчөгө алып чыгып, кыргыздарга камынып жаткан колун көргөзүп:

– Ойбай ау, Садыр баатырды жайраган колым осы гой. Кунун алатын кыргыз калмадыбы? Лашын адым, каршыга баатыр Есенкул кайда? Кашан келеди? -деп бир топ мазактайт. Көкчолок деген күлүгүн жанынан чыгарбай, откоро жүрчү экен, бир кезде Бөрүбай андан көзүн албай отурганын байкай калып:

– Баурумдун көзи жүйрүктөн өтип кетти. Байлап салыңдарчы! -дегенде, жигиттери колун кайыштап, кыймылдай албагыдай кылып кийизге ороп, бекем таңып, ээн боз үйдүн бирине киргизип коюшат. Түндүн бир оокумунда денеси нымшып, табарсыгы да толот, таң аткыча дагы бир топ, айла жок, жаткан жерине коё берет. Тизеге чейин көлкүлдөп, бир аздан кийин караса, кайыш жибип калыптыр. Оңой эле чечилет, анан ары-бери тоголонуп, кийизден да бошонот. Эшикке чыкса, тегерек тымтырс, кырчоодо байлануу турган Көкчолокту көргөндө, «жолум болмой болду, Бердикожонун түбүнө жетет экенбиз» деп, шашпай күлүккө минип, жаткан жерин күндө көрүп жүргөн неме обочодогу боз үйгө келип;

– Ой, Бердикожо, кош. Мен кеттим! -дегенде, тиги:

– Жүйрүгүң кут болсын! Енди Көкшолакка жете турган ат жок, бара гой карагым, - деп, кала берди.

Көкчолоктун күүсүнө ошондо канды Бөрүбай. Чөлдү-чөлдөй, сазды-саздай көрбөй чуркаган жаныбар экен, ошончо жердин узактыгы билинбейт, айлына келгенде караса, жалдын алды кичине гана тердептир. Келсе, элдин үмүтү Бөрүбайдан үзүлө элек, Эсенкул баатыр, «өлүү же тирүүсүн билели, солтонун балдары келсин» десе, Түлөберди:

– Ой, ошо сарыбагыш менен солтого ыраазымын. Жалгыз Бөрүбай үчүн кол курабай эле коёлу. Казак келип, айылдан байлап кеткен жок. Өзү барып колго түштү, -деп солтону токтотуп туруптур.

Көрсө, берки жолдоштору күтө-күтө, «ай таң, шок бала эле, бирдин ичинен чыкты же казык моюн казактын жолу болду, эми кандай кылабыз?» деп, Эсенкулга угузушкан экен. Келгенден кийин Бөрүбай Бердикожонун кабарын айтып, «Азыр алыска кеткендир, жете албай калдык. Жер кургаганда чыгалы. Жо-ок, күтө албайбыз десеңер, баягыдай азгырык кылсак өзү келет» дейт. Кордойдун ызгаары күчөй баштаган маал, Эсенкул Түргөн, Ысык, Талгарда отурган айылдарды Чүйгө көчүртүп, солтодон Кебекке айтып, кеңеш кылат. Атаке баатыр, Кебек, Бөрүбай, Мырза дагы башкалары келет. Отурганда жаштар:

– Сарыбагыш, солтодо «келе бакан куу союл» баатырлар көп. Уруксаат берсеңиздер ошолордон азыраак киши барып, Бердикожону бир каптап келсин, сиздер калган колго баш-көз болуп, элге кайта бериңиздер? -деп, улууларына кайрылышат.

Эсенкул ага көнбөй, Атаке менен Кебекке карап:

– Силер калган-катканын жыйып алып, элдин артынан Кордойго кете бергиле. Кыргыз кеткенин укса, чарчаган казак тынч жатып калар. Ушундай кезде үстүнөн чыгып, экинчи кайрылгыс кылалы. Боюңа ишенген талапкериң болсо кал! Кечээ бата бергенимде казык моюн казакка салам деп, Бөрүбай балага убада кылгам, мен аны алып, аларга баш-көз болоюн, -дейт Эсенкул. Анда баарын угуп, унчукпай отурган Мырза:

–Түлөберди абам көчүрө келген кыргыздардын ичинде ушундай, ар жумушка жарактуу Ача деген тың жигит бар. Казактан айрып болбойт, -дейт.

Чакыртып көрүшсө, чын эле казактан айырмасы жок.

– Барып, Бердикожону билип келе аласыңбы? -дешсе, макул болот. Аны жасантып, казактарга жиберешет. Кыш түшө элек, күз ашынын аяк чени, түн узарып, коңур суук түшүп калган убак, Атаке менен Кебек элдин артынан кетет. Ача болсо Чоң-Калкан, Сырт, Долон-Тоо, Миңшүкүрдү айланып, Бөйөн, Ак-Сууну жээктеп, Балхаштын жээгин карай жөнөйт. Айыл көбөйүп калыптыр, жолуккан сайын казак туугандары бээ союп, жолго салып коюшат. Акыры, Жылдыз менен Таңсыктын жээгинен Бердикожонун айылын тапты. Жолум үйдөн токсонду тегерете тигип, өзү ортодогу чоң ак үйдө, жоого аттанардын алдында азыктын камын көрүп жаткан кези экен. Ача келгенде таман чыккан бээ союп, ал да коноктоп жатып калды. Ачага эмне, конок болуп, жакында «жардамга» келе турганын убада кылып, кайра тартат.

Бердикожонун жайын укканда Эсенкул жанына беш жүз киши алып, түз эле Иленин жээги менен Узун-Жолдогу адырларды аралап, таң ата Жылды-Тоонун этегиндеги бир өзөндүн¹ башына жеткенде, Ача баатыр «келдик» дейт. Эсенкул колун экиге бөлүп:

– Биздин издегенибиз Бердикожо. Каяша кылбаса, тийбегиле! Мен үн салып, айылдын ортосун көздөй жүрүп берем. Силер ошол үндү улай келгиле, -дейт. Бөрүбай аягынан, өзү Ачаны жанына алып, башынан түшүп, «Жанкороз» деп ураан салганда, «кол барып, айылды курчап калган» дешчү экен илгерки чалдар.

Бердикожо үйүнөн чыгууга үлгүрбөй, кылычын алганга араң жетишиптир.

Эсенкул:

– Үйдү көтөрүп ийгиле! Өзүм кирем, -дегиче Бөрүбай:

¹ Ал өзөн азыр да «Бердикожо» деп аталат.

– Баатыр! Мен кирейин. Карызым калган, -деп, безилдеп жиберет.

Эсенкул жок дебей, үйдү каңтарып таштаганда, Бөрүбайды көргөн Бердикожо качырып:

– Ау, карагым келдиңби? Алдымен Көкшолокту минип кашканыңда осыл ис болатын билгем! -деп, олбурлуу неме балага моюн бербей, ит жыгылыш болуп калганын көргөн Эсенкул Бердикожону жакадан алып, бийик көтөрүп туруп, «байла!» деп, кайра таштап коёт. Уруш аяктаганда бүлгүнгө түшкөндүн бүлдүргүсүнө тийгизбей, казактын көбүн коё бердирди. Бердикожонун үй-бүлөсүн да бошотуп, өзүн кайыштап атка таңып, жетелеп алышат. Айылдан алыстап, бир суунун жээгине жеткенде:

– Даретке үлгирмедим, кеудеден жан шыкканша ауз-басымды шайкап алайын, капир болмасаңар руksат етиндер? -деп жиберди.

Алып бараткандар жок дебей, колун чече койсо, өтүгүнүн кончунан шамшаарын сууруп чыгып, колдун оңундагы жаракчан бир жоокерди бычактап кирди. Мындай жан кечтини көргөн кыргыздар ошол замат ичин жарып, кол-бутун жиликтеп, кайра баарын курсагына тыгып, өлүгүн бир бийик талдын башына илип салып беришти.

...Болбой, Эсенкулду ээрчип атып, ушул жүрүшкө жети жашар Калыгул деген барат. Байдын уулу. Бердикожону таап, мурун казактар айдап кеткен малды чогултуп, аларга башка мал-мүлк кошулуп, көп олжо менен кайтышат. Алдыда көп жылкы, Илеге жакындаганда жер-жерлер чий-куурайлуу, суу жеген бийик жарлуу кашат көп, ошондой жердин бирине жеткенде, бала безилдеп, «абалар, ушул жерге түнөй кетели» деп, бир нече жолу суранып жиберди. «Ой, оңбогон чечек, жолдо убара кылмай болду» деп, башында болбой, бирок чарчагандыр деп, бир түнгө өргүмөй болушат. Калың жылкыны бир жардын түбүнө имерип, кеч киргенче убакыт көп, байтал бээден кармап союп, сөксөөл, дөңгөч чогултуп, алоолонто от жагып, таш ысытып дегендей, жайланып калышат. Кашаттын ичинде үңкүрчөлөр да көп экен, кээ бири ошого кирип кетет. Кыш болсо да, күн жылымык тартып турат, анан көрүп ал, түн ортосуна жакын ызгаар шамал башталып, таңга жакын токтойт. Жылкы жаныбар да бир нерсени сезип, бири-бирине ыктап, чогулуп калыптыр. Аңгыча арттан кар бурганактап кирди. Эртеси түшкө жакын аттын омууроосуна жетиптир. Айлана тунарган, кайда бассан дагы кар уюлгуп, бетке уруп, көзгө эч нерсе көрүнбөйт, баягылар үч күн-үч түн ошол жерден жыла албай жатып калышты. Ырас ыктоо, чий-куурайы да мол, малы да соо, ошентип күн ачылганча отурушат. «Ушу бала болбосо кандай күнгө туш келмекпиз» деп, ошондон баштап Калыгулга көңүл буруп калышты.

Көп өтпөй, Бердикожонун кунун куугандар аңдып жүрүп, Эсенкулдун Найман деген уулун эптеп колго түшүрүп алышты. Калыстык кылып, бул окуя кандайча аяктаганын кайра ошол тарыхчынын өз оозунан угалы:

Казактарга караганда буруттар өтө баатыр, бирок ырайымсыздык жагынан казактар алардан кем калбайт. Мындай жырткычтык менен ишке ашкан өлүктүн кегин алуу үчүн Бердикожонун иниси Акаяк, уулдары Лепес менен Чоко бир күнү буруттарга каршы аттанып чыкса, жолу болуп, бир бийинин баласы колго түшөт. Аны айылга алып келгенде Бердикожонун көп аялы туткунду өз колу менен өлтүргүлөрү келип, ар бири бычактап, ал шордуу ошол жерден каза болду...

Ушул жылы Атаке баатыр менен чогуу Чүйгө кыштап, кийинки жылы Эсенкул эртелеп Илеге көчүп, айлын Бакайдын тоосунун чыгышына тикти. Анын артынан Атаке баатыр да Челекке көчүп, өйүз-бүйүз Сүттүү-Булак, Чуңкур-Чакты жайлап, күзүндө Беш-Карагай деген жерге отуруп калат.

Эми кезекти Атаке менен Эсенкулдун чатагына берели.

...Кыргыз салтында анча-мынча жеңиш же байге менен олжо болобу, анын нарк-баасын карабай, көп учурда жакын санаган уулу кишинин бирине ыйгарып коюшат. Экөөнүн чатагынын көз көрбөгөн учугу дал ушу адатта жатат. Башында Түлөберди казактарга барганда, Эсенкулдун аты аталганы жакпай, «көзүм тирүүдө мени айтып койбойбу, өлсөм бир жөн» деп капаланып жүргөн. Бердикожо өлгөндөн кийин Найман казактардын колуна түшүп, шейит болсо, «ээ, эл башында жүргөндөр ушинтип көбүрөөк чыгым болот да» деп коёт. Анан, өз атынан орус бийлигине элчи аттандырды. Мунусу жолум улук дегени эле. Бирок орус падышасына аттанган элчилер убагында кайтпай, алардын да агайын-туугандары бар, Атакенин үстүнөн Эсенкулга даттанышат. Анда дагы унчукпайт. Акыркы жолу Эсенкулга келаткан Кокондун элчилерин жолдон тосуп, өз айылына кайрып алат. Чатак ушундан башталды. Жетет дегени окшойт, ачуусу келген Эсенкул Үч-Алматыдан аттанганда, агасы айлын көчүрүп, секиртмелерине карабай, түнү менен Шатынын бир аяк жолуна карагай төшөтүп өтүп, Санташ-Каркырадагы Шапак, Бирназар туугандарына келип:

–Эсенкулдан чыктым! Тууган деп кабыл алсаңар калдым, жок десеңер, мандайдагы жазуу, -деп, маселени кабыргасынан коёт.

Шапак кантсин, эки жакка тең тууган, элин чогултуп:

– Эми кандай кылдык? Орозбакты менен Дөөлөсбакты эмчектеш. Канча жакын болсок дагы бизге караганда Атаке баатыр баары бир Эсенкулга чукул, -дейт.

Отурган чалдар:

– Атаке баатыр дагы ошон үчүн караан кылып келди. Бизден артык тууганы жок. Анан саяктарга барабы? Чоң баатырдын сөзүн эки дебей турган немелер аны батырбайт. Кой балдар, батырбасак бизде бет калабы? -дешет.

Ошону менен, «бир уйду мүйүзгө чапса, миңиники зыркырайт, тең тууганбыз, агасын чапкысы келсе бизди кош чапсын» деген бүтүмгө токтошот. Атаке баатыр ушинтип Күңгөй Ак-Сууга отуруп калат.

Кызыгын кийинкилер чыгарды, «эмчектеш» деген сөздү кууп. Өкүнүчтүүсү, мындай жомоктордун жакында гана пайда болгондугунда. Ал боюнча Атаке журтка калтырып кеткен Карамырзанын баласыимиш. Бирок, Карамырза Мырзакул менен бир тууган. Мырзакулдан Шапакка чейин алты ата. Демек, Карамырза Манап менен доорлош

жашаган. Манап Атакенин бешинчи муундагы атасы же Карамырза – Атакенин ортосунда жок эле дегенде жүз жыл жатат. Анын үстүнө Атаке Анжиян тарапта туулуп, Белек балдары менен калмакты каралап калганын айтканбыз...

Муну менен кошо Эсенкулдун каардуу бий болбогонун дагы эскерте кетишибиз керек. Жоо жүрөбү, жыйын болобу, баатыр экенине таянып, жада калса өзүн катардагы жоокерден жогору койгон жок, сөзүнө да, ишине да так жүрүп өттү. Бир жолу өзү айылда жок экен, тондуу балдары ар кимден кагуу жеп, бир нерсеге таарынып, кеч күздө чогуусу менен Челекке кетет. Көп күндөн кийин Эсенкул айылына келип, болгон ишти угуп, жанына беш-алты киши алып, балдарын издеп чыгат. Челекке келишсе, кар тизеден, баягылардын кээси үй тигип алып оокат кылып жүрсө, айтмайынча эчтеке жасап көрбөгөн экинчи бирөөлөрү капа болуп, суукта бүк түшкөн бойдон жатканын көрөт. Ошондо Эсенкулдун ачуусу келип, «кудайдын каары, өз жанын бакпаган кимди багып жырगतат» деп, аларды отурган журтуна таштап, оокат кылып жүргөнүн баарын кайра көчүрүп кетет.

...Найман каза болгон окуядан көп өтпөй уулдары, «эми агала сакал атабызды алдыга алып, жоо жүрбөй эле койдук, Токмок – бирине жакын, экинчисине алыс эмес, бар жагына тең жер, чече турган маселени ушул жерден чечиңиз» деп, Эсенкулду Кичи-Кеминдин Чүй суусуна куйган жерине көчүрүп келишти. Азыр да «Эсенкул-Капчыгай» аталып, 1924-ж. жер бөлүштүрүүдө казактына энчисине кетип, совет бийлигинин тушунда ал жерге «Енбек» деген айыл орноду. Аркы бети «Көбүктүү», ал «Кара-Коңузга» куят.

Ушинтип, Эсенкул баатырдын жашы жетимишке жетип, арга жок ат жалындагы жашоосун токтотуп, элине бир жерден бийлик кылып, кеңеш берип калды. Карып калган кез адам баласынын баарына эле кыйын, өмүр бою бир жерде отурбаган кишиге ого бетер оор болот. Өзгөчө Алмабаш күлүктүн айласы кетти. Кулун кезинен такай чуу үстүндө көнгөн жаныбардын отуз асый жашка толгон учуру, агытып жиберсе да, айылдан алыстабай, жалгызсырап оттойт. Союп алууга кол барбайт. Анан Шаамурат деген уулуна аял алып бермекчи болуп, Таластагы саруунун ичинен бошмоюн уругунун бир кызына куда түшөт. Ага сөйкө салдырарда, башына ак кебез байлатып, калыңдын ана башы кылып Алмабаш күлүгүн айдатты.

Ошентип, Эсенкул уулун үйлөндүргөндөн кийин журт которуп, мурунку журтунан бир топ алыс, жаңы конушка келип отурат. Күндөрдүн биринде түндүн бир оокумунда туруп кетип, көпкө жоголот. Үй-бүлөсү ар кандай түшкүмөлдөп, бир топто баягы эски журт тараптан эки кааран чыгып, айыл тарапка келе жатканын көрүшөт. Алар Алмабаш экөө экен. Мындай окуяга өз көзү күбө болгон аксакал карыялар баш

чайкагандан башка эч нерсе алышкан жок. Өрүшүн таап келди десе, Алмабаш күлүктүн өрүшү эмес, кыгы бир жерге додо болбой, ээси менен жайлабаган жери калган эмес...

Ушуну менен Алмабаш күлүктүн изинен адаштык!!!

Окурманым, дүйнөгө түркүк боло турган жан али жарала элек, ошентип сиз менен бир топ чогуу отуруп, азыраак болсо да качаңкы өтүп кеткен адамдардын басып өткөн жолун кошо басып, ал доордун алда кайда калганына карабай, бир сыйра көз жүгүртүүгө жетиштик. Баары өттү. Эми эң аягында башкы каарманыбыз менен коштошо убакыт келди. Эмесе, кебибизди ошол жакка буралы!

Адамдын жашы жогорулаган сайын сезимтал боло баштайбы же өмүр бою жоо бетинде жүрүп, эми минтип тынч алып калганына ыраазы болбогондун кесепети тийдиби, айтор, эл кыштоого түшкөнн мезгил экен, бир күнү эртең менен баатырдын тили булдуруктап, сүйлөгөн сөзү билинбей калат. Эси чыккан эл туш-тушка чабарман жиберип, нечендеген кыл табыптарды алдырып келишти. Бирок ооруунун себебин таап берген жан болгон жок. Тамырын кармап, карандай суудан баштап, кытайдын кырма кызыл дарысын алып келип берсе дагы эч жылыш болбой, күндөн-күнгө начарлай берди. Акыры эшикке башкалардын жардамы менен кирип-чыгып калган абалга жетти. Бир күнү тышка чыгып, кайра кирип келе жатып, бир тынымга токтой калат. Жанындагылар тоо тарапты үңүлө тиктеп, бирдеме издеп жатканын байкашты. Кирип-чыккан сайын ушинтип тоо тарапты караганын койбойт. Эмне издеп жатканы белгисиз, же жаңсап түшүндүрүп бербейт. «күндүн жылып, жаз келишин самап жатабы» деп, боолголоп коюшат. Кээде чоң атасы Маматкулга окшоп күнгүрөнүп калат, анысын эч ким түшүнбөйт. Анан бир күнү кечке агала сакалын салаалап отуруп, кыштын кычыраган чилдесине карабай, акырын жаңсап, боз үйдүн туурдугун жогору түрүп койгула дейт. Ысуулап жаткан го дешкен үйдөгүлөр айтканын кылып, туурдукту түрүп, башын дагы бир аз бийиктетип беришти. Кыштын күнкү күн эмне, тез эле батат, ошондо ылдыйлап, батайын деп, улам ылдыйлаган сайын анын нуру кыр-кырды чалып калган кезде, Эсенкул баатыр жаздыктарга жөлөнгөн башын акырын буруп, мойнун созо, куту качып бара жаткан көзүн төш жактан айырбай, бирдемени издегенсип, үңүлө тиктеп калат. Аңгыча болбой ордунан обдулуп барып, бир саамга ката түшөт. Качан күндүн шооласы тарап, күүгүм кирип, айлана жакшы билинбей калганда гана жанын жай алдырып, туурдукту кайра түшүрө бергиле дегендей жаңсоо берет. Ошондо бала-бакырасы туурдукту түшүрүп жатып, боз үйгө чукул келип калган эки аркарды көрүштү! Көрсө, алар жер-жерлерге ала көлөкө түшө баштаганда, карын шамал үйлөп салган кырга салып, оттоокко түшүп келген

аркарлар экен. Баягы Эсенкул баатырдын үңүлө карап жатканы ошолор болсо керек, жанындагылар баатырдын жүзү баягы жоого тийген кезиндегидей сурданып, алы кетип бара жаткан көздөрүнөн кадимкидей нур жайнап чыкканын көрүштү!

Ошол эле түнү Иледен чыккан Ниязбек Эсенкулдун жакшы көргөн небересин жанына алып, атасынын үйүнө түшөт. Атасы менен көрүшүп жатып, «бала-бакыраңыздын баарын үрпөндөтүп салгансыз, өңүңүз жакшы, буюрса жазга жетпей айыгып кетесиз» деп, көңүлүн акыркы ирет көтөрөт. Бирок атасынын ичээр суусу аз калганын билип, туугандарына «акырын камыңарды көрө бергиле» деди. Төшөккө жыгылгандан бери биринчи жолу ошол Ниязбек келген түнү тынч уктады. Ушундан бир жума өтпөй, бирдин айында асман чайыттай болуп ачылып, суук анык күчүнө кирген кезде, түн ортосу, жылдыз толгондо Эсенкул баатыр бул дүйнө менен биротоло кош айтышат. Эсенкул баатырдын кабарын угузганы барган кабарчы чебер кошокчу экен, Шапак баатырдын айлына ат чабым жетпей:

Азапка салып кыргызды,
Ак шумкар сындуу куш учту!
Алаканың бош калды,
Арман күн, элим уктунбу?!
Кайгыга салып кыргызды,
Карчыга сымал куш учту!..
Капшытың эми толбостур,
Каты күн, калкым уктунбу?! -деп, кошуп отуруп, угузду.

...Ошондо, байкап турган киши болсо, башында суусар тебетей, белине күмүштөн кур курчанган, алты-жети жаштагы бир бала сөөк жаткан үйдөн карыш жылбай, башка нерсеге да алаксыбай, кошокчулардын айткандарына кулак төшөп, көңүл коюп угуп отурганын көрмөк. Ал Эсенкулдун жакшы көргөн небереси Ормон болчу. Кошокчулар эч ким менен иши жок, күнү-түнү токтобой, жалгыз гана баатырды кошуп жатышты:

Калмакка минген бууданың,
Каңтарылып тим калды!
Калдайган калың кыргызга,
Эми, баатыр..
Калканыч болчу ким калды?!
Ойротко минген бууданың,
Окуранып тим калды!
Оң менен сол кыргызга

Эми, баатыр...,
Огожо болчу ким калды?!...

....Калмакты сүрүп Каңгайга,
Калың бир жылкы чубаткан.
Касташа келген душманды,
Катары менен сулаткан!
Жөлдүүсүнө жүздү алган.
Олжосуна кызды алган.
Октон кайра тарпастан,
Өбөлгү кылып узду алган!
Ойроттор менен кыйрашып,
Эрдигине бизди алган!
Ажал чиркин аткан ок,
Акыры сокту бул жалган!..

Бири Шапак баатырга туш келген баягы калмак келин эле. Ал кара жаак кошокчу болуптур...

Бир кезде Атаке баатыр келди, «бир боорум, мени көмбөйт белең», деп. Баягынын бири жок, катуу картайып, чыканактай чал. Орустарга элчи жиберем деп, кайра алардан запкы жеп, бир топ азап тартып, жүдөп калган кези экен. Келип, баатырдын жайы кандай казылганын көрүү үчүн, болбой, жөлөтүп-таятып жатып, казанактын ичине кирди. Кирип, бири узун, бири кыска найзадан экини алып, кыскасын тегеретип көрсө кенен айланат, бирок, узунун имерсе казанактын төбөсүнө кептеле түшөт. Ошондо Атаке, «көрдүн төбөсүн дагы ала түшкүлө» дейт. Көр казгандар, «мындан артык көр казыла элек» деп, каяша кылса, «бул дүйнө баатырга тирүүсүндө тар эле, жок дегенде жаткан жери кең болсун» деп, болбой, казанагын дагы кеңейттирип, алдындагы топурагын өзү ушалап, жумшактап берди. Келген киши ушунча көп – Онбир-Жылгадан Буранага чейин үй тигилип, баатырдын сөөгүн бир жумага кармап туруп коюшат. Кыштын кычырган суугуна карабай, төгөрөктүн төрт бурчунан келгендер ошол бир жума бою солкулдап ыйлап, акыркы жайга узатышат. Элдин аягы эки-үч айга чейин үзүлбөй турду дешет. Баатырдын жайы алыстан көрүнгүдөй болсун деп, дөңсөө жерден казылат, ошон үчүн кокондуктар чебин анын күмбөзүнүн жанына салат¹.

¹ Кийин В.В. Радлов кокондуктар чебин өтө ыңгайлуу салганын, орустар курган чеп сазга аябай жакын, өтө ыңгайсыз жерде болуп калганына байланыштуу чептеги

Азыр ал күмбөздүн так орду белгисиз...

Бирок, качандыр бир күнү артындагы урпактары ал жерди сөзсүз табышат деген ишеним менен баяныбыздын аягына чыктык!

Аягын башка баяндан алдык

...Эзелтеден батыш менен чыгыш (же чыгыш менен батыш – орун алмаштырсак мааниси өзгөрбөйт) биринчи маданият очогу кай жактан тараган дегенде, бир-бирине ыраа көрбөй, ар кимиси өз жагына оодара тартып келет. Кыргыздар болсо эки жактын запкысын бирдей тартты!

Биздин баяндан жарым кылым кийин келген генерал-губернатор Г. Х. Гасфордду кыргыздын өткөн тарыхы эч кызыктырбайт эле. Атаандаштары Россияны Крымдан сүрүп чыккан учур ага Орто Азияны каратуу, атак-даңк менен тарыхта калууга жол ачты. Ошондуктан, ал чоңдоруна улам кайрылып, Кара деңиздеги жеңилүүнү чыгыш жактагы жеңиш менен жабууга алдын-ала сунуштай баштады. Каты мына: «Ирегелеш үч улуу мамлекетти кызыктырган жапайы тоолук ордонун ыңгайлуу абалы, ал жерде жаратылыш өзү түзгөн бекем чеп жана башка казак урууларына салыштырмалуу согуштагы күжүрмөн кайраты – жакында ал ордону алуу үчүн үч улуу мамлекеттин ортосундагы эң терең маселеге айланат»...

Ушинтип, 1859-жылы Кастекке чеп курулуп, ал чептен чыккан орус аскери ошол эле жылы августта Токмокту, сентябрда Пишпек чебин орду-түбү менен жок кылып кетти. Жыл айланбай, Олуя-Атадан чыккан кокондук аскер Пишпек менен Токмокту кайра келди. Бирок бул жолку кокондуктардын бийлиги узакка созулган жок. Кийинки жылы подполковник Г.А. Колпаковский жетектеген орус аскери аны акыркы жолу биротоло каратты. 1863-жылы капитан Проценконун бөлүкчөсү Токмоктон чыгып, Боом капчыгайы аркылуу Ысык-Көлгө, андан Кызартты ашып, Жумгалга, ал жерден Соң-Көл аркылуу Нарынга түшүп, кокондуктардын дагы бир чеби – Куртканы алды. Ушуну менен кыргыз жериндеги кокондуктардын акыркы бийлиги жоюлат. Орус аскери муну менен токтоп калган жок. 1864-жылы полковник М. Г. Черняев адегенде Олуя-Атанын алып, андан Кара-Буурага өтүп, орус аскерин тоскон багыш уруусунун манабы Сарымсактын эки жүз колу менен талкалады. Мындан кийин Черняев Верныйдан Олуя-Атага чейинки

аскердин жарымы такай безгек менен ооруп, качан көрсөң ооруканадан чыкпайт деп өкүнгөн.

жол коопсуздугун камсыз кылуу максатында орус императорунун атынан жүрүш уюштурат.

Күзгө жуук Олуя-Атадан чыккан кол Мерке, Кара-Балта, Ак-Суу, Сокулук, Аламүдүн сууларынын жээгиндеги бирин-серин айылга токтоп, шашпай чыгыш тарапка багыт алып келе жатты. Арасында бир жагынан тилмечтин милдетин аткарып, экинчиден жер-сууну сүрөткө алуу үчүн коллеж регистратору Г. Бардашев деген бар эле. Мурунку жылы Токмок чеби орустарга өтөөрү менен өз милдетин аткарып, «кокондуктардын чеби, Чүй суусунун сол жээгинен эки чакырымча алыс турган Эсенкулдун күмбөзүнө жакын, төрт бурчтук болуп курулган» деп, өз күндөлүгүнө белгилеген.

Жапайы кыргыз капыстан кол салса, курчоодо калбагыдай болуп экиге бөлүнүшөт. Курал-жарактарын дайын кармап, бирин-бири алыстан көзөмөлдөп, шектүү сезилген капчыгайларга адегенде чалгынчыларды жөнөтүп, жакын арада айыл бар экени белгилүү болуп калса, курал-жарагы менен көчмөн элди чочутуп албоо үчүн тилмечтин жанына эки-үч кароол кошуп берип жөнөтүшөт. Бирок айылдын кишилери баары-бир булардын кабарын эчак угуп, буйтка жерлерге жашынып калышкан. Журттун көбү ээн, көчмөн элди императордун жарлыгы менен жакшылыктуу деле тааныштырууга шарт деле болгон жок. Айлана-тегеректен анча кооптуу нерсе билинбегени менен булардын ар бир кыймылын чоочун көздөр алыстан кыя кетирбей байкап турганы ачык сезилип турат. Аны билип, анда-санда зонкулдап бир-бирине үн салып коюшат. Жер-суунун өңүтүн кагаз бетине түшүрө турган жер ченегичтер анда-санда токтоп, өз иштери менен алектенип, аскердин шар жүрүшүнө жолтоо болуп келишүүдө, бирок айла жок, буйрукту аткаруу керек. Токмокко чукулдап калганда, Чүй өрөөнү акырындык менен куушурулуп, башынан кар кетпеген чокуларга кол сунса жетчүдөй, түскө өскөн чөптөн болсо атчан киши көрүнбөйт. Тоого жакындаган сайын ого бетер ээндеп, төрт-беш жылдан бери орустардын курал-жарагынан көңүлү калган элдин дыйканчылык кылбаганы даана билинип калыптыр. Жерди сүт тикен менен уйгак басып, атчан аскер бастыра албай, улам жогорулап, Ысык-Ата, Кегетини тоого жакын барып кечип, Бурана көрүнгөндө аны көрүүгө куштар болгон жоокерлер, тизгинин ошол тарапка тартышты. Аттан түшпөй, тегерете бастырып көрүштү. Черняев Бардашевге кайрылып;

–Кайсы кылымда курулган деп ойлойсуз? –десе, ал токтолбой, –албетте орто кылым, бирок сапаттуу курулуптур. Иш билги усталар курганы көрүнүп турат, –деп жооп берди.

–М-м, да-а, –деп, курулуштун стилине көңүл коё карап, –Иле боюнда мындай архитектура жолукпайт ко? –деп, күңкүлдөп койдү.

Көрүп бүтүшкөндөн кийин атын мурунку чепти карай бура бергенде, жаткан жеринен жону капкара бир кайберен чыга калып, бийик чөптөрдөн аша секирип, тоону карай качып жөнөдү. Ансыз деле сак келе жаткан жоокерлер тизгин тартып, өмүрүнө эч кандай коркунуч жок экенине көздөрү жеткенде, тарсылдата аткылап киришти.

Жан деген таттуу белем, башынан алыс ышкырган октон коргологон баягы кайберен жан талаша түз эле жогору жагында бара жаткан аскердин экинчи бөлүгүнө кабылды. Алар төмөнтөн атылган мылтыктын үнүн укканда даяр болуп калышкан экен, өзүн көздөй качып келе жаткан кайберенди көрө, алар да алдынтосо аткылап киришти. Артында дагы тарсылдаган мылтык, алдынан чыккан октордун ышкырыгы заманасын куурулду. Айласы жок кайра капталга салып, эңиштеп качты. Бактысына бадалдар көп экен, ошол бадалдардын арасына салып, караанын үздү. Мылтыктын үнү көпкө басылбай, тоолор жаңырып турду. Аткан октор сая кетип, качырып жибергенге өкүнгөн беркилер ысык жерге байыр алып алган бул жаныбардын түрү кайсы экенин көпкө чейин талашка алышты. Кийин гана чепке жакын жашаган жергиликтүү элден сурамжылап, ал жаныбар көптөн бери ушул жерге үйүр алып калган аркар экенин угушат. Жада калса аңчылыкка шыктуу кокондуктар дагы тийишчү эмес экен. Ушул окуядан кийин аны Токмок коргонунун жанынан көргөн киши болгон жок.

Андан бастырып, чептин ордуна келишти. Урандылар үйүлүп жатат.

–Көрдүңөрбү, орус куралына жапайылардын топурак коргону кайдан туруштук берсин. Муну такай көрүп турушса, экинчи баш көтөрбөйт. Бул эмес, алеки саатта жанагы минареттин да таш талканы чыгат, -деп, Черняев баарына угуза айтып, шпорун катуу теминди эле, алдындагы аты атып кетти. Күүлөнгөн бойдон чоң күмбөздүн алдына келип токтоду. Бардашев жеткенде, үңүлө карап жатып;

–Кандай дейсиз, ушундай курулушту жапайылар кура алабы? -деп, сууро берди.

–Урматтуу таксыр, аны билбедим, чыгыш стилинин классикалык үлгүсү, бирок тиги минареттен алда канча кийин салынган. Кадыр-барктуу неме окшойт. Чопо-топурак ушул эле жердики, кирпичтерин ташып келишсе керек. Сапаты мыкты экен. Байкадыңызбы, Меркеден берки курулуштардын оозу дээрлик суу жакка караса, мунуку батышты каратып салыныптыр. Булар адатын оңой менен бузчу эмес эле, ошого түшүнө албай турам, -деди.

–Э-э мырза, чыгышта эмне? Баары батышты карап, эшиктен кире бергиле, мына ачык деп күтүп жатпайбы? Деги эле жок нерсеге ишенген болбойт. Сизди европалык дейт! Кирпичтери мыкты болсо, керекке жарар. Биздин гаврилычтар келсе... О-о алар оокатка бүйрө, -деп, каткыра атын темине, тээ чыгышта бүлбүлдөп, чокуларын ак кар басып жаткан Кемин тоолоруна үңүлө карады...

Азыр ал күмбөздүн орду дайын оту менен жок. Буга убакыт же ар кандай жаратылыш кырсыгы себеп болбогонун өз көзү менен көргөндөр айтышат. Кезегинде алар да өз балдарына айта кетишет!!!

Алардын топурагы торко болсун дейли!

Баяндын аягы.